

GRAD
890.8
B58
no. 162
v. 1

(9)
(1)

Bibliotheca Indica
Series No. 162

॥ बालम्मही ॥

Vol. I - Fasc. 1-2.

$u \leq \$ 36$

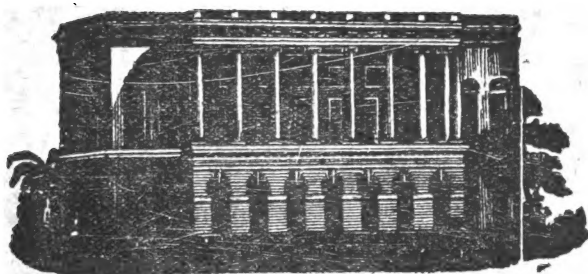

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1065.

BĀLAMBHAṬṬĪ.
A COMMENTARY ON THE MITAKṢARA.

बालभट्टी
लक्ष्मी-इत्यपरनाम्नी
मिताक्षराख्या
स्वपत्नीलक्ष्मीदेवीनाम्ना
बालभट्टपायगुण्डेन
विरचिता ।

श्रीगोविन्ददासेन संशोधिता ।

VOL. I, FASCICULUS I.

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1904.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,
AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,
46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C., AND MR. OTTO
HARRASSOWI, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	
Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	1	8
Advaitachinta Kanastubhe, Fasc. 1 ...	0	6
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each ...	4	2
Aitarāya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/ ...	7	8
Anu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 2-5 @ /6/ each ...	1	8
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1 ...	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	2	4
Ācāryavaiyākya, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	1	14
Āvadhāna Kalpalatā, (Sens. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II Fasc. 1-5 @ /1/ each ...	10	0
Bāla Bhāṭṭi, Vol. I, Fasc. 1 ...	0	6
*Bhāmati, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each ...	1	14
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-4 ...	1	8
Brhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	1	8
Brhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /5/ each ...	2	4
Bodhicaryavatara of Cāntidevi, Fasc. 1-2 ...	0	12
Caṇḍakyaṇi, Fasc. 1 ...	0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-3 @ 2/ each ...	3	0
Caṭapatha Brāhmaṇa, Vol. I Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-2 ...	3	6
Cāṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	1	14
*Cāturvarga Chintāmaṇi (Text) Vol. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each ...	14	14
Śloka-vartika, (English) Fasc. 1-4 ...	8	0
*Grānta Sūtra of Apastamba, (Text) Fasc. 4-17 @ /6/ each ...	5	4
Ditto Cāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	5	10
Śrī Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	1	2
Dan Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 ...	0	1
Gadadhara Pāddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-6... ..	2	
Kāla Madhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	1	
Kāla Viveka, Fasc. 1-6 ...	2	
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each ...	4	
Kātha Śarit Saṅgāra, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each ...	10	
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each ...	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each ...	2	4
Madana Parīkṣā, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each... ..	4	2
Mahā bhāṣya-pradīpodyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-10 @ /6/ each ...	7	2
Manutika Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	1	2
Mārkandeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-7 @ /12/ each ...	5	3
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each ...	4	14
Nyāyavartika, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ ...	1	14
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each ...	5	4
Nityācārāpaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /6/ ...	2	10
Nityācārāpaddhi Fasc. 1-3 ...	1	2
Nyāyabinduṭkā (Text) ...	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-5 Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each ...	3	9

Ch. Vaidyanatha
Paya Gunde

Balam Bhatti

॥ बालमभट्टी ॥

मिताक्षराव्याख्या ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीलक्ष्मीरमणं नत्वा लक्ष्मीर्लक्ष्मीं शिशुप्रसूः ।

खेरडामुद्रलापत्यगणेशापत्यकृष्णकः ॥ १ ॥

महादेवः सुतस्तस्य वेदमूर्तिर्जटान्तवित् ।

श्रौतस्मार्तार्थनिपुणो दीक्षितो राजपूजितः ॥ २ ॥

पत्नी यस्य ह्युमा रूपा साध्युमा तस्य कन्यका ।

पायगुण्डोपाख्यवैद्यनाथपत्नी पतिव्रता ।

मिताक्षराया विवृतिं तनुते सर्वसंविदे ॥ ३ ॥

तच्च तावच्छ्रुतिसृतिपुराणादिभिर्मोक्षस्यैव परमपुरुषार्थतां योगस्य
च तदसाधारणकारणतां निश्चित्य योगविद्यायामभिनिविष्टयोगी-
श्वरप्रणौतं योगप्रधानं धर्मशास्त्रं व्याचिख्यासुर्धर्मादेर्भगवदायत्तत्वेन
तदनुग्रहमन्तरेण तदुद्बोधायसम्भवेन निर्णयासम्भवेन तदनुग्रहसूच-
नाय स्वस्य योगित्वसूचनाय च योगशास्त्रप्रतिपाद्यमेव भगवत्स्वरूप-
मुपवर्णयन्नभिधेयजिज्ञासायामभिधेयं च प्रदर्शयन् विज्ञानेश्वराचार्यः
प्रारिक्षितग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरितोपशमनाय खेष्टदेवतानतिसु-

614D
890.8
858
170.162
V.1

त्यन्तरूपं मङ्गलमाचरन् शिष्यशिष्यायै व्याख्यातश्रोतृणामनुपपन्नतो
मङ्गलाय च निबध्नाति । धर्माधर्माविति । तं विष्णुं व्यापकं ब्रह्म
अहं वन्दे स्तौमि वाङ्मायमनोभिर्नैमि वा । तं कं, यस्मिन्, प्राणिनां,
सामान्यनिर्देशेऽपि *तिर्यगधिकरणन्यायेन विशेषपरतया मनुष्याणां,
तत्सम्बन्धिनः धर्माधर्मौ द्वौ तदिपाकास्त्वयो धर्माधर्मयोर्विपाकाः
परिणामविशेषाः फलानि जात्यायुर्भोगलक्षणास्त्वयः पञ्च क्लेशा अपि
अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः । तच्च अनित्याशुचिदुःखानात्मसु
नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या । शरीराद्यतिरिक्त आत्मा नास्ती-
त्येवं प्रत्ययः अस्मिता । रागद्वेषौ प्रसिद्धौ । अभिनिवेशो मरणादि-
चासः । एते च आयतन्ते आयत्ताः सन्तो वर्तन्ते । जीवाधीनप्राणि-
धर्मादेरपि जीवायत्तत्वात् तद्भाष्यतये आह । य एतैर्धर्मादिभिर्नै-
न परामृष्टः संबद्धः कदापि एतैरसंबद्धः । तदपरामर्शं हेतुमाह ।
य ईशः ईश्वरो नियन्ता प्रतिष्ठतेऽहः । तत्सत्त्वे मानसुपदर्शयन्
तत्स्वरूपमाह । ओङ्कारेति । प्रणवस्य वाच्यमित्यर्थः । तदुक्तं
पतञ्जलिना, तस्य वाचकः प्रणव इति । यो. सू. पा. १ । २९ ।

योगियाश्चवस्वयेनायुक्तम् ।

अदृष्टविपक्षो देवो भावयाद्भ्यो मनोमयः ।

तस्योद्धारः स्वतो नाम तेनाहृतः प्रसीदति ॥ इति ॥

अदृष्टेति । अश्रुतेत्यपि बोध्यम् । भावो भक्तिः ॥

अथाभिधेयं प्रतिजानीते । याज्ञेति । मया धर्मशास्त्रं धर्म-

सम्बन्धिबोधसाधनं तत्रातिपादकसंहितारूपमृजुभिः स्फुटार्थैर्मिता-
 चरैः बद्धग्रीविः वाक्यमन्यपदार्थः । तैर्विविच्यते स्मृत्यन्तरैकवाक्य-
 तथा सति सम्भवे आकाङ्क्षापूरणविरोधपरिहाराभ्यां तदसम्भवे
 सर्वथा विरोधे विकल्पाभिधानेन च विशदीक्रियते । तच्चानति-
 प्रसङ्गायाह । याज्ञेति । स्वस्य योगित्वेन तस्य योगीश्वरत्वेन
 तस्यैवेष्टार्थत्वेन तत्रैव अद्भुदद्यादिति भावः । मननग्रीत्वेन याज्ञ-
 वल्क्याख्येन कथितं, मयूरव्यंसकादिः । मुनित्वेन भाषणयोग्यता
 सूचिता । तत्त्वव्याप्यतिप्रसक्तत्वादाह । मुहुरिति । वारंवारं, विश्व-
 रूपाचार्यस्य विकटा अतिगहनार्था या उक्तयो व्याख्यानानि
 यस्मिन् तत्, अतएव ताभिर्विस्तृतं बद्धलौक्यं, तथा च तद्व्याख्यान-
 मेव व्याख्यायते इति सूचितम् । एवञ्च योगियाज्ञवल्क्यस्मृत्य-
 व्याख्याने ऽपि न प्रतिज्ञाहानिरिति बोध्यम् । नन्वेवं तद्व्याख्यानस्व-
 व्याख्यानयोर्वैकल्यव्याप्तामे ऽपि बुधानां तत एवेष्टसिद्ध्या किमे-
 तन्नयासेनात आह । बालेति । तद्व्यवहाराद्यपटूनामष्टवर्षादीनाम-
 चिरोपनीतानामनुष्ठानार्थमनुष्ठेयार्थज्ञानप्रवृत्तानां बोधो बुद्धिर-
 चन्द्रिग्धाविपर्यस्तानुष्ठेयार्थधीस्तस्या विधिः सिद्धिस्तन्निष्पत्तये
 इत्यर्थः । तथाच तेषां न ततः सेत्येतन्नवृत्तिः सफल्ता । अजुलमित-
 त्वाभ्यां वैकल्यविस्तरयोर्निरासेनेतस्तेषां तद्बोधस्य सुकरत्वादिति
 भावः । ननु तदुक्तं तद्विविच्यते इति प्रतिज्ञा न युक्ता “याज्ञवल्क्यं
 सम्पूज्य” इति ग्रन्थादौ “एवमस्त्विति होवाच” इति ग्रन्थान्ते च
 निर्देशस्यात्मन्यनुचितत्वादत आह । याज्ञेति । विशेषाप्रसिद्धेराह ।
 कश्चिदिति । प्रश्नोत्तराभ्यां कथ्यते रूपीक्रियते तत्, प्रश्नोत्तरे रूपं

स्वरूपं यस्य तदा । प्रश्नो मुनीनामुत्तरं याज्ञवल्क्यस्य । कथेति ।
वज्रं तत्प्रणीतं धर्मशास्त्रं सङ्क्षिप्तोत्तररूपं कथयामासेत्यर्थः ।

स्वकृतपद्यसमूहरूपसंहितारूपेण स्वशिष्यान् प्रतीति शेषः ।
तथाच याज्ञवल्क्यस्यार्थप्रवक्तृत्वे ऽपि संहिताप्रणेतृत्वाभावेन तत्कृतत-
न्निर्देशस्य नासङ्गतिरिति भावः । उक्तार्थस्यादृष्टचरत्वनिरासाय
दृष्टान्तमाह । यथेति । तच्च मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहि-
तायामित्येवं तदुल्लेखदर्शनात्तस्य दृष्टान्तत्वम् ।

अत एव,—

इदं शास्त्रं तु कृत्वा ऽसौ मामेव स्वयमादितः ।

विधिवद् ग्राहयामास मरीच्यादीनहं मुनीन् ॥ म. अ. १ सू. ५८

स्वायम्भुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् । म. अ. १ सू. १०२

*स्वयम्भुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणे ऽमिततेजसे ।

मनुप्रणीतान् विविधान्धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ म. अ. १ सू. १

इति तत्रोक्तम् । तदेतद् ध्वनयन्नत्रापि तथैवेत्याह । तस्य
चेति । शिष्यप्रणीतस्यास्यापीत्यर्थः । तेन दृष्टान्तसङ्ग्रहः । आदौ
ग्रन्थप्रारम्भे भव आद्यः मुनिप्रश्नबोधकः । तेनासङ्गताभिधायित्वं
मुनेर्निरस्तं, प्रश्नस्यैवाभिधानसङ्गतित्वात् । एवञ्चोत्तरग्रन्थप्रवृत्ति-
निमित्तबोधकमिदं पद्यमिति भावः । कर्मधारयनिरासायाह ।
योगौति ।

* अयं श्लोको वज्रं मनुपुस्तकेषु नोपलभ्यते केवलं Jolly संशोधित-
पुस्तके मिलति ।

मिथिस्वास्त्वं महात्मानं सर्वयोगीश्वरेश्वरम् ।

भगवन् सर्वयोगीश ब्रूहि नः संशयो महान् ॥

इत्यादौ तथैव कृत्वात् । स्वाम्यर्थत्वनिरासत्याह । श्रेष्ठमिति ।
 *स्वामीश्वरेति षष्ठी । समर्थमाह । मन इति । सुनित्यस्य
 विवक्षितत्वे कृतकृत्यत्वेन प्रश्नासम्भवात् तदविवक्षया व्युत्क्रमेणादौ
 विशेष्यमाह । सामेति । “जनको ह वैदेहो बह्मदक्षिणेन यज्ञेनेजे”
 इत्यस्यामाख्यायिकायां “सामश्रवस्त्वम् एतागा उपाहर” इति
 याज्ञवल्क्योक्त्या तस्य प्रियश्रित्यताऽवगमेन तस्यैव प्रश्नार्थसम्भव
 इति भावः । तस्य वैयर्थ्यं निराकुर्वन् तदर्थमाह । श्रवणेति ।
 अशेषत इत्यस्य द्वितीयाबद्धवचनान्तप्रकृतिकतसन्तत्वेन धर्मविशेषणत्वे
 औतादिधर्मानुक्तोत्तरे न्यूनतेत्याशयेनाह । कथमिति । कात्स्न्य-
 नेति । तथा च द्वितीयान्तात्तस्मिन् तथा । एवञ्च क्रियाविशेषणत्वे-
 नाभिधानस्यैव कात्स्न्यं न तेषामिति नोक्तदोषः । तथाचाध्या-
 हारानुषङ्गविपरिणामादिराहित्येन देशकालाद्यङ्गसाहित्येन चेत्यर्थः
 पर्यवस्यति । प्रत्यधिकारि धर्मभेदेन तदनिश्चयात्, तदनिश्चये कथं
 सामान्यप्रश्नादीत्याशयेनाह । केषामिति । अत्रत्याश्रमशब्दो ऽर्श
 आद्यजन्ततया धर्मिपरो, ऽन्यथा ऽसम्भवः । अतएव वर्णादिमाहचर्य-
 मित्याह । ब्रह्मेति । कुण्डगोलकादीनां तदनुक्तोत्तरे न्यूनता-
 पत्तेराह । अनुलोमेति । उत्तरानुरोधेनेतरशब्दस्य तत्परत्व-

* व्या. अ. २ । पा. ३ । सू. ३६ ।

† संपूज्येतिट्टकसम्प्रशब्दार्थमित्यर्थः ।

कल्पनात् । अन्यथा तयोर्वाक्यभेदापत्तिः स्पष्टेव । ननु सर्वादी-
नोति सर्वनामत्वेन मुञ्जापत्तिरत आह । इतरेति । दन्दे चेत्यने-
नेति भावः । ।

नन्वीदृशधर्मप्रश्ने ऽप्यविशेषप्रश्नस्यैव लाभेन नूनतोत्तरे तदव-
स्यैव, किञ्च वज्रत्वस्य *कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन वर्ण्येति सम्बन्धि-
निर्देशेन च चित्ते पर्याप्त्या धर्मत्रयप्रश्नस्यैव लाभेन तत्र नूनतोत्तरे
आधिक्यस्यात आह । अत्र चेति । प्रश्ने इत्यर्थः । तथाच तत्स-
म्बन्धिनः षड्विधस्य तादृशस्य धर्मस्य प्रश्नो न तु तत्तत्प्रयुक्तस्य,
येन तथा स्यात् । उत्तरानुरोधेन तस्य तत्परत्वज्ञाभादिति भावः ।
स्मार्त इत्यनेन श्रौतव्यावृत्तिः । षड्विध इत्यनेनाधिकव्यावृत्तिः ।
तदेवाह । तद्यथेत्यादिना । अग्नीन्धनं होमः, करणे स्फुटं ।
साधेति । “न हिंस्यात् सर्वा भूतानीत्य”स्याचण्डालं प्रवृत्तेः । ननु
अनुबन्धचतुष्टयस्यावश्यं वाच्यत्वमादौ, प्रयोजनादिज्ञानाधीनत्वात्
प्रवृत्तेः । न हि प्रयोजनमिति न्यायात् । अत आह । शौचेति ।
मूत्रोक्तिरेवेयमग्रे । उपनीयेत्यत्र विधिनोपनयनाख्यसंस्कारेणात्म-
समीपप्रापणं नयत्यर्थः । तेन स आचार्यः कृतो भवतीत्याचार्यकरण-
निमित्तकोक्तविध्याच्छिष्यत्वादित्यर्थः । तदिना तदनुपपत्तेरिति भावः ।
कथिते स्फुटप्रतिपत्तेर्मन्दाधिकारिणामत आह । नातीवोपेति ।
ननु तत्र वाक्ये उपनयनाध्यापनतच्छिष्याणां क्रमोक्त्वा तदनन्तरं
सा व्यथा ऽत आह । तत्र चेति । उपनयनादिविषये इत्यर्थः ।
अयं वक्ष्यमाणः । तत्रादौ “उपनीय शिष्ययेत्” इत्यनेन सूचित-

* जै. अ. ११ । पा. १ अ. ८ ।

माह । प्रागिति । क्रममाह । ऊर्ध्वमिति । यमनियमास्य प्रत्येकं
दशायामे वक्ष्यमाणाः । *शेषे विभाषा इति नियमाप्रवृत्तिपक्षे
शब्दानुशासनमिति वत्पेतस्य वेदाध्ययनमिति प्रयोगः । ततस्तदर्थ-
ज्ञानानन्तरम् ।

तथाच मनुः । अ. २ स्रो. ६८

उपनीय गुरुः शिष्यं शिष्येच्छौचमादितः ।

आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च ॥

अध्येयमाणस्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।

इत्यादि । ननु पुरुषार्थचतुष्टयस्याचोक्तत्वेन सर्वशास्त्रत्वे कथं
तत्त्वमाचमत आह । तचेति । उक्तक्रमे सतीत्यर्थः ।

ननु हेमलक्षणमार्थं प्राधान्यं मोक्षस्यैवेति तथा वाच्यमत आह ।

प्राधेति । चत्वर्यं ॥ १ ॥

इत्थं पृष्ट इति । अनेन सङ्गतिर्नापृष्ट इति निषेधपरिपाकनं
चेत्युभयं सूचितम् । कृष्णपदं न प्रसिद्धविशेषपरमित्याह । कश्चि-
दिति । ध्यानञ्च न धर्मस्मरणार्थं तच्च तेषां स्फुरद्रूपाणां सत्त्वात्
किन्तु तेषां अवणाधिकारित्वनिर्णयार्थमित्याह । एते इति ।
कर्मणो ऽनुकलादादावशेषत इत्युक्ताङ्गभूतदेशानाह । किमिति ।
यस्मिन्निति उत्तरार्धस्य कर्मत्वेनावयः । वाक्यार्थस्य कर्मत्वाच्च
द्वितीया । कृत्यन्तरानुरोधेन कृष्णपदं न गुणपरं किन्तु नामैकदेशे
इति न्यायेन मृगजातिविशेषपरं, मृगपदं च तत्रैव तात्पर्यपादक-
मित्याह । कृष्णेति । कृष्णेन वर्णेन सारः श्रेष्ठः कृष्णस्सारो

* पा. २ पा ३ । ६६ सूत्रस्थं वाक्तिकम् ।

यस्मिन्निति वा । दैवात् बलात्कारेण वा ऽऽगतव्यावृत्तये आह ।
स्वच्छन्दमिति । सत्तामाचनिवृत्तये आह । विहेति ।

तथाच मनुः । अ. २ श्लो. २३

छणसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो स्वेच्छदेशस्ततः परः ॥ इति ॥

अनेन धर्मसामान्यं न कथ्यते विशेषानालिङ्गितसामान्याभावात्,
नापि तेषां तत्र सत्ता कथ्यते प्रप्रविरुद्धत्वात्, अनुष्ठानं विना
स्वरूपतत्त्वेषां सत्ताया बाधितत्वाच्च, अत आह । वक्ष्येति । तथाच
धर्मपदं विशेषपरमेव । अनुष्ठेयानिति शेषः । तथाच तत्र धर्मानु-
ष्ठेयान्निबोधतेत्यर्थः सूचितः । अतएवोक्तमनुसङ्गतिः । तथा चाशेषत
इति प्रश्ने उक्त्वा सर्वोपयोगित्वेन साधारणतया वक्ष्यमाणकारक-
हेत्वपकारकतया च तदनुष्ठानाधारकथनमादाविति भावः ॥२॥

उक्तहेतोरेव तेषामपि तज्जिज्ञासानिवृत्तये अन्यथा वैयर्थ्या-
पत्त्या वक्ष्यमाणश्लोकं स्मृत्यन्तरानुरोधेन शिष्याध्ययनपरतया योज-
यति । शौचेति ।

वृहस्पतिरपि ।

वेदमध्यापयेत् पश्चाच्छास्त्रं मन्वादिकं तथा । इति ॥

पुराणं ब्राह्मणादीति । तल्लक्षणादि च मात्स्ये ॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ अ. ५ २ श्लो. ६ ४

प्रतिसर्गः संहारः ।

अष्टादशपुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ।

पाद्मं ब्राह्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा* ॥

तथा ऽन्यन्वारदीयञ्च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ।

आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं स्युतम्* ॥

दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशं तथा ।

वाराहं द्वादशञ्चैव स्कान्दञ्चात्र त्रयोदशम्* ॥

चतुर्दशं वामनकं कौर्मं पञ्चदशं स्युतम् ।

मात्स्यञ्च गारुडञ्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम्* ॥

पाद्मे पुराणे यत्प्रोक्तं नरसिंहोपवर्णनम् ।

तदष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते ॥ (अ. ५३ । स्रो. ५८)

नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्तिकेयेन वर्ण्यते ।

नन्दापुराणं तस्मिन्ने नन्दाख्यमिति कौर्त्तितम् ॥ (अ. ५३ । स्रो. ६०)

यत्तु साम्बं पुरस्कृत्य भविष्ये ऽपि कथानकम् ।

प्रोच्यते तत्पुनर्लोके साम्बमेव मुनिव्रताः ॥ (अ. ५३ । स्रो. ६१)

एवमादित्यसंज्ञञ्च तत्रैव परिगद्यते । (अ. ५३ । स्रो. ६२)

अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते ।

विज्ञानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम् ॥ (अ. ५३ । स्रो. ६३)

विनिर्गतं समुद्भूतम् ।

ब्रह्मणा ऽभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये ।

ब्राह्मं तद्दशसाहस्रं पुराणं परिकीर्त्यते ॥ (अ. ५३ । स्रो. १२)

एतदेव यदा पाद्मं खण्डं हैरण्मयं जगत् ।

तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत्पाद्ममित्युच्यते बुधैः ।

* एतच्चिह्नाङ्किताः श्लोकाः मुद्रितमत्स्यपुराणपुस्तके नोपलभ्यन्ते ।

याद्वं तत्पञ्चपञ्चाशत् सहस्राणीति पथते ॥ (अ. ५३ । स्तो. १४)

वराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः ।

यत्राह धर्मानखिलांस्तद्युक्तं वैष्णवं विदुः ॥ (अ. ५३ । स्तो. १६)

चयोविंशतिषाहस्रं तत्पुराणं विदुर्बुधाः ॥ (अ. ५३ । स्तो. १७)

श्वेतकल्पप्रसङ्गेन रुद्रमाहात्म्यसंयुतान् ।

यत्राब्रवीत् स धर्मात्मा वायुर्धर्मान्गेषतः ।

चतुर्विंशतिषाहस्रं वायवीयं तदुच्यते ॥ (अ. ५३ । स्तो. १८)

यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः ।

वृत्तासुरवधोपेतं तद् भागवतमुच्यते ॥ (अ. ५३ । स्तो. २०)

सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नराधमाः ।

तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते ॥ (अ. ५३ । स्तो. २१)

तदष्टादशषाहस्रं पुराणं परिकीर्तितम् ॥ अ. ५३ । स्तो. २२)

यत्राह नारदो धर्मान् बृहत्कल्पाश्रितांगुनः ।

पञ्चविंशत्सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ॥ (अ. ५३ । स्तो. २३)

यत्राधिकृत्य शकुनीन् धर्माधर्मविचारणम् ।

पुराणं नवषाहस्रं मार्कण्डेयमिहोच्यते ॥ (अ. ५३ । स्तो. २६)

यत्र चेशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ।

वसिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत् प्रचक्षते ॥ (अ. ५३ । स्तो. २८)

एतत् षोडशषाहस्रं सर्वकृतफलप्रदम् । (अ. ५३ । स्तो. २९)

यत्राधिकृत्यमाहात्म्यमादित्यस्य चतुर्मुखः ।

अघोरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन जगत्पतिः ।

मनवे कथयामास भूतग्रामस्य लक्षणम् ॥ (अ. ५३ । स्तो. ३०)

चतुर्दश सहस्राणि तथा पञ्च शतानि च ।

भविष्यचरितप्रायं भविष्यं तदिहोच्यते ॥ (अ. ५३ । स्रो. ३१)

पर्वाणि चात्र पञ्चैव कीर्तितानि स्वयम्भुवा ।

प्रथमं कथ्यते ब्राह्मं द्वितीयं वैष्णवं स्मृतम्* ॥

तृतीयं वज्रमाख्यातं चतुर्थं त्वादमेव च ।

पञ्चमं प्रातिभाष्यञ्च सर्वलोकेषु पूजितम्* ॥

रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिहृत्य च ।

यत्र ब्रह्मा वराहस्य चरितानि जगाद ह ॥ (अ. ५३ । स्रो. ३३)

तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्त्तमुच्यते । (अ. ५३ । स्रो. ३४)

यत्राग्निलिङ्गमध्यस्थः प्राह देवो महेश्वरः ।

धर्मार्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमधिहृत्य च ॥ (अ. ५३ । स्रो. ३६)

कल्पं तल्लिङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् ।

तदेकादशसाहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति ॥ (अ. ५३ । स्रो. ३७)

महावराहमाहात्म्यमधिहृत्य च विष्णुना ।

चोष्ठे प्रोक्तं मानवस्य कल्पस्यापि प्रसङ्गतः ।

चतुर्विंशतिसाहस्रं तद्वाराहमिहोच्यते ॥ अ. ५३ । स्रो. ३८)

यत्र माहेश्वरान् धर्मानधिहृत्य च षण्मुखः ।

कल्पे किंपुरुषे वृत्तं चरितैरुपलक्षितम् ॥ (अ. ५३ । स्रो. ४१)

स्कान्दं नाम पुराणं तदेकाशीतिर्निगद्यते ।

सहस्राणि शतस्रैकमिति मर्त्येषु गीयते ॥ (अ. ५३ । स्रो. ४२)

त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिहृत्य चतुर्मुखः ।

* एतच्चिद्वाङ्मनसैः श्लोकैः च नोपलभ्यते ।

चिवर्गमभधात् कृत्स्नं वामनं तत्प्रकीर्तितम् ॥ (अ. ५३ । श्लो. ४४)

पुराणं दशसाहस्रं कूर्मकल्पानुषङ्गि वै । (अ. ५३ । श्लो. ४५)

इन्द्रधनुप्रसङ्गेन कूर्मरूपी जनार्दनः ।

अष्टौणामाह माहात्म्यं तच्च कौर्मं विदुर्बुधाः ॥ (अ. ५३ । श्लो. ४७)

सप्तदशसहस्रं लक्ष्मीकल्पानुषङ्गिकम् ॥ (अ. ५३ । श्लो. ४७)

श्रुतीनां यच्च कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः ।

मत्सरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् ॥ (अ. ५३ । श्लो. ५८)

अधिक्षत्याब्रवीत् सप्तकल्पवृत्तं मुनिव्रताः ।

तन्मात्स्यमनुजानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश ॥ (अ. ५३ । श्लो. ५०)

यदा च गारुडे कल्पे विष्णुपादात् गरुडोद्भवम् ।

अधिक्षत्याब्रवीत् कृष्णो गारुडं तदिहोच्यते ।

तदष्टादशैकं च सहस्राणीह पद्यते ॥ (अ. ५३ । श्लो. ५२)

यच्च ब्रह्माण्डमाहात्म्यमधिक्षत्याब्रवीत् पुनः ।

तच्च द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्डं दिशताधिकम् ।

भविष्याणां च कल्पानां श्रूयते यच्च विस्तरः ॥ इति ॥ (अ. ५३ । श्लो. ५४)

ब्रह्माभोरुहविष्णुवायुभगवत्संज्ञं ततो नारदं

मार्कण्डेयमथाग्निदैवतमिति प्रोक्तं भविष्योत्तरम् ।

तस्माद्ब्रह्मविवर्त्तसंज्ञमपरं स्कान्दं वराहं तथा

लैङ्गं वामनमात्स्यकूर्मगरुडब्रह्माण्डमष्टादश ॥

ब्राह्ममेवादिपुराणमित्यपि तच्चैव व्यक्तम् । वायवीयमेव ग्रैवमिति
कालिकापुराणे,

ग्रैवं यदायुना प्रोक्तं वैरह्यं सौरमेव च । इत्यादिना ।

व्यक्तं वायुपुराणादभिव्यक्तं त्रैवमुपपुराणमित्यर्थ इत्यन्वे । अग्नि-
पुराणं वज्रिपुराणत्वेन गणितं पुराणगणनायाम् ।

कालिकापुराणे, एव ।

यदिदं कालिकाख्यं तन्मूलभागवतं स्मृतम् । इत्युक्तम् ।

इदमुपपुराणमित्यग्रे वक्ष्यते । केचित्त्रिदमेव पुराणं, न प्रसि-
द्धम् । प्रसिद्धभागवते सारस्वतकल्पाद्यदर्शनात् ।

मास्त्ये, (अ. ५३ । स्रो. ६८)

अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।

भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपलक्षितम् ॥ इत्युक्तेः ।

प्रसिद्धभागवते भारतोत्तरं निर्विण्णो व्यासश्चकारेत्युक्तेर्विरोध-
दर्शनात् । भारते शान्तिपर्वणि भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति धर्मोप-
देशप्रस्तावे मुक्तिरुक्तेति कुत एव परीक्षित्यर्थन्तं शुकानुवृत्तिरिति
विरोधाच्च ।

विष्णुपुराणे च बौद्धावतारोक्तौ “*मायामोहं ददौ हरिः” इ-
त्युक्तम् । प्रथमस्कन्धे तु इक्ष्वाकुवंशस्य जिनस्यैव बौद्धत्वमिति विरो-
धाच्च । इत्यादिभिर्हेतुभिरेव औधरेणापि सन्दिग्धमित्याहुः । वस्तु-
तस्तु तत्र सारस्वतकल्पाद्यदर्शनेऽपि तन्मध्यस्थनराधमवृत्तान्तोद्भवत्व-
मत्राक्षतं, यत्राधिकृत्येत्युक्तलक्षणान्तरवत् । भारतोत्तरमेतन्निर्माणेऽपि

अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।

* अं. ३ अ. १७ श्लो. ४१ इत्युक्तो भगवान् तेभ्यो मायामोहं
शरीरतः । समुत्पाद्य ददौ विष्णुः प्राह चैदं सुरोत्तमान् ॥ इति
मुञ्जित पु० पा० ।

भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपहंसितम् ॥

इति मात्स्यविरोधो न । सप्तदशीनां बाह्यत्वेनापि तस्य च बौद्धत्वेन करणात् । वैष्णवस्य बाह्यत्वेन कृतत्वेन स्मृत्युक्तधर्मांशे तथा कथनापेक्षाया अभावात् । अतएव निर्विष इति तत्र विशेषणं सङ्गतम् । शान्तिपर्वणि मुक्तिकथनमपि शुकस्य वैकुण्ठगमनपरमिति परीक्षितपर्यन्तं शुकानुवृत्तिसत्त्वान्तदिरोधोऽपि न । बौद्धावतारविषये विष्णुपुराणविरोधोऽपि न । अजिनसुत इतिपाठवज्जिनसुत इति पाठे नामतौल्येऽपि व्यक्तिभेदेन इत्थाकुवंशस्य जिनस्याबौद्धत्वात् । श्रीधरसन्देहाशयस्थान्यस्थान्यत्र प्रतिपादितत्वेन तदपि नात्र साधकम् । युक्तं चैतत् । अन्यथा कालिकापुराणभागवतयोरुपपुराणत्व-प्रतिपादकवक्ष्यमाणकौर्मविरोधो दुर्निवार एवेति बोध्यम् । सौरपुराणञ्च ब्रह्मपुराणादभिनिर्गतमुपपुराणम् ।

तदुक्तं सौरपुराणे,

इदं ब्रह्मपुराणस्य खिलं सौरमनुत्तमम् ।

संहितादयसंयुक्तं पुण्यं शिवकथाश्रयम् ॥ (अ० ८ । सू० १३)

आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूर्यभाषिता । इति ।

मात्स्ये,

सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।

राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः ॥ (अ. ५३ । सू० ६७)

तददग्नेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च ।

सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पिटृणां च निगद्यते ॥ इति । (अ. ५३ । सू० ६८)

विष्णुपुराणमपि द्विविधं पुराणमुपपुराणञ्च । भारतमुक्ता

मत्स्यपुराणे,

लक्ष्मणैकेन तत्प्रोक्तं वेदार्थपरिवृंहितम् ।

वाल्मीकिना च यत्प्रोक्तं रामोपाख्यानमेव च । (अ. ५३। स्रो. ७०)

एवं सपादाः पञ्चैते लक्षास्तेषु प्रकीर्तिताः ॥ इति । (अ. ५३। स्रो. ७१)

अथ हेमाद्रौ उपपुराणान्युपसृतिमध्यगणितानि लिख्यन्ते ।

तत्र, कौर्मे, (अ. १)

• अन्यान्यपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । (स्रो. १६)

आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम् ॥ (स्रो. १७)

कापिलं *मानवं चैव तथैवोशनसेरितम् ।

ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाङ्गयमेव च ॥ (स्रो. १८)

माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् ।

पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवताङ्गयम् ॥ इति । (स्रो २०)

आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम् ।

नादाख्यं शिवधर्माख्यं दौर्वासं नारदीयकम् ॥

कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम् ।

ब्रह्माण्डं वारुणं काशीपुराणाख्यं तथैव च ॥

वासिष्ठं लैङ्गसंज्ञं च साम्बं सौरं तथैव च ।

पाराशरसमाख्यं च मारीचं भार्गवाङ्गयम् ॥

पाराशरसमाख्यं तु पुराणमिदमुत्तमम् ।

* वामनमिति पञ्चाननतर्करत्नसंपादितपुस्तके पाठः ।

† भार्गवाङ्गयमिति उपर्युल्लिखितपुस्तके पाठः ।

इति पराशरोपपुराणे प्रथमाध्यायेऽपि । अचेदं तत्त्वम् । तच्च,
व्यासः,

अतः स परमो धर्मो यो वेदादवगम्यते ।

अवरः स तु विज्ञेयो यः पुराणादिषु स्थितः ॥

एतेभ्योऽपि यदन्यत् स्यात् किञ्चिद्गुर्माभिधावकम् ।

तद्वरतो बुधैस्त्वायं मोहस्तस्याग्रयो मतः ॥

वेदार्थवित्तमैः कार्यमृषिभिर्यत् स्मृतं पुरा ।

तद्यत्नेनानुतिष्ठेत्तु तन्निषिद्धं तु वर्जयेत् ॥

तथा,—

वेदार्थो यः स्वर्यं ज्ञातस्तथाज्ञानं भवेदपि ।

मृषिभिर्निश्चिते तच्च का शङ्का स्यान्ननीषणाम् ॥

तथा,—

कामधेनौ प्रदीपेऽभौ कल्पवृक्षलतादिषु ।

शम्भुद्रविडकेदारलोहटाद्येस्व भाषितम् ॥

तत्समूलमन्यन्निर्मूलमिति स्मृत्यर्थसारे । तर्क्येति । अनेनो-
भयोः सङ्ग्रहः । वेदेति । अनेनापि तथा । एतैरिति । अज्ञान-
द्वन्द्वेन तत्पुरुष इति भावः । पुरुषार्थज्ञानेति । तत्त्वाधनज्ञाने-
त्यर्थः । कश्चित्तथैव पाठः । उभयत्र स्थानपदार्थमाह । हेतव इति ।
एतदाकाङ्क्षानिवृत्तये तत् एव पूरणेनाह । एतानि चेति ।
त्रैवर्णिकैरिति । एतत्तत्त्वमपे जातिभेदनिरूपणप्रकरणे स्फुटी-
भविव्यति । तच्च तथैव प्रसङ्गादिशेषमप्याह । तच्च तानीति ।
त्रैवर्णिकानां मध्ये चतुर्दश स्थानानीत्यर्थः । अधिकुरुते विद्याप्राप्तये-

ऽधिगच्छति । चत्वर्यं इतरेषामित्यपे योज्यः । वृत्तिं ज्ञानम् ।
 मन्त्रैः, युक्त इति शेषः । समन्वयक इति यावत् । यस्य चैवर्णि-
 कस्य । नान्यस्येत्यनुवादः तेषां नियतत्वात् । यद्वा तेषामयं विहि-
 तत्वादावश्यकः शूद्राणां त्वग्निष्टाप्रतिषिद्ध इति तच्छङ्कानिवृत्त्यर्थ-
 मिदम् ! एवमध्ययनस्य चैवर्णिकसाधारण्यमुक्त्वा प्रवचनस्य ब्राह्मण-
 मात्राधिकारिकत्वमाह । विदुषेति । अत्राध्ययनेन श्रवणमपि
 ज्ञेयते । अत एव तच्च विदित्तोपयोगः । अध्ययनविधौ तु सा
 ऽदृष्टायैव स्यात् । अतएव प्रयत्नतः सम्यगिति च । व्याकरणादि-
 संस्कारपूर्वमिति तदर्थः । अत एव नान्येन केनेति न निषेधविधिः
 किन्वनुवादः शास्त्रस्तावको वा । चक्षादितो ब्राह्मणस्येतरशास्त्रतो-
 ऽस्य श्रेष्ठत्वात् । यद्वा अध्ययनस्य नित्यत्वादिज्ञानादिना विदित्ता, सा
 त्वषयोगिनी तत्रापि भवत्येवेति भावः । चो भिन्नक्रमः । प्रवक्तव्यं
 चेत्यर्थः । प्रशब्देन नियमादिनेति सूचितम् । अत्र पुनरध्ययनविधि-
 रधौत्यैव वक्तव्यं नान्यथा कथञ्चिदपीति सूचनार्थ इति बोध्यम् ।
 अध्यापकब्राह्मणास्त्राभे तु मनुक्तमब्राह्मणादध्ययनमित्यादिना स्फुटी-
 भविष्यति । तेनाध्यापनमप्यर्थादनुज्ञातमिति तद्व्याख्यातारः ॥ ३ ॥

तव्यमितीति । तथापीति शेषः । इत्यचेति पाठे इत्या-
 शङ्कायामित्यर्थः ।

अङ्गिरःशब्दान्तदन्ते समाहारे नपुंसकस्येतरेतरे बहुवचनस्यो-
 चित्यमत आह । उशनसिति । नप्तेतासामेव स्मृतित्वे “षट्-
 चिंशत्स्मृतयः स्मृता” इति विरोधोऽत आह । नेयमिति । तर्हि
 किमिति गणनमत आह । किन्निवति । तत्फलमाह । अत

इति । बौधेति । तन्मोक्षादेरपीत्यर्थः । यदा धर्मशास्त्रत्वमित्यस्य
तत्प्रयोजकत्वमित्यर्थः । तथाच

देवलः,

मनुयमो वसिष्ठोऽचिर्दक्षो विष्णुस्तथाऽग्निराः ।

उग्रना वाक्पतिर्याम आपस्तम्बोऽथ गौतमः ॥

कात्यायनो नारदश्च याज्ञवल्क्यः पराशरः ।

संवर्तस्यैव शङ्खश्च हारीतो लिखितस्तथा ॥ इति ।

अत्र नारदोऽधिकः शातातपस्य मूले । शङ्खश्च अचिष्टहस्य-
त्युग्रना आपस्तम्बवसिष्ठकात्यायनपराशरव्यासशङ्खलिखितसंवर्तगौतम-
शातातपहारीतयाज्ञवल्क्यप्राचेतसादयः । आदिना बुधदेवलसुमन्तु-
जमदग्निविष्णुमित्रप्रजापतिपैठौनसिपितामहबौधायनच्छागलेयजा-
बालाच्यवनमरीचिकश्यापाः ।

भविष्ये,

अष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि पुचक ।

तान्यालोच्य महाबाहो तथा स्मृत्यन्तरेषु च ॥

मन्वादिस्मृतयो यास्तु षट्त्रिंशत्परिकीर्त्तिताः ।

वाक्यानि तासां क्रमशः समालोच्य ब्रवीमि ते ॥

इति गुहं प्रति ईश्वरः । यानि च वृद्धशातातपयोगियाज्ञवल्क्य-
वृद्धवसिष्ठवृद्धमनुष्यहारीतादीनि तानि प्रसिद्धषट्त्रिंशदन्तर्गत-
कर्तृकाण्येव । तथाच याज्ञवल्क्येनोक्तम् । (अ. २ सू. ११०)
योगशास्त्रञ्च मन्मोक्तमिति । रत्नाकरस्तु गोभिलसूत्र्यश्रृङ्गादीनां
षट्त्रिंशदधिकानामपि भविष्ये एव दर्शितवान्नायं नियमः किन्तु

श्रिष्टपरिग्रह एवेत्याह । यानि तु गृह्यतत्परिश्रिष्टादीनि तानि भिन्नकोटीन्येव पुराणवत् । तथा स्मृत्यन्तरेषु चेति भविष्योक्तेः,—

मैत्रायणीयच्छन्दोगकठापस्तम्बकृषाम् ।

परिश्रिष्टानि यान्यत्र ये चान्ये खिलसंज्ञकाः ॥

इति भविष्योक्तेश्च । यानि च विष्णुधर्मशिवधर्ममहाभारत-
रामायणादीनि तान्यपि स्मृत्यन्तरत्वेनैवोपात्तानि ।

भविष्ये,

अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥ (अ. ४ स्रो. ८७)

कार्णाञ्च पञ्चमं वेदं यन्महाभारतं स्मृतम् ।

सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥ (अ. ४ स्रो. ८८)

तथेति नाम येषां च प्रवदन्ति मनोषिणः । इति । (अ. ४ स्रो. ८९)

तत्र तथेत्यस्य तद्वद्विगीतमहाजनपरिगृहीतत्वेन प्रमाणं यत्त-
दपि तथा स्मृतित्वेन ग्राह्यमित्यर्थः । यत्तु षट्त्रिंशन्तत्तुविंशति-
मतादि तत्कैश्चिदेव परिगृहीतत्वाद्विगानाच्च न प्रमाणम् । स्मृतीनां
धर्मशास्त्रत्वं तु ।

अतिष्ठ वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । (म. अ. २ स्रो. १०)
इति मनुक्तम् ।

आङ्गिरसे,—

जाबालिर्नाचिकेतस्य छन्दोखौगाचिकश्यपौ ।

व्यासः सनत्कुमारश्च शतद्रुर्जनकस्तथा ॥

व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जाद्वकर्णः कपिञ्जलः ।

धौधायनः कणादश्च विद्यामिच्छत्येव च ॥

उपसृतय इत्येताः प्रवदन्ति मनीषिणः ।

वत्सपारस्करपुस्तक्यपुस्तकस्तुल्यशृङ्गा आच्येयवभृश्यात्रसत्यव्रत-
भरदाजगार्ग्यकार्ष्णिजिनिस्त्रौगाचिप्रह्मसम्भवाश्च हेमाद्रौ दानखण्डे
अधिका गणिताः । कल्पतरौ च कृतिगणनायां प्रजापतियम-
बुधदेवता ये अधिका गणितास्तेऽपि हेमाद्रिणा प्रमाणप्रसङ्गा-
दुदाह्रियन्ते ।

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं तुरीयं तु विद्यास्तष्टादश कृताः ॥ (अ. ३ अ. ६ श्लो २६)

इति विष्णुपुराणाद्युक्तास्तस्यो दृष्टप्रधाना विद्याः कचिस्त्रौ-
क्विकमर्थं प्रमाणयन्तो धर्मोऽपि प्रमाणमिति कल्पतरुः ।

तथाच शैवपुराणो, वायवीयसंहितायां प्रथमेऽध्याये उक्तम् ।

रोमहर्षण सर्वज्ञ भवान् वै भाग्यगौरवात् ।

पुराणविद्यामखिलां व्यासात् प्रत्यक्षमीयिवान् ॥

अङ्गानि वेदास्तत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या ज्ञेतास्तुर्दश ॥ (अ. १ श्लो. २२)

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेत्यनुक्रमात् ।

अर्थशास्त्रं परं तस्माद्विद्या स्तष्टादश कृताः ॥ (अ. १ श्लो. २३)

अष्टादशानां विद्यानामेतासां भिन्नवर्त्मनाम् ।

आदिकर्त्ता कविः साक्षाच्छूलापाणिरिति श्रुतिः ॥ इति । अ. १ श्लो २४

नन्वेवमपि न तावता निर्वाहः सर्वत्र सर्वेभ्यः प्रत्येकं परि-
पूर्णार्थाप्रतीतिः कचिद्विरोधाच्च समुदितस्यैव प्रामाण्यस्य युक्तत्वाच्चेत्यत

आह । एतेषामिति । परिपूर्णपरस्परानुक्तस्थले तस्यावश्यकत्वादिति भावः । विकल्प इति ।

तदुक्तं मनुना, (अ. २ । श्लो. १४)

श्रुतिदेधं तु यच्च स्यात्तच्च धर्मावुभौ स्मृतौ ।

उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनौषिभिः ॥ इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

ननु चतुर्दशानामुक्तं हेतुत्वं कारकतया ज्ञापकतया वा तच्चाह । इदानीमिति । प्रमाणजिज्ञासायाः सिद्धिं विनाऽसम्भवेन प्रागचैव जिज्ञासोदयादिति भावः । पात्रे इति । उद्देश्यस्याधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । तस्य द्रव्यविशेषणत्वासम्भवेन क्रियाविशेषणत्वायाह । यथेति । प्रशब्दार्थमाह । यथेति । तथापरेति । परस्त्वनिष्पत्तिपर्यन्तं यथा तथेत्यर्थः । लक्षणशब्दस्य न ज्ञापकपरत्वमित्याह । एतदिति । तदेतदित्यर्थः । सकलपदवैयर्थ्यं परिहरति । किमिति । अनतिप्रसङ्गायाह । शास्त्रोक्तमिति । कारणमिति । कारकमिति पाठान्तरम् । तच्च प्राधान्येनाह । जातीति । भावार्थः अद्वा । अपिना ऽङ्गभूतदेशादिपरिग्रहः । तस्या व्यापकत्वमाह । अङ्गेति । इदमपि यथासम्भवं बोध्यम् । अन्यथा अद्भ्यः देयमअद्भ्यः देयं सर्वावस्थां गतोऽपि वेतिश्रुत्यादिविरोधः स्पष्ट एव ॥ ६ ॥

इदानीमिति । तदुत्तरमुक्तहेतुत्वनिश्चयार्थमचैव जिज्ञासोदयादिति भावः । स्वपदं वृत्तपूरणार्थमिति केचित् । वस्तुतस्तु आत्मशब्दस्येतनमात्रपर इति परात्मवारणाय तत् । यदा स्वपदस्य विवरणमात्मन इत्यर्थान्तरवारणायेति बोध्यम् । चः कामपदोत्तरं योज्यः । कर्मधारयनिरासायाह । सतामिति । बद्धवचनेन कादाचित्कशिष्ट-

कृतान्यथाऽऽचरणस्य तस्माभावः सूचितः । शिष्टलक्षणं पृषोदरादिस्तु
भाष्ये स्पष्टम् । इत्याशयेन व्याचष्टे । स्वस्य चेति । इदं न सार्वत्रिकं
किन्तु व्यवस्थितमित्याह । वैकेति । सम्यगर्थमाह । शास्त्रेति ।
अत्रैव तात्पर्यं न तु शास्त्रसिद्धौ एव । तेन सौक्तिकस्यापि सङ्ग-
तदाह । यथेति । जनकत्वनिरासाय सर्वानुरोधेनाह । प्रमेति ।
यथाकथञ्चित् ज्ञापकं न पुनः प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः । साक्षादिति शेषः ।

न चैवं साक्षात्कृतधर्माणः प्रत्यक्षधर्माण इति विरोध इति
वाच्यम् । तस्य अतिमात्रपरत्वात् । सैव हि धर्मं मुख्यं प्रमाणं कृत्या-
दयस्तु तद्भेदा इति भावः । अत एवाह । एतेषामिति ॥ ७ ॥

पूर्वं द्विविधहेतुजिज्ञासायां तेषां सर्वेषामुक्तिरत आह ।
देशेति । कर्मणामिति । अवधेः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । कर्म-
शब्दस्य दन्तान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येकं समन्वयसूचनायाह । ब्रूया-
दीनां कर्मणामिति । तुरेवार्थइत्याह । अयमेवेति । योग-
श्चित्तवृत्तिनिरोधः (यो. पा. १ सू. २) इति पातञ्जलसूत्रस्य सामा-
न्यत्वेऽपि धर्मपदस्मारकादाह । बाह्येति । अतएव न मुख्यं दर्शन-
मित्याह । याथेति । अपवादत्वसङ्गतये आह । योगेनेति ।

अत्र षट्श्रवणसम्पत्तिमाह । तदुक्तमिति । यत्र पुरुषे एका-
ग्रता तत्र देशादिविशेषमनपेक्ष्य सिद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तरीत्याऽन्यस्यानधिकारादाह । ब्राह्मेति । वेदसाहचर्या-
द्वर्मपदं शास्त्रपरमित्याह । धर्मशास्त्रेति । चयाणां तत्त्वपक्षमाह ।
तिस्र इति । प्रत्येकम् । अतएवाधीयते इत्युक्तिः । विद्याः अग्न्यजुः-
सामवेदरूपाः । एतेन तद्वावृत्तिरिति भ्रमनिरासायाह । धर्मेति ।

अन्यथा कथनासङ्गत्या ऽनुपयुक्तत्वं स्पष्टमेव । एवमप्येऽपि बोध्यम् ।
तथाच चित्तव्यावर्त्यचतुर्यवेदव्यावर्तक एवैवकारः स्पष्टार्थः । अन-
न्तरस्यैव परामर्शभ्रमनिरासायाह । पूर्वोक्तेति । अध्यात्मेति ।
अध्यात्मविषयकज्ञानविषये अतिशयेन निपुण इत्यर्थः । अध्यात्मेति
वज्रवीहौ तु व्याख्याने तमवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ज्ञानिचित्येव ब्रूयात्
उक्तहेतोरेवाह । धर्मेति ।

कौर्मे तु एवमुक्तम्,— (अ. ३०)

अकृत्वा विहितं कर्म कृत्वा निन्दितमेव वा ।

दोषमाप्नोति पुरुषः प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥ (स्रो. २)

प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न तिष्ठेत् ब्राह्मणः कश्चित् ।

यदाऽऽर्वाङ्मृणाः शान्ता विद्वांसस्तत् समाचरेत् ॥ (स्रो. ३)

वेदार्थवित्तमः शान्तो धर्मकामोऽग्निमान् द्विजः ।

स एव स्यात् परो धर्मो यमेकोऽपि व्यवस्यति ॥ (स्रो. ४)

अनाहिताग्रयो विप्रास्त्रयो वेदार्थपारगाः ।

यद् ब्रूयुर्धर्मकामास्ते तज्ज्ञेयं धर्मसाधनम् ॥ (स्रो. ५)

अनेकधर्मशास्त्रज्ञा ऊहापोहविशारदाः ।

वेदाध्ययनसम्पन्नाः सप्तैते परिकौर्त्तिताः ॥ (स्रो. ६)

मीमांसान्यायतत्त्वज्ञा वेदान्तकुशला द्विजाः ।

एकविंशतिसङ्ख्याताः प्रायश्चित्तं वदन्ति वै ॥ (स्रो. ७) इति ।

इत्युपोद्घातः ॥ ६ ॥

अथ ब्रह्मचारिप्रकल्पम् ।

सङ्गतिमाह । एतैरिति । उपोद्वातमिति । उप समीपे
उद्धृत्य हन्यत इत्युपोद्वातः उदाहारापरपर्यायः । उपोद्वात उदाहार
इत्यमरोक्तेः ।

तदुक्तमभियुक्तैः,

चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्वातं विदुर्बुधाः । इति ।

प्रकृतनिर्वाहकसाधारणपरिभाषेति यावत् । एतदेव स्पष्टीकृतं
सकलेत्यनेन । तावदिति । यावन्तो वर्षास्तान् सर्वान् वर्षानित्यर्थः ।
त्वाद्याः आद्यास्तु । ब्रह्मशब्दार्थमाह । ब्राह्मणेति । तेषां मध्ये
इति शेषः । द्विजपदं योगरूढमित्याह । द्विरिति । उपनयनतो
द्वितीयं जन्नेति स्पष्टमन्यत्र । वैशब्दार्थमाह । एवेति । कश्चित् वै
एवेत्येव पाठः । तद्भावार्थमाह । न श्रूयतेति । अनेन तस्यामन्त्रकाः
क्रिया इति दर्शितम् । अतएव,

यमः ।

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।

इति । पितृवनमिति । मृतशरीरनिधानस्थानमित्यर्थः । तस्य
तत्त्वसम्भवात् साहचर्याल्लक्ष्यार्थमाह । तदिति । पराशीष्टिरूपप्रेत-
संस्कार इत्यर्थः । तृतीयान्तान्तधिरित्याह । मन्त्रैरिति । अचेदं
बोध्यम् ।

पुंसवने च सीमन्ते तथा चौल्लोपनायने ।

गोदाने स्नानउद्वाहे नान्दीआह्वं पुरोदिने ॥

अतोऽशुचौ सपिण्डाः स्युरेकगृहनिवासिनः ।

सहस्राङ्गाः समाचारा भवन्त्येकाग्रभोजिनः ॥

अन्ये दग्नाहपर्यन्तं भद्रे मातृविसर्जनात् ।

नित्यानुषङ्गस्वधापिण्डग्रीताम्बुस्नानवर्जिताः ॥

ते एव गोचिषः प्रोक्ता हव्यकव्येषु गर्हिताः ।

इति । ये सपिण्डाः पुरुषत्रयान्तर्वर्तिनः सन्तो मङ्गल्ये विवाहादौ
पृथक्सप्तनिवासिनः सन्तः पृथक्पाकं कुर्वन्ति अथच स्वधाकर्मादि
कुर्वन्ति तान् पित्रपतिः सोमोऽहये सर्पेभ्यो ददाति । यदा उभया
सह वर्त्तमानः सोमो इद्रः संहारकर्त्ता स स्वस्याभरणभूतेभ्यः
सर्पेभ्यो ददाति । यदा निश्चैतेरूपस्य यमस्य पुरतो दधाति । ददाती-
त्यर्थं ददातु दधातीत्यर्थं दधात्विति प्रयोगः । सोमो वीरं कर्मणं
ददातीतिवत् । यदा सङ्कटादिना एकाग्रभोजितमेकमृहनिवासितं
तेषां न सम्भवति तदा कथमित्यचाह ।

सङ्ग्रहे,—

सर्वान् भोजयितुं कश्चिदसमर्थो भवेद्यदि ।

सर्वैः स्वं स्वञ्च सम्पाद्य कार्यमेकाग्रभोजनम् ॥

सङ्कटात् सहवासस्य सम्भवो न भवेद्यदि ।

स्वसप्तवासिनः सन्तः स्वधाकर्मादिवर्जनात् ॥

इति । (*कामिकविशेषजिज्ञासायाः सत्त्वादिति भावः) ॥१०॥

सङ्गतिमाह । इदानीमिति ।

एवमग्रे सर्वत्र बोध्यम् । अन्विति । अनुक्रमेण वक्तव्यार्थः ।

* अयं पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

अनुगतेति । अन्वर्थमित्यर्थः । एवमिति । एतद्वद् वक्ष्यमाणानि
 पुंसवनादीन्यनुगतार्थानि कर्मनामधेयानीत्यर्थः । पक्षे वृत्तानुराधेन
 वाक्ये उक्तेऽपि नामधेयता समस्तस्यैवेत्याह । पुंसेति । सन्धनादि-
 त्यस्य व्याख्या चक्षेति । नाभैकदेश इति न्यायेनाह । सीमन्तो-
 ज्ञेति । आस्यसंस्कारकाले गर्भाभावेन तत्रासन्देहेन गर्भकायिक-
 संस्कारत्वादनयोर्गर्भेष्वेव संस्कारतासन्देहमिरासाद्याह । एते चेति ।
 “अथ सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत्प्रथमगर्भं” इति पारस्करेणोभयोः
 चेष्वसंस्कारताऽभिधानादिति भावः । सङ्कल्परणे मानमाह ।
 यथाहेति । इदञ्च गर्भाधानादिचित्तपरमेव अन्यस्य असम्भवात् ।
 ननु सीमन्तोन्नयनाग्रे युक्तमिदं यद्यपि,

अतएव हेमाद्रौ

हारीतोऽपि ।

सङ्कत्तु कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः ।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥ इति ।

तत्रैव विष्णुरपि ।

स्त्री यद्यकृतसीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।

मृहीतपुत्रा विधिवत् पुनः संस्कारमर्हति ॥

इति । गर्भार्थमेवाधानवत् स्त्रीसंस्कारत्वात् सङ्कदेव कृतः
 सीमन्तः सर्वानेव गर्भान् संस्करोति इति सुदर्शनाचार्योऽपि ।
 तथापि पुंसवनाग्रे न युक्तम् ।

आवर्त्तत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः ।

इति बह्वृचकारिकायामुक्तत्वात् । पुमांसं जनयतीति फलस्य

सूचकारेणैव उपदिष्टत्वाच्चेति चेन्न । “एष वा अनृणो यः पुत्री”
इत्यादिवचनैः सकृदपि पुत्रोत्पादनस्यावश्यकर्तव्यत्वात्तदङ्गं पुंसवनं
प्रथमे गर्भे कर्तव्यमेव, तदनन्तरमुक्तसूत्राद्यत्र यत्र पुत्रेच्छा तत्र कार्यं
नान्यत्र यस्य तु कन्येच्छैव तस्य सकृदपि न इति तात्पर्यात् ।
मुदर्शनोऽपि इत्थम् ।

न चैवमपि,

सौमन्तोन्नयनं कर्म तत् स्त्रीसंस्कार इत्यते ।

केचित् गर्भस्य संस्कारात् गर्भे गर्भे प्रयुज्यते ॥

इति विष्णुविरोध इति वाच्यम् । केचिदित्युक्तेव तस्या-
सिद्धान्तत्वसूचनात् कृतेऽभ्युदय इत्येवम्परत्वाच्च ।

तथाच आश्वलायनस्मृतौ ।

प्रतिगर्भं वसिः कार्यः सौमन्तस्य प्रशस्यते ।

इति । वसिर्विष्णुवसिः । स च गर्भाष्टमे मासि कार्यः । इदञ्च
“वङ्कस्य वा” इति वचनात् गृह्यसूत्रानुक्तेरिदानीं नाचरन्ति इति
दिक् । द्वितीयचतुर्थपञ्चमवष्टेषु आद्यं सौमन्तेन सह वा । तत्र
आपस्तम्बगृह्यं “पुंसवनं ध्यक्ते गर्भे तिथ्येण” इति । “सौमन्तो-
न्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि” इति ।

कार्ष्णाजिनिरपि ।

गर्भस्यन्दनमारभ्य यावन्न प्रसवस्तथा ।

सौमन्तोन्नयनं कुर्यात् शङ्खस्य वचनं यथा ॥

इति । तत्र व्यक्तिस्तृतीये चतुर्थे वा मासे, बङ्गुचादिषु
सत्यन्तरेषु सोभयथा दर्शनात् । तत्र यदि चतुर्थे पुंसवनं तदा

पूर्वं सीमन्तं कृत्वा पश्चात् पुंसवनं कार्यं चोदितकाष्ठानतिक्रमणात् ।
मन्त्राद्यानसूचोपदेशयोः क्रमार्थत्वाच्च । साहित्यपक्षे नान्दीभाङ्गादि
तन्त्रेष्वेव, देशकाष्ठकर्त्रेव्यात् ।

गणशः क्रियमाणानां मातृणां पूजनं सङ्गत् ।

सङ्गदेव भवेच्छाङ्गमादौ न पृथगादिषु ॥ (का. ख. ५. सू. १०)

इति छन्दोगपरिशिष्टाच्च । एतत् बह्वनामपत्यानां युग-
पसंस्कारकरणविषयमिति वोपदेवः । अतीतसंस्काराणां युग-
पत्करणे इति. अन्ये । स्मृत्यर्थसारेऽप्युक्तम् इदम् । येन कर्मणा
क्षिप्रमेव सूते न चिरकाष्ठं पीड्यते तादृशमपरमपि क्षिप्रं
पुंसवनं तदुत्तरे* उक्तम् । “अनप्रीतेन शरावेणानुस्रोतसमुदक-
माहत्य पत्तस्त्र्यन्तीं निधाय मूर्धञ्छोद्यन्तीमुत्तरेण यजुषाऽभि-
मृश्यैताभिरङ्गिराभिरवोचेत्” इति । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् ।
अनवल्लोभनं त्वाश्रयायनानामावश्यकं न तैत्तिरीयाणाम् । सप्त-
माष्टमौ द्वितीये ऽधिकौ यावत्प्रसवं तदुत्तरमपि द्वितीयमाव-
श्यकम् । “यावदा न प्रसव” इति शङ्खात् ।

स्त्री यद्यकृतसीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।

पुत्रं गृहीत्वा विधिवत् पुनः संस्कारमर्हति ॥

इति सत्यव्रताच्च । अनयोर्नियतकाष्ठत्वादसादिव्यपि करणे
न दोषः । तद्रहितकाष्ठलाभे तु तत्र न कार्यमिति बोध्यम् ।

* आपस्तम्बशब्दे ।

अथ प्रसङ्गाद्गर्भिण्यास्तत्पतेश्च धर्मी उच्यन्ते ।

तत्र तावत् पारिजाते

कश्यपः ।

गर्भिणी कुञ्चराभ्यादिग्रीष्महर्ष्यादिरोहणम् ।

व्यायामं ग्रीष्मगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ॥

शोकं रक्तविमोचञ्च साध्वसं कुक्षुटासनम् ।

व्यवसायं दिवा स्नापं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ॥

नदीप्रतरणञ्चैव शकटारोहणं तथा ।

उपौषधं तथा चारं मैथुनं भारवाहनम् ॥

कृते पुंसवने चैतद्गर्भिणी परिवर्जयेत् । इति ॥

मूलमपि ।

दौर्द्धदस्त्राप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।

वैरूढ्यं मरणं वा ऽपि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥ इति ।

दौर्द्धदं गर्भिणीप्रियमित्यर्थः ।

मासात्तु पञ्चमादूर्ध्वं निन्दिता बह्वदोषकृत् ।

शुर्विणी पञ्चमादूर्ध्वं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

पित्र्यं पञ्चयज्ञार्थं पाकं कर्तुं न सा ऽर्हति । इति ॥

संवर्त्तः ।

सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि ।

न स्नातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्वदा ॥

नोपस्करोषूपविशेन्मुसलोसूखलादिषु ।

जलं न चावगाहेत शून्यागारश्च वर्जयेत् ॥
 वस्त्रौकायां न तिष्ठेत न चोद्दिग्धमना भवेत् ।
 विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न भस्मना ॥
 न श्यामुः समातिष्ठेद् व्यायामश्च विवर्जयेत् ।
 न तुषाङ्गारभस्मास्तिकपालेषु समाविशेत् ॥
 वर्जयेत् कक्षहं स्त्रोके गात्रभङ्गं तथैव च ।
 न मुक्तकेशी तिष्ठेत नाशुचिः स्यात् कदाचन ॥
 न शयीतोत्तरशिरा न चापरशिराः कश्चित् ।
 न वस्त्रहीना नोद्दिग्धा न चार्द्रचरणा सती ॥
 नामङ्गल्यां वदेद्दाचं न च हास्याधिका भवेत् ।
 कुर्यात्तु शुद्धशुश्रूषां नित्यं मङ्गलतत्परा ॥
 सर्वौषधीभिः काष्ठेन वारिच्छानं समाचरेत् ।
 छतरच्चा ऽनसूयाश्च वास्तुपूजनतत्परा ॥
 तिष्ठेत्प्रसन्नवदना भर्तुः प्रियहिते रता ।
 दानश्रीला द्वितीयायां पार्वत्यां नक्तमाचरेत् ॥
 शान्तवृत्ता भवेन्नारी विशेषेण च गर्भिणी ।
 यस्तु तस्या भवेत् पुत्रः श्रीलायुर्द्विष्यतः ॥
 अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति न संशयः ।
 तस्मात्त्वमनया वृत्त्या गर्भेऽस्मिन्यत्नमाचर ॥

गालवोऽपि ।

दहनं वपनञ्चैव चौलं वै गिरिरोहणम् ।
 नाव आरोहणञ्चैव वर्जयेत् शुर्विणीपतिः ॥ इति ।

संग्रहेऽपि ।

प्रेतवाहोदधिस्नानं वपनं पिण्डपातनम् ।

विदेशगमनञ्चैव न कुर्यात् गुर्विणीपतिः ॥ इति ।

आश्वत्थानोऽपि ।

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेत् गुर्विणीपतिः ।

आङ्गश्च सप्तमाश्वत्थादूर्ध्वंश्चान्यत्तु वेदवित् ॥ इति ।

आङ्गं तद्गोजनमित्यर्थः ।

केशाश्वत्थास्यदूर्ध्वं धारयेत् गर्भवान् द्विजः ।

यज्वनः पर्वण्योः चौरं धारणं त्वाद्विजादृते ॥

इति अन्यत्र ।

विवाहमौञ्जीसूत्रासु वर्षमर्धं तदर्धकम् ।

अन्तर्वत्याश्च जाघार्या मेव्यते केशवापनम् ॥

इति अन्यत्र ।

ज्योतिःशास्त्रेऽपि ।

प्रव्यक्तगर्भापतिरब्धियानं

मृतस्य वाहं चुरकर्म सङ्गम् ।

तस्या नु यद्वेन गयादितीर्थं

यागादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात् ॥ इति ।

जातकर्मैति ।

भुत्वा जातं पिता पुत्रं सचैवं स्नानमाचरेत् ।

इति पारिजाते ।

वसिष्ठः ।

प्राक् नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते । इति ।

संवर्त्तः ।

जन्मनो जन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

देवादतीतकाश्चेदतीते सूतके भवेत् ॥ इति ।

विष्णुधर्मेऽपि,

अष्टिजनाभि कर्त्तव्यं आङ्गं वै पुत्रजन्मनि ।

तच्च हेतुवै कार्यम् ।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत आङ्गं हेतुवै बुद्धिमान् ।

न पक्वेन न चामेन कल्याणान्यभिकाङ्क्षन् ॥

इति संवर्त्तात् । एतच्च मृताग्नौचमध्येऽपि कार्यं तदाह

हेमाद्रौ

प्रजापतिः ।

आग्नौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्त्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाग्नौचेन शुध्यति ॥ इति ।

उक्तकालातिक्रमे कालान्तरमाह,

बृहस्पतिः ।

मुख्यालाम्बे विधिज्ञेन विधिस्त्रिगुणः प्रमाणतः ।

नक्षत्रतिथिजगानां विचार्यैवं पुनः पुनः ॥

इति । इदञ्च राजौ सन्ध्यायां ग्रहणे जाताग्नौचान्तरमध्येऽपि कार्यम् । मृताग्नौचेऽपि तदैव आग्नौचान्ते वा ।

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

अग्नौचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिः । इति ।

पितरि देशान्तरस्थे पित्रव्यादिर्गोत्रजो ज्येष्ठक्रमेण कुर्यात् ।
एवं नामकर्त्तव्यमपि । परन्तु तस्य नियतकालत्वेऽपि विष्टिवैधृति-
व्यतीपातग्रहणसंक्रान्तिश्राद्धदिनेषु निषेधः । अस्तादिनिषेधस्तु न,
नियतकालत्वात् । तदतिक्रमे तु सोऽप्यस्तीत्यन्यत्र विस्तरः ।

अर्घ्यान्ता मानसौ सन्ध्या प्राणायामविवर्जिता ।

गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ॥ इति ।

अथ प्रसङ्गात् दत्तपुत्रपरिग्रहविधिः ।

तथाऽऽह

बौधायनः ।

पुत्रपरिग्रहविधिं व्याख्यास्यामः । शोणितशूकसम्भवो माता-
पित्रिनिमित्तकस्तस्य प्रदानपरित्यागविक्रयेषु मातापितरौ प्रभवतो
न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृहीयादा । स हि सन्तानाय पूर्वेषाम् । न
स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयादा ऽन्यचानुज्ञानाङ्गत्तुः । प्रतिगृहीत्यनुप-
कल्पयते द्वे वाससी द्वे कुण्डले अङ्गुलीयकश्चाचार्यश्च वेदपारगं
कुशमयं बर्हिः पर्णमयमिष्टमिति । अथ बन्धूनाह्वय मध्ये राजनि
चावेद्य परिषदि चागारमध्ये ब्राह्मणानमेन परिविध्य पुण्याहं
कृत्स्निं ऋद्धिमिति वाचयित्वा ऽथ देवयजनोक्तेखनप्रभृति आप्रणी-
ताभ्यः कृत्वा दातुः समञ्चं गत्वा पुत्रं मे देहीति भिचेत । ददा-
मीतीतर आह । तं परिगृह्णाति धर्माय त्वा परिगृह्णामि

सन्तत्यै ता परिगृह्णामीति । अथैनं वसन्तुष्टसाध्यामनुष्ठीयकेन
चासङ्गत्य परिधानप्रभृत्याऽग्निमुखात्कृत्वा पक्वाञ्जुहोति यस्या इदा
कीरिष्वा मन्यमान इति पुरोऽनुवाक्यामनूच्य यस्मै त५ सुकृते
जातवेद इति यान्वया जुहोत्यथ व्याहतीर्ज्ज्वा स्विष्टकृत्प्रभृति
सिद्धमाधेनुवरप्रदानाहविषां ददात्येते एव वाससी एते एव
कुण्डले एतच्चाङ्गुष्ठीयकं यद्येवं कृत्वौरसः पुत्र उत्पद्यते तुरीयभागेष
भवतीति ह स्माह बौधायनः ।

अथ प्रसङ्गात् षष्ठीपूजनम् ।

तत्र नारदः ।

रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ।

राज्ञौ जागरणं कार्यं जन्मदानं तथा बलिः ॥

पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः ।

राज्ञौ जागरणं कुर्य्यर्दशम्यां चैव सूतके ॥ इति ।

अथ प्रयोगः ।

अथेत्यादि ममास्थाः सूतिकाया अभिनवजातकुमारस्य च
नैबिध्यदीर्घायुश्चाभसर्वोपद्रवशान्तिपूर्वकं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सर्वा-
भ्युदयप्राप्तिकामो गणपतिदुर्गेष्टदेवताकुलदेवताग्रामदेवतागौर्यादि-
षोडशमाहृष्टशक्तिकाकार्त्तिकेयायुधविष्णुमहाषष्ठ्यादीनां यथा-
मिश्रितोपचारैः पूजनमहं करिष्ये । तदङ्गत्वेनादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं
गणपतिपूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य । प्रथमं पाठ्यार्थाचमनीयादिना
गणपतिं पूजयेत् । ततस्तत्प्रार्थना ।

ॐ सर्वविघ्नहरो देव एकदन्त गजानन ।

भक्त्या संपूजितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुब ॥

सम्बोदर महाभाग सर्वोपद्रवनाशन ।

त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः ॥

इति गणपतिं प्रार्थ्य सर्षपान् विकिरेत् ।

अपसर्पन्तु ये भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ।

ये भूता विघ्नकर्तारस्तो नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥

ततो महीद्यौरित्यादिपूर्णपात्रनिधानान्ते पूर्णपात्रोपरि वह्णं
संपूज्य तचाम्युत्तारितां प्रतिमां स्थापयेत् । ततो ऽक्षतपुञ्जेषु पूगी-
फलेषु वा गणपतिदुर्गाद्यावाहनं कृत्वा पूजयेत् । तत्रादौ गणपति-
पूजा । ततो जयन्तीमन्त्रेण दुर्गां पूजयेत् ।

जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।

दुर्गा चमा शिवा धात्री स्वाहा स्वधा नमो ऽस्तु ते ॥

तत इष्टदेवताकुलदेवतायामदेवतापूजां सावाहनां विधाय
षोडशमाहका आवाह्य पूजयेत् । ततः प्रार्थना ।

मातरः सर्वभूतानां सर्वकल्याणहेतवः ।

पूजिता भक्तिः सर्वा रक्षध्वं मम बालकम् ॥

ततः षट्कृतिकाः पूज्याः ।

शिवा संभूतिनामा च प्रीतिः सन्नतिरेव च ।

अनसूया चमा चैव षडेताः कृतिका मताः ॥

अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।

प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः ॥

शरेस्तथा शङ्खं ब्रह्मा भवान्या शङ्करस्तथा ।

लक्ष्म्या नारायणः पूज्यो लोकपालादवस्तथा ॥

शिवायै नम इत्यादिना प्रत्येकमावाह्यं पूजयेत् । ततः कार्त्तिकेयमावाह्यं पूजयेत् । ततस्तत्प्रार्थना ।

ॐ कार्त्तिकेय महाबाहो गौरीहृदयमन्दन ।

कुमारं रघु मे देव कार्त्तिकेय नमो ऽस्तु ते ॥

तत आवाह्यं खड्गं पूजयेत् । ततः प्रार्थना ।

असिर्विशसनः खड्गः तीक्ष्णधारो दुरासदः ।

श्रीगर्भी विजयसैव धर्माधारस्तथैव च ॥

इत्यष्टौ तव नामानि खयमुक्तानि वेधसा ।

नचक्रं कृत्तिका चैव गुरुर्देवो महेश्वरः ॥

रोहिण्यश्च शरीरं ते धाता देवो जनार्दनः ।

पिता पितामहो देवस्त्वं मां पातय सर्वदा ॥

नीलजीमूतसङ्काशस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ।

इयं येन धृता क्षोणी इतश्च महिषासुरः ॥

तीक्ष्णधाराय शङ्काय तस्मै खड्गाय ते नमः ।

विधाहदेवि कल्याणि सदा ऽशुभविनाशिनी ॥

चामुण्डे मुण्डमथने नारायणि नमो ऽस्तु ते ।

एवमग्रे सर्वत्र बोध्यम् । वंशपूजा ।

सर्वमङ्गलमङ्गल्य गोविन्दस्य सदा प्रिय ।

वंशं वर्धय मे वंश सदानन्द नमो ऽस्तु ते ॥

मुसलस्य ।

माधुरं यद्वलं यस्य विष्णोरमिततेजसः ।

समर्पय त्वं मुसल तत्सर्वं पुत्रके मम ॥

ततः शङ्खपूजा ।

पुण्यस्त्वं सर्वपुण्यानां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।

विष्णुना विधृतो ऽसि त्वमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ।

शङ्खो ऽसि धवलो ऽसि त्वं महापातकनाशन ॥

मन्दानस्य ।

मन्दान मन्दरोऽसि त्वं मथितः सागरस्त्वया ।

अतो ममास्य पुत्रस्य मन्त्रं विप्रं नमो ऽस्तु ते ॥

विष्णोः ।

वैखान्सेयपूजितः श्रीमान् सदा विजयवर्द्धन ।

शान्तिं कुर्व गदापाणे नारायण नमो ऽस्तु ते ॥

शान्तिरस्तु शिवं चास्तु बालकल्याणमेव च ।

रक्षां करोतु भगवान् स्वयमेव जनार्दनः ॥

बाह्यस्य ।

हस्तायुध महाभाग सर्वोपद्रवनाशन ।

बालं मम सदा रक्ष रौहिणेय नमो ऽस्तु ते ।

ततः षष्ठीं पूजयेत् ।

ॐकारेण प्राणायामं कृत्वा दीर्घस्वरयुक्तेन वकारेण न्यासं
कुर्यात् । ॐ वां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ॐ घौं तर्जनीभ्यां । ॐ घूं
मध्यमाभ्यां । ॐ घैं अनामिकाभ्यां । ॐ घौं कनिष्ठिकाभ्यां ।

ॐ वः करतलकरपृष्ठाभ्यां० । एवं हृदयादिन्यासं विधाय ध्यायेत् ।
तद्यथा । वां हृदयाय नमः । वौं गिरये स्वाहा । धूं त्रिखायै
वषट् ॥ वै कवचाय ऊं । वौं नेत्रत्रयाय वौषट् । वः अस्त्राय फट् ।

स्फुरत्पद्मासनां देवीमर्द्धपद्मासने स्थिताम् ।

सर्वाङ्गकारशोभाभ्यां पीनोन्नतपयोधराम् ॥

सदाऽमृतं स्रवन्तीं च पीतकौशेयवाससम् ।

चतुर्भुजां दक्षिणेन सूत्रं दण्डं च विभ्रतीम् ॥

वामेन चोर्द्ध्वस्तेन धृतनीलोत्पलां शुभाम् ।

वामदक्षिणहस्ताभ्यां गृहीतविविधायुधाम् ॥

ध्यात्वा तां संनियम्य दक्षिणमासापुटेन निःसार्धं पूर्वलिखिताष्ट-
दले स्थापितप्रतिमायां कुक्ष्यप्रतिमायां चावाह्य निवेशयेत् ।

आद्याहि वरदे देवि महाषष्ठीति विश्रुते ।

शक्तिभौ रक्ष मे पुत्रं महाषष्ठि नमो ऽस्तु ते ॥

महाषष्ठि इहागच्छेह तिष्ठ इत्यावाह्य पूजयेत् । जन्मदायै नमः

जन्मदामावाहयामि जीवन्तिकायै नमः जीवन्तिकामावाहयामि ।

तदस्तुमिचावश्या० पूजामन्त्रः । यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं० ।

जय देवि जगन्मातर्जगदानन्दकारिणि ।

प्रसीद देवि कल्याणि नमस्ते देवि षष्ठिके ॥

षष्ठि देवि महासत्त्वे सर्वेषां च सुतप्रदे ।

वरदे तत्प्रसादेन चिरं जीवतु बाह्यकः ॥

इति संपूज्य ।

नैवेद्यानि च पक्वान्नं पायसं पोषिका तथा ।

पिष्टगोलिसमायुक्ता नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् ॥

नैवेद्यम् ।

फलैर्गानाविधै रम्यैः षष्ठीसन्नुष्टिकारकैः ।

फलेन फलितं सर्वं सफलास्तु मनोरथाः ॥

फलम् । देवताप्रणामः,

देवतानामृषीणां च भक्तानां भक्तवत्सले ।

इमं च रच मे पुत्रं महाषष्टि नमो ऽस्तु ते ॥

बालसमर्पणम्,

गौर्याः पुत्रो यथा स्कन्दः शिशुः संरक्षितस्त्वया ।

तथा ममाप्ययं बालो रक्ष्यतां षष्टिके नमः ॥

षष्टि देवि नमस्तुभ्यं सूतिकागृहशालिनि ।

पूजिताऽसि परं भक्त्वा सबाळां रच मातरम् ॥

यमिनी सर्वभूतानां वर्द्धिनी सर्वसम्पदाम् ।

बोधिनी सर्वविद्यानां जन्मदे त्वां नता वयम् ॥

जननी सर्वलोकानां बालानां च विशेषतः ।

नारायणीस्वरूपेण सुतं मे रच सर्वतः ॥

एनं रच महाषष्टि सदा त्वं विघ्ननाग्निनि ।

बाळां समातरं रच नित्यमेव कुले स्थिता ॥

सर्वभूतहिते मातर्जगतामुपकारिणि ।

सर्वतः षष्टिरूपेण बालरक्षां कुरुष्व मे ॥

षष्टिके हि महाभागे हिताहितवरप्रदे ।

त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः ॥

अस्मिन्नु सूतिकामारे देवीभिः परिवारिता ।
 रक्षां कुरु महाभागे सर्वोपद्रवनाग्निनी ॥
 अयं मम कुसोत्पन्नो रक्षार्थं पादचोक्षव ।
 नीतो मया महाभागे चिरं जीवतु बाहकः ॥
 मातर्वाल्मीकिं रक्ष महावष्टि नमो ऽस्तु ते ।
 शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां बाह्यानां हितकारिणी ॥
 मातेव रक्ष मे पुत्रं महावष्टि नमो ऽस्तु ते ।
 रुद्राणी रुद्ररूपेण सर्वविघ्नविनाग्निनि ॥
 प्राणदे वलदे देवि रक्ष बाह्यं शुभा भव ।
 अमुं मम कुसोत्पन्नं रक्ष त्वमिह बाहकम् ॥
 रक्षोभूतपिशाचेभ्यो डाकिनीयोगिनीषु च ।
 मातेव रक्ष मे बाह्यं श्वापदात्पद्मगान्तया ॥
 त्वमेव वैष्णवी देवी ब्रह्माणी च व्यवस्थिता ।
 रुद्रशक्तिः समाख्याता महावष्टि नमो ऽस्तु ते ॥
 धात्री त्वं कार्त्तिकेयस्य महावष्टीति विभ्रुते ।
 त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बाहकः ॥

ततो बाह्यं मार्जयेत् ।

वस्त्रेण येन विष्टतं ग्रैलशृङ्गं समुच्छ्रितम् ।
 कृष्णैर्गैर्गैः हस्तेन तद्वस्त्रं स्यात्सुते मम ॥
 शान्तिरस्तु शिवं चास्तु प्रणम्यत्वसुखं च यत् ।
 यतः समागतं पापं तथैव प्रतिगच्छतु ॥

कार्त्तिकेयप्रार्थना ।

चन्द्रार्कयोर्दिगौशानां यमस्य च भवस्य च ।

निचेपमिममयात्तं ते मे रचन्तु बालकम् ॥

अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा ।

रचन्तु सर्वतः सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥

अथ आयुर्वेदोक्तां रक्षां बालस्य समीपे पठेत् ।

नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ।

ये ये त्वाऽभिभवन्ति स्य ब्रह्मा तान् हन्तु सर्वदा ॥

पृथिव्यामन्तरिक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।

विदिक्षु दिक्षु ये सान्ये त्वां रचन्तु ततस्ततः ॥

पान्तु त्वाम् ऋषयो देवाः शस्ता राजर्षयस्तथा ।

पर्वताश्चैव नद्यश्च तथा सर्वे च सागराः ॥

अग्नी रचतु जिह्वायां प्राणान् वायुस्तथैव च ।

सोमो व्यानं त्वपानं च पर्जन्यः परिरचतु ॥

उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयितृवः ।

बलमिन्द्रो बलपतिर्वलं वाचस्पतिस्तथा ॥

कामांस्ते पान्तु गन्धर्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरचतु ।

प्रज्ञां ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलम् ॥

चक्षुः सूर्यो दिशः ओन्नं चन्द्रमाः पातु ते मनः ।

नासिकां पातु ते वायू रोमाश्छोषधयस्तथा ॥

आकाशं त्वनिशं पातु देहं तव वसुधरा ।

वैश्वानरस्तव शिरो विष्णुस्तव पराक्रमम् ॥

पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मा पादौ तथा भुजौ ।

एते देहविशेषेण तव नित्या भवन्ति ॥

एतद्देहोक्तमग्नौ कृत्वा व्याधिविनाशनम् ।

मयैवं हतरक्षसं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥

ब्रवीतु खसि ते विष्णुः खसि ते नारदादयः ।

खसि चाग्निश्च वायुश्च खसि देवा महोरगाः ।

पितामहकृतं खसि ज्ञायुः कुर्वन्तु ते सदा ॥

अनेन स्तोत्रेणैकादशतन्तुभिरेकादशसूत्रपन्थिं बध्वा सूतिका
वाक्ककण्ठे रक्षाबन्धनं करोति । ततो गौरसर्वपसेन्धवनिम्बपथैर्धूपः
सूतिकागृहे देयः ।

ततः चेचपासं पूजयेत् । देशकाशौ सङ्कीर्त्य ममाभिनवजातस्य
कुमारस्य नैऋज्यदीर्घायुसर्वोपद्रवशान्तिपूर्वकं सर्वाभ्युदयप्राप्तिकामो
ऽथ पूजनीयदेवतासहितचेचपासपूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ।
भैरवाय नमः । भैरवमावाहयामि । चेचपासाय नमः । चेचपास-
मावाहयामि । गन्धर्वाणावाहयामि । भूतादीनावाहयामि । योगि-
न्यादीनावाहयामि । मातुः आवाहयामि । आदित्यादीनावाह-
यामि । दिक्पालानावाहयामि । दारमातुः आवाहयामि । आवा-
हितदेवताः संपूज्य माषभक्तवलीन् दद्यात् ।

निर्वाणं निर्विकल्पं निरुपमममलं निर्विकारं सकोपं

चक्रं दण्डं दधानं उतवहवदनं रुद्रवन् मङ्गलभावम् ।

स्फुत्कारावद्धरीवं भुक्तुटितटमुखं भैरवं शूलपाणिं

खट्वाङ्गैः कोटिभीमं उमरुक्कसहितं चेचपासं नमामि ॥

भैरवाय नमः इमं सदीपं माषभक्तवलिं समर्पयामि ।

नानारूपधराः सर्वे गन्धर्वा देवघोनयः ।

स्वयं रचन्तु मे पुत्रं तुष्टा गृह्णन्त्विमं वस्त्रम् ॥

गन्धर्वभिः० ।

चेचपाक्ष नमस्तुभ्यं सर्वग्रान्तिफलप्रद ।

बालस्य विघ्ननाशाय गृहाण त्वमिमं वस्त्रम् ॥

चेचपाक्षाय० ।

भूतदैत्यपिशाचाद्या गन्धर्वा रचसां गणाः ।

शुभं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं वस्त्रम् ॥

भूतादिभ्यो नमः ६० ।

योगिनी डाकिनी चैव मातरो निवसन्ति याः ।

ग्रान्तिं कुर्वन्तु ताः सर्वाः मम गृह्णन्त्विमं वस्त्रम् ॥

योगिन्यादिभ्यः० ।

नानारूपधराः सर्वा मातरो देवघोनयः ।

स्वयं रचन्तु मे पुत्रं तुष्टा गृह्णन्त्विमं वस्त्रम् ॥

मातृभ्यो नमः ६० ।

आदित्याद्या गृहा ये च नित्यं स्वर्गनिवासिनः ।

रचां कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं वस्त्रम् ॥

आदित्यादिभ्यो० ।

दिक्पालास्त तथेन्द्राद्याः स्वस्थानप्रतिवासिनः ।

ग्रान्तिं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं वस्त्रम् ॥

दिक्पालेभ्यो० । चामुण्डायै नमः ।

नन्दे नन्दिनि वासिष्ठे वसुदेवे च भार्गवे ।

कवे च विजयेत्येवं वदेता दारमातरः ॥

दारमादृभ्यः । *चातारमिन्द्र गर्ग इन्द्रः त्रिष्टुप् इन्द्रप्रीत्यर्थं
बलिदाने विनियोगः ।

चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं
इवे इवे सुहवं शूरमिन्द्रम् ।
क्याभि शक्रं पुबद्धतमिन्द्रं
स्वसि नो मघवा धात्विन्द्रः ॥

इन्द्राय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय इमं
वदीपं माषभक्तवस्त्रिं समर्पयामि । भो इन्द्र दिशां रच वस्त्रिं भक्ष
मम सकुटुम्बस्थायुष्कर्त्ता चेमकर्त्ता शान्तिकर्त्ता पुष्टिकर्त्ता तुष्टि-
कर्त्ता शुभदो भव इति सर्वत्र बोध्यम् । अग्निं काष्ठो मेधा-
तिथिः० गायत्री० । अग्निप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः ।

अग्निन्दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

अथ यज्ञस्य सुकृतम् ।

अग्नये साङ्गाय० भो अग्ने० दिशां रच० । यमाय सोमं०
यमो० यमो० ऽनुष्टुप् । यम प्रीत्यर्थम् ।

यमाय सोमं सुनुत यमाय जुहता इविः ।

यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरङ्कृतः ॥

यमाय साङ्गाय । भो यम० दिशां रच० । मोषुणः० घोर-
काष्ठो० निर्वर्त्तिर्गायत्री० निर्वर्त्तिप्रीत्यर्थम् ।

* चातारमिन्द्र इति मन्त्रस्य गर्ग ऋषिः इन्द्रो देवता त्रिष्टुप् छन्दः
इत्यस्य संहितं रूपमेतत् । एवमुत्तरत्र सर्वत्र बोध्यम् ।

मो पु षः परा परा निर्वर्त्तिर्दुर्हणावधीत् ।

पदीष्ट दृष्ट्या सह ।

निर्वर्त्तये साङ्गाय० भो निर्वर्त्ते दिशां० । तत्त्वा यामि०

शमः श्रेपो० वरुणस्त्रिष्टुप् । वरुणप्रीत्यर्थं० ।

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान-

स्तदाग्रास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेडमानो वरुणेह बोध्यु-

दग्रंस मा न आयुः प्रमोषीः ॥

वरुणाय साङ्गाय० भो वरुण० दिशां रच० । तव वायो०

आङ्गिरसो वायुर्गायत्री० वायुप्रीत्यर्थम् ।

तव वायो दृश्यते त्वष्टुर्जामातरहुतः ।

अवांस्यावृणीमहे ।

वायवे साङ्गाय० भो वायो० दिशां रच० । सोमो धेनुं०

गौतमः सोमस्त्रिष्टुप् सोमप्रीत्यर्थम्० ।

सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशं

सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।

सादन्यं विदथ्यं सभेयं

पितृश्रवणं यो ददाश्रदस्यै ॥

सोमाय साङ्गाय० भोः सोम० दिशां रच० । तमोग्रानं०

गौतमः ईशानो जगती ईशानप्रीत्यर्थम् ।

तमोग्रानं जगतस्तस्युषस्यतिं

धियं जित्त्वमवसे ह्रमहे वयम् ।

पूषा नो यथा वेदसामसङ्गुधे

रचिता पाथुरदब्धः स्रस्तये ॥

ईशानाय० भो ईशान दिशां रच० । सहस्रग्रीवा० नारायणोऽ-
नन्तो ऽनुष्टुप्० अनन्तप्रीत्यर्थम् ।

सहस्रग्रीवां पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विषतस्पृत्वा ऽत्यतिष्ठद्दशानुक्षमम् ॥

अनन्ताय साङ्गाय० भो अनन्त० दिशां रच० । ब्रह्मयज्ञानं०
गौतमो वामदेवो ब्रह्मा षिष्टुप्० ब्रह्मप्रीत्यर्थम् ।

ब्रह्म यज्ञानं प्रथमं पुरस्ता-

द्विषीमतः सुहृदो वेन आवः ।

सबुध्निया उपमा चक्ष विष्ठाः

सतस्र योनिमसतस्र विवः ॥

ब्रह्मणे साङ्गाय० भो ब्रह्मन्० दिशां रच० । गणानां त्वा० गृत्स-
मदो गणपतिर्जगती० गणपतिप्रीत्यर्थम् ।

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे

कविं कवीनामुपमश्रवसामम् ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्यत

आनः शृण्वन्मूतिभिः बीद सादनम् ॥

गणपतये साङ्गाय० भो गणपते दिशां रच० भो जम्बदाः
इमं वलिं गृहीत मम सकुटुम्बस्यायुष्कर्त्तुः पुष्टिकर्त्तुः तुष्टिकर्त्तुः
शुभदा भवत । भोः षष्ठि देवि इमं वलिं गृहाण मम सकुटुम्बस्यायु-
ष्कर्त्तुं क्षेमकर्त्तुं शान्तिकर्त्तुं पुष्टिकर्त्तुं तुष्टिकर्त्तुं शुभदा भव ।

भो जीवन्तिके इमं वसिं गृहाण मम स० पुनस्तथैवेति । इन्द्रादि-
लोकपालाः अमुं वसिं गृहीत मम स० आयुष्कर्तारः क्षेम-
कर्तारः शान्तिकर्तारः० भवत० । आकृष्णेन० हिरण्यस्वरूपः सविता
त्रिष्टुप्० सूर्यप्रीत्यर्थं व० आकृष्णेन० सूर्याय साङ्गाय० भोः सूर्य
इमं सदीपं० । आप्यायस्व० गौतमः सोमो गायत्री० सोमप्रीत्य०
आप्यायस्व० सोमाय साङ्गाय० भोः सोम इमं सदीपं माषभक्तवसिं० ।
अग्निर्मूर्द्धा० विरूपोऽङ्गारको गायत्री० अङ्गारकप्री० अग्निर्मूर्द्धादिवः ।
अङ्गारकाय सां० भो अङ्गारक इमं सदीपं० । उदुध्यध्वं० बुध
सोम्यो बुधस्त्रिष्टुप्० बुधप्रीत्य० ।

उदुध्यध्वं समनसः सखायः

समग्निमिग्धं बहवः सनीलाः ।

दधिक्रामग्निं सुषसश्च देवी-

मित्रावतो ऽपसे निष्ठये वः ।

बुधाय साङ्गाय० भो बुध इमं० । बृहस्पते गृह्यमन्दो बृह-
स्पतिस्त्रिष्टुप् बृहस्पतिप्रीत्य० बृहस्पते अतिथ० बृहस्पतये साङ्गाय०
भो बृहस्पते इमं० । शुक्रः० पाराशरः शुक्रो० द्विपदा विराट्०
शुक्रप्री० शुक्रः शुशु० शुक्राय साङ्गाय० भोः शुक्र इमं० । श्रमग्निः०
रिरिंविटि श्रनिदृष्णिक्० श्रनिप्रीत्य० श्रमग्निरग्निभिः० श्रनैश्वराय
साङ्गा० भोः श्रनैश्वर इमं० । कथानो० वामदेवो राजर्गायत्री०
शङ्खप्रीत्य० कथानस्त्रिच० राहवे साङ्गा० भो राहो० । केतुं० मधु-
च्छन्दाः केतुर्गायत्री० केतुप्रीत्य० केतुं कृण्वन्० केतवे साङ्गाय०
भोः केतो इमं० । जातवेदसे० कश्यपो दुर्गा त्रिष्टुप्० दुर्गाप्रीत्यर्थं०

जातवेदसे० दुर्गायै साङ्गायै० भो दुर्म दमं० । भोः कार्तिकेय
 दमं० । भोः खड्ग दमं० । भोः शर दमं० । भो मन्वान दमं० । भोः सेच-
 पाक्ष दमं० । गणपतये नमः । दुर्गायै नमः । इष्टदेवताभ्यो नमः ।
 कुलदेवताभ्यः । ग्रामदेवताभ्यः । षट्कृतिकाभ्यः । अष्टसिद्धिभ्यः ।
 सरस्वतीसहिताय ब्राह्मणे० । भवानीसहिताय शङ्कराय० । लक्ष्मी-
 सहिताय नारायणाय० । कार्तिकेयाय० । खड्गाय० । वंशाय० ।
 सुसलाय० । मन्वानाय० । विष्णवे० । षष्ठीदेव्यै नमः । जन्म-
 दायै० । जीवन्तिकायै च एवं बलीन्दवा कृतस्य पूजाविधेः
 साङ्गतासिद्ध्यर्थं नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः स्वाद्यफलताम्बूल-
 दक्षिणाक्षीरापत्यादिदानं करिष्ये इति सङ्कल्प्य भूयसीं च
 सङ्कल्प्य कर्मशरार्पणं कुर्यात् । यस्य स्मृत्या० मन्वहीनं० । ततः
 त्रिये जात इति आरार्तिकं देवस्य प्रसूतिकाया यजमानस्य च
 कुर्यात् । ब्राह्मणेराशिषो देयाः । अत्र दाने नाशौचम् ।

तथाच व्यासः ।

सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।

तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता ॥

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।

त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ॥ इति ॥

गोरोचनातिलकं बालस्य कुर्यात् । दारसमीपे कागवन्धनं
 सुसलधारणं शस्त्रपाणिभिः पुरुषैर्जागरणमिदं सर्वमाचार-
 प्राप्तम् ।

अथ प्रकारान्तरेण षष्ठिकापूजा ।

प्रथमं बह्विर्बलिदानम् ।

चेचपाक्ष नमस्तुभ्यं सर्वशान्तिफलप्रद ।

बाह्वक्ष विघ्ननाशाय गृहाण त्वमिमं बलिम् ॥

षष्ठीगृहार्चितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु ।

भूतदैत्यपिशाचाद्या गन्धर्वा रचसां गणाः ॥

शुभं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृहान्विमं बलिम् ।

पूर्वादिदिग्भिर्भागेषु स्वस्थानप्रतिवासिनः ॥

शुभं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृहान्विमं बलिम् ।

योगिनी छाकिनी चैव मातरो निवसन्ति याः ॥

शान्तिं कुर्वन्तु ताः सर्वा मम गृहान्विमं बलिम् ।

नानारूपधराः सर्वा मातरो देवमातरः ॥

स्वयं रचन्तु मे पुत्रं मम गृहान्विमं बलिम् ।

दिक्पालाश्च तथेन्द्राद्याः स्वस्थानप्रतिवासिनः ॥

शान्तिं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृहान्विमं बलिम् ।

आदित्याद्या गृहाः सर्वे ये नित्यं स्वर्गवासिनः ॥

रक्षां कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृहान्विमं बलिम् ।

ततो गृहं प्रविश्य द्वारदेशे गणपतिपूजां कुर्यात् ।

सर्वविघ्नहरोऽसि त्वं लम्बोदर गजानन ।

षष्ठीगृहेऽर्चितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु ॥

लम्बोदर महाभाग सर्वोपद्रवनाशन ।

त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः ॥

दारमध्ये ॐ गणपतये नमः । दारस्य दक्षिणे ॐ चैत्रपालाय
नमः । दारस्य वामे ॐ दुर्गायै नमः । दारात् षष्ठिकास्त्राणं गत्वा
गौर्यादिषोडशमातरः पूज्याः गौरी पद्मा शशी मेघेत्यादि-
नामभिः । दुर्गा श्रीस्य पूज्या ।

यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं धेनुमिवायतीम् ।

संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गलीः ॥

इति त्रिंशं संपूज्य वसोर्द्धारां दद्यात् । १८ः पञ्च सप्त वा । तत्र
द्वतवसोर्द्धारामन्त्रा ऋग्वेदोक्ताः । सहस्रधारः पवते । १। शतधार-
मुत्समुच्चीयमाणम् । २। सहस्रं मे ददतो अष्टकर्ण इत्यादि सार्द्धं दे-
व्यसौ । २।

अथ षष्ठिकापूजा ।

तत्र क्रमः । देशकालौ स्मृत्वा अथ रात्रौ ममाभिनवजातकुमारस्य
नैरुज्यपूर्वकदीर्घायुष्यकामनया भगवत्याः श्रीमहाषष्ठिकादेव्याः पूज-
नीयसमस्तदेवतासहिताया एभिरुपचारैः पूजनमहं करिष्येति
संकल्प्य षष्ठ्यावाहनं कुर्यात् ।

आयाहि वरदे देवि महाषष्ठीति विभ्रुते ।

शक्तिभिः सह पुत्रं मे रच जागरवासरे ॥

इत्यावाह्यं तदस्तुमित्रावरुणेति प्रतिष्ठाप्य कलशस्य कराङ्गन्यासौ
कुर्यात् । ॐ षां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ॐ षीं तर्जनीभ्यां नमः । ॐ
षूं मध्यमाभ्यां नमः ॐ षैं अनामिकाभ्यां नमः ॐ षौं कनिष्ठि-
काभ्यां नमः ॐ षः करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । ॐ षां हृदयाय
नमः । ॐ षीं शिरसे स्वाहा । ॐ षूं शिखायै वषट् । ॐ षैं कव-

चाय ऊं । ॐ षौं नेचचाय वौषट् । ॐ षः अस्त्राय फट् इति
न्यासौ विधाय ततः षोडशोपचारैः पूजामारभेत् । एतानि पाद्या-
र्थाचमनीयमधुपर्कपुनराचमनीयानि षष्ठीभट्टारकायै नमः । इदं
चन्दनानुलेपनं षष्ठीभट्टारकायै नमः । इदमाच्छादनं षष्ठीभट्टारकायै
नमः । ततः पुष्पाञ्जलिं दत्वा वलिं दद्यात् ।

शक्तिसं सर्वदेवानां लोकानां हितकारिणी ।

मातर्वाल्मीकिं रच महाषष्टि नमोऽस्तु ते ॥

ब्रह्माणी ब्रह्मरूपेण महाविघ्नविनाशिनी ।

प्रसन्ने वरदे देवि स्तुतं रच हि बालकम् ॥

भूतदैत्यपिशाचेभ्यो डाकिनीयोगिनीषु च ।

मातेव रच मे पुत्रं श्वापदात्पद्मगात्रया ॥

त्वमेव वैष्णवी देवी ब्रह्माणी च व्यवस्थिता ।

ब्रह्मशक्तिः समाख्याता महाषष्टि नमोऽस्तु ते ॥

गौरीपुत्रो यथा स्कन्दः शिशुः संरक्षितः पुरा ।

तथा ममाप्ययं बालो रक्ष्यतां षष्टिके नमः ।

ॐ नमो भगवत्यै षष्ठीभट्टारकायै साङ्गायै सपरिवारायै सायु-
धायै सवाहनायै नम इति पूजां विधाय कार्तिकेयपूजां कुर्यात् ।

कार्तिकेय महाबाहो गौरीहृदयनन्दन ।

कुमारं रच भौतिभ्यः पाहि देव नमोऽस्तु ते ॥

ततो मन्थानपूजा ।

मन्थान त्वं हि गोलोके देवदेवेन निर्मितः ।

पूजितश्च विधानेन सूतीरचां कुर्वस्व मे ॥

अथ खड्गपूजा ।

अग्निर्विश्वस्यः खड्गः तीक्ष्णधारो दुरासदः ।

श्रीगर्भो विजयस्यैव धर्मपाश नमोऽस्तु ते ॥

अथ पूजासङ्ख्यः ।

अस्मां रात्रौ ममाभिनवजातस्य कुमारस्य नैवेद्यपूर्वकदी-
र्घायुष्यकामनया एतानि गन्धपुष्पपञ्चाक्षतधूपदीपताम्बूलाच्छादनप-
क्वान्नपरमाश्वपूरिकाशष्कुलीपिष्टकादिनैवेद्यादीनि भगवत्यै महा-
षष्ठीदेव्यै पूजितसमस्तदेवतासहितायै साङ्गायै सपरिवारायै सायुधायै
सवाहनायै मयोत्सृष्टानि प्रीयन्तां न मम । इति समस्तदेवताः
सर्वोपचारैः सम्पूज्य । माङ्गल्यद्वयादिशब्दैः सह सूतिकासहितवासर-
च्छार्थं वस्त्रं निवेदयेत् । इदं वस्त्रं दृढस्यतिदेवत्यं भगवत्यै न मम ॥
सद्देव्यो नमः । चित्रपालाय नमः । स्थानपालाय नमः । सर्वेभ्यो
देवेभ्यो नमः । सर्वाभ्यो मातृभ्यो नमः ।

अथ बालस्याङ्गे न्यासः ।

ॐ षष्ठि हृदयाय नमः । ॐ षष्ठि शिरसे स्वाहा ॐ षष्ठि
शिखायै वषट् । ॐ षष्ठि कवचाय हुं । ॐ षष्ठि नेत्रत्रयाय
वौषट् । ॐ षष्ठि अस्त्राय फट् । ततो व्यजने कृत्वा बालकाद्यमर्षणं
मार्जनं कुशेन । ततो बालकसमर्पणम् ।

देवतानामृषीणां च भक्तानां भक्तवत्सले ।

अर्पितं रक्ष मे पुत्रं महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ॥

जननी सर्वभूतानां बालकानां विशेषतः ।

नारायणीस्वरूपेण पुत्रं मे रक्ष सर्वतः ॥

भूतदैत्यपिशाचेभ्यो जाकिनीभ्यः शरोत्करैः ।
 सुतं मे स्तुतं कृत्वा रक्ष रक्ष वरानने ॥
 गौरौपुत्रो यथा स्कन्दः शिशुः संरक्षितः पुरा ।
 तथा ममाप्ययं बालो रक्ष्यतां षष्ठिके नमः ॥
 एवं रक्ष महाषष्टि सदा त्वं विघ्ननाशिनि ।
 बालं समातरं रक्ष नित्यमन्तःकुटीस्थिता ॥
 सर्वभूतहिते मातर्जगतामुपकारिणि ।
 सर्वतः षष्टिरूपेण बालरक्षां कुरुष्व मे ॥
 षष्टि देवि महाभागे हिताहितवरप्रदे ।
 त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु मे सुतः ॥
 अस्मिंस्तु सूतिकागारे दैवतैः परिवारिते ।
 रक्षां कुरु महाभागे सर्वोपद्रवनाशिनि ॥
 अयं कुले ममोत्पन्नो रक्षार्थं पादयोस्तव ।
 नीतो मातर्महाभागे चिरं जीवतु बालकः ॥
 ततो बालस्य मार्जनम् ।

माधुरं यद्वस्त्रं यच्च विष्णोरमिततेजसः ।
 हरस्य यद्वस्त्रं सर्वं तत्सर्वं पुत्रके मम ॥
 शान्तिरस्तु शिवं चास्तु प्रणश्यत्वसुखं च यत् ।
 यतः समागतं सर्वं तच्चैव प्रतिगच्छतु ॥

ततो जातहारिण्यो मातरः पूज्याः ।

जातं हरन्ति या बालं मातरो गूढविग्रहाः ।
 अभिरक्षन्तु मे पुत्रं बलिपूजां हरन्तु नः ॥

ततो नारायणपूजा ।

चैलोक्यपूजितः श्रीमान् सदा द्विजविवर्द्धनः ।

शान्तिं कुरु गदापाणे नारायण नमोऽस्तु ते ॥

ततो वंशपूजा ।

सर्वमङ्गलमङ्गल्य गोविन्दस्य करे स्मित ।

वंशं वर्द्धय मे वंश सदानन्द नमोऽस्तु ते ॥

ततः षष्ठिकापूजा ।

शिवां सम्भूतिं प्रीतिं सन्नतिं अनसूयां चमां च प्रत्येकं गन्धा-
दिभिः सम्पूज्य ततः कृताञ्जलिः पठेत् ।

सङ्कार्कयोर्दिगौग्रानां दिशां च वरुणस्य च ।

निचेपार्थमिमं दत्तं ते मे रचन्तु बालकम् ॥

अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा ।

रचन्तु सर्वतः सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥

रचैनं वसुधे देवि सदा सर्वगतप्रिये ।

आयुष्यमाणं सकलं मङ्ग्लेयं ते हरिप्रिये ॥

अन्तरा ह्यायुषस्तस्य ये केचित् परिपन्थिनः ।

विद्यारोग्येषु वित्तेषु निवर्हस्त्राचिरेण तान् ॥

इति पठित्वा चमस्वेति विसृज्य ततस्तु गव्यघृतसैन्धवनिम्ब-
पत्रसितसर्षपात्मको धूपः सूतिकागृहे देयः । सवल्कलं पूगफलं
दद्यात् ।

सवल्कलं पूगफलमिदन्ते षष्ठि देविके ।

तव जातस्य बालस्य ददाम्यायुःसमृद्धये ॥

तत आद्युर्वेदोक्तां रक्षां बालसमीपे पठेत् ।

कृत्यानां परिरक्षार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।

रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमोदताम् ॥

नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ।

अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या घ्नन्तु तान् सदा ॥

पृथिव्यामन्तरिक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।

दिक्षु वासुषु ये चान्ये पान्तु त्वां ते नमस्कृताः ॥

पान्तु त्वामृषयो ब्रह्मा दिव्या राजर्षयस्तथा ।

पर्वताश्चैव नद्यश्च सर्वास्तुर्वे च सागराः ॥

अग्नी रक्षतु ते जिह्वां प्राणान्वायुस्तथैव च ।

सोमो व्यानमपानन्ते पर्जन्यः परिरक्षतु ॥

उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयिद्वयः ।

बलमिन्द्रो बलपतिर्मतिं वाचस्पतिस्तथा ॥

कामांस्ते पान्तु गन्धर्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।

प्रज्ञां ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलम् ॥

चक्षुः सूर्यो दिशः ओचं चन्द्रमाः पातु ते मनः ।

नक्षत्राणि सदा रूपं ह्यायां पातु निशा तव ॥

रेतस्त्राण्यायनं त्वापो क्षोमान्योषधयस्तथा ।

आकाशं चान्तरं पातु देहं तव वसुधरा ॥

वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम् ।

पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्माऽऽत्मानं भुवौ भुवः ॥

ततो देहं विशेषेण नव नित्याधिदेवताः ।

एतैर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्वा व्याधिविनाशनम् ॥

मघैवं कृतरक्षसं दीर्घमायुरवाप्नुहि ।

ततः प्रहस्य विसृजेत् । चरन्नेकैर्नोपानहमपरेण काष्ठपा-
दुकामावृण्व दक्षिणकरेण खड्गं धृत्वा पश्चात् वारचसं गौरीपुत्रो
वया स्कन्द इति श्लोकं पठित्वा षष्ठिकापूजामाचरेत् ।

ततो हस्तपूजा ।

मिदानं सर्वसंस्थानामायुधं श्रितिवाससः ।

हस्त पादस्य मे पुत्रं सर्वप्रियं नमोऽस्तु ते ॥

ततः वृषभकपालपूजा ।

कपालं त्वं वृषस्यांशः आशानस्थितिभाक् सदा ।

भूतदैत्यपिश्याचेभ्यः पुत्रं मे रक्ष सर्वदा ॥

ततो गृहमागत्य कुश्रतिष्ठजलान्यादाय दक्षिणां दद्यात् । ॐ अस्य
अस्यां रात्रौ ममाभिनवजातकुमारस्य समाश्रितनैरुज्यपूर्वकदीर्घायुध-
वस्तुपुष्टिकामनया कृतैतत्षष्ठिकादिदेवतापूजाप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं दक्षि-
णाम् इदं हिरण्यमग्निदैवतं तन्मौल्योपकल्पितं द्रव्यं वा नानानाम-
गोत्रेभ्यो दातुमहमुत्सृजे । ततोऽभिषेकाग्नीर्वादमन्त्रा देयाः । ततः
शस्त्रपाणिभिः पुरुषैर्वलवद्विर्जायद्भिः सूतिकागृहरक्षां द्वारदेशे
ह्नागवन्धनं समुपलयायसनिधानं च कारयेत् । अविरतवंशस्त्रनेन
जागरणं कारयेत् ॥

इति शिवप्रोक्ता षष्ठिकापूजा ।

नामकरणमिति । गार्ग्यः ।

मासनाम गुरोर्नाम दद्याद्वासस वै पिता । इति ।

सङ्गहे ।

कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ।

उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ॥

योगेश्वरः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् । इति ।

अत्र मार्गशीर्षादिक्रम इति दृष्ट्वाः । चैत्रादिरित्येके । उक्तका-
लातिक्रमे न च त्राष्टाह,

वसिष्ठः ।

उत्तरारेवतीहस्तमूलपुष्याः सवारुणाः ।

श्रवणादितिमैत्रश्च स्वाती मृगशिरस्तथा ॥

प्राजापत्यं धनिष्ठा च प्रशस्ता नामकर्कणि । इति ।

आपस्तम्बगृह्ये ।

दशम्यः सुत्यितायाः स्नातायां पुत्रस्य नाम दधाति पिता
माता वेति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नामपूर्वमाख्यातोत्तरं दीर्घाभि-
निष्टानाम् घोषवदाद्यन्तरन्तस्यमपि वा यस्मिन् स्त्रित्युपसर्गः
स्यात्तद्वि प्रतिष्ठितमिति हि ब्राह्मणमिति । अत्र बौधायनो
विकल्पान्तराष्टाह । ऋष्यनूकं देवतानूकं वा यथेवेषां पूर्वपुरुषाणां
नामानि स्युरिति वसिष्ठो नारदः विष्णुः शिवः यज्ञशर्मा सोम
शर्मत्यादि, अयुजाक्षरं कुमार्याः, विषमाक्षरं श्रीः गौः भारतौत्यादि ।

अत्रेदं बोध्यम् ।

देशभाषानुसारेण क्रियमाणनाम्नः सूक्तवाकादौ सङ्कल्पादौ
षोडशो वर्षराणां भ्रान्त्यैव । तस्मात् घोषवदाद्यन्तरन्तस्य द्व्यक्षरं
चतुरक्षरं वा नाम कर्तव्यं कृतं कुर्याच्च तद्वितमिति आश्वलायन-

एवं हि ज्यौतिषेण तेषामेकमूलकल्पनासाधवं भवति । विकल्प-
स्थानौचित्याच्च । संज्ञापर्यायनामशब्देन पाचकादिशब्दवत् केवल-
यौगिकआवणादिशब्दानां यद्वैतमनौचित्याच्च । अभिवादनं प्रथो-
चनमध्येत्यर्थकाभिवादनौयशब्देन तस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । तस्य साधा-
रणत्वादित्याहुः । अचत्यं तत्त्वं क्लृप्तातोऽवगन्तव्यम् । वा चार्थे ।
तेनान्यस्यापि सङ्ग्रहः । तथाद्यस्य गृह्यसूत्रादिप्रसिद्धत्वात् द्वितीये
मानमाह । यथाहेति । तस्यैवार्थमाह । सूर्येति । चन्द्रदर्शना-
त्मकं देवतानत्यात्मकं वा इदमित्यप्यन्यत्रोक्तम् ।

द्वितीये वा चतुर्थे वा मासि निष्क्रमणं भवेत् ।

ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ॥

इति ज्योतिर्निबन्धे यमोक्तेः ।

अन्नप्राशनकाले वा कुर्यान्निक्रमणक्रियाम् ।

इति गर्गः । द्वादशदिनमप्यस्य कालस्तथा च

स्कान्दे ।

द्वादशेऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निक्रमणं गृहात् ।

पञ्चमे च तथा मासे भूमौ तमुपवेशयेत् ॥

तत्र सर्वगृहाः शस्ता मौमोऽप्यत्र विशेषतः ।

उत्तराक्षितयं सौम्यं पुष्यर्चं शक्रदैवतम् ॥

प्राजापत्यं च हस्तस्य शस्तमाश्विनमिचभम् । इति ।

पारिजाते पाशोक्तमुपवेशनमपि बोध्यम् । स्वस्तिवाचनं

क्त्वा वराहपृथिवीदेवगुरुद्विजान् सन्पूज्य मण्डले शिशुमुप-
वेशयेत् ।

तच्च मन्त्राः ।

रक्षेनं वसुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे ।

आयुष्यमासं निखिलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥

अचिरादायुषस्त्वस्य ये केचित्परिपन्विनः ।

जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण तान् ॥

धारिष्यन्नेषभूतानां मातस्त्वमधिका क्षसि ।

कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥

तत आग्निषो वाचयेदिति । षष्ठेमासीति । आपस्तम्बयु-
ज्येऽपि जन्मतोऽधिषष्ठे मासीति । कासातीतेऽन्नप्राशनोऽस्मादिदोषा
अपि बोध्याः । अष्टमे वाऽपि कर्त्तव्यमिति यमः । षष्ठे मासेऽन्न-
प्राशनं जातेषु दन्तेषु वेति-लौगाक्षिः । संवत्सरेऽन्नप्राशनं अर्ध-
संवत्सरे इत्येके इति शङ्करः । अत्र सर्वत्र स्वस्वगृहानुरोधेन-
व्यवस्थेति माधवः ।

मासे षष्ठे सप्तमे वाऽप्यष्टमे मासि वत्सरे ।

कर्णवेधं प्रशंसन्ति पुष्यायुःश्रीविवृद्धये ॥

इति गर्गोक्तम्,

द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी ।

द्वादशी पञ्चमी श्रद्धा तृतीया कर्णवेधने ॥

इति वृहस्पत्युक्तम्,

कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा ।

कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुकपत्रे शुभे दिने ॥

अग्निशोरजातदन्तस्य मातुस्तत्सङ्गसर्पिणः ।

सौषिको वेधयेत्कर्णौ सूच्या दिगुणसूचया ॥
 हस्ताश्विनीस्नातिपुनर्वसौ च तिथ्येन्दुचिचाहरिरेवतीषु ।
 चन्द्रेऽनुकूले गुरुशुक्रवारे कर्णौ तु वेध्यावमले च लग्ने ॥
 इति हेमाद्रौ ज्यौतिषोक्तं च कर्णवेधाख्यं कर्मापि बोध्यम् ।
 एवं वर्धापनमपि बोध्यम् । तथाहि

भविष्ये ।

सर्वस्य जन्मदिवसे स्नातो मङ्गलवारिभिः ।
 नवाम्बरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ॥
 मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत्प्रयतस्तथा ।
 ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं ह्यपं बलिम् ॥
 प्रह्लादं च हनुमन्तं विभीषणमथार्चयेत् ॥
 स्नानञ्च जन्मतिथिं प्राप्य संपूजयेन्नरः ।
 षष्ठौ च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥

तिथितत्त्वे एतन्नामभिस्तिलहोमोऽप्युक्तः ।

आदित्यपुराणे ।

सर्वेस्य जन्मदिवसे स्नातेर्मङ्गलवारिभिः ।
 गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
 स्नानञ्च च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः ।
 प्रतिसंवत्सरं यत्नात् कर्त्तव्यस्य महोत्सवः ॥

कृत्यचिन्तामणौ भविष्ये ।

गुडदुग्धतिलान्दद्याद्भक्षण्यौ च बन्धयेत् ।

गुग्गुलुं निम्बसिद्धार्थं दूर्वागोरोचनादिकम् ॥
 सन्ध्या भानुविघ्नेशौ महर्षिं प्रार्थयेदिदम् ।
 चिरजीवौ यथा त्वं तु भविष्यामि तथा मुने ॥
 रूपवान् विप्लवांसैव श्रिया धुक्त्व सर्वदा ।
 मार्कण्डेय नमस्तेऽस्तु सप्तकल्पान्तजीवन ॥
 आयुरारोग्यसिद्धार्थं प्रसीद भगवन्मुने ।
 चिरजीवौ यथा त्वं तु मुनीनां प्रवर दिज ॥
 कुक्ष्य मुनिशार्दूल तथा मां चिरजीविनम् ।
 मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ॥
 आयुरारोग्यसिद्धार्थमस्माकं वरदो भव ।
 सतिष्ठं गुडसंमिश्रमञ्जुस्यार्धमितं पयः ॥
 मार्कण्डेयाद् वरं लब्ध्वा पिबाम्यायुर्विष्टब्धये ।
 इति पयः पिबेत् । तिथितत्त्वे स्कान्दे विशेषः ।
 खण्डनं नखकेशानां मैथुनाध्वगमौ तथा ।
 आमिषं कलहं हिंसां वर्षष्टब्धौ विवर्जयेत् ॥ इति ।

एतच्च वर्षपर्यन्तं प्रतिमासं ततः प्रतिसंवत्सरं जन्मदिने आधु-
 व्यायभिष्टब्धार्थं कुर्यात् । तस्यायं प्रयोगः । तत्रादौ तिष्ठतै-
 लेनाभ्यङ्गं कृत्वा दधि दूर्वां च शिरसि धृत्वा स्नायादुष्णोदकेन ।
 ततः केशरोदकेन स्नात्वा शुक्लवस्त्रयुगं परिधायाचान्तो गृहाभ्यन्त-
 रमुपविश्य गोरोचनातिलकं कृत्वा आचम्य प्राणानायम्य सुमुखसैक-
 दन्तसेत्यादि पठित्वा जलतण्डुलपुष्पफलदक्षिणामादाय सङ्कल्पयेत् ।
 देशकालौ सङ्कीर्त्य ममाद्य जन्मदिने दीर्घायुर्धनः पुत्रपौत्राद्यभिष्ट-

द्विद्वारा मार्कण्डेयादिप्रीत्यर्थं मार्कण्डेयादिपूजनमहं करिष्ये ।
तच्चादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं गणपतिपूजनं स्वस्तिवाचनं च
कृत्वा पीठोपर्यन्तपुञ्जेषु देवता आवाहयेत् । मार्कण्डेयाय
नमः । अश्वत्याग्रे ० बल्लये ० व्यासाय ० हनूमते ० विभीषणाय ०
कृपाय ० परशुरामाय ० ८ इत्येतैर्नामभिर्द्वितीयान्तेष्ट्यावाह्य सम्पूज्य
प्रार्थयेत् ।

मार्कण्डेय महाबाहो सप्तकल्पान्तजीवन ।
चिरजीवी यथा त्वं हि भविष्यामि तथा मुने ॥
नववर्षायुषं प्राप्य तपसा महता पुरा ।
सप्तकल्पान्तकं त्वायुः प्राप्तं हि मुनिना त्वया ॥
आयुर्देहि यशो देहि श्रियं देहि धनं तथा ।
पुत्रपौत्रप्रपौत्रांश्च मार्कण्डेय महामुने ॥
द्रोणपुत्र महाभाग चन्द्रतेजःसमुद्भव ।
भवाय बलदोऽखिलमश्वत्याग्रे नमोऽस्तु ते ॥
दैत्येन्द्रकुलसम्भूत बले दाता हरेः पुरा ।
प्रपन्नः शरणं त्वाऽहं दीर्घमायुः प्रयच्छ मे ॥
भविष्यत्साम्रतश्चैव अतीतं ज्ञातवान्मुने ।
नारायणसमुद्भूत त्वं व्यासायुष्प्रदो भव ॥
अञ्जनीगर्भसम्भूत कपीन्द्र सबलोत्तम ।
रामप्रिय नमस्तुभ्यं हनूमन् रक्ष सर्वदा ॥
विभीषण नमस्तुभ्यं समये रामदूतकः ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि पौलस्त्यनन्दन ॥

दिजेन्द्र भरताचार्य सर्वशास्त्रविशारद ।

ग्रहणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि कृपालुस्य कृपां कुरु ॥

रैणुकेय महावीर्य चचियाम्यनाग्रन ।

आयुः प्रयच्छ मे राजन् जामदग्न्य नमोऽस्तु ते ॥

ततो गुडतिलमिश्रं दुग्धं प्रसूतिना मन्त्रमावर्त्तयन् चिः पिबेत् ।

तच्च मन्त्रः ।

सतिसं गुडसंमिश्रमञ्जल्यर्धमितं पयः ।

मार्कण्डेय महाबाहो पिबाम्यायुःसमृद्धये ॥

यस्य स्मृत्या • प्रमादात्कुर्वतां कर्म • इत्युक्त्वा उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यते •
इति विसृज्य कर्मेश्वरार्पणं कुर्यात् । कर्म चेति चत्वर्योऽत्र संबध्यत-
इत्याह । चूडालक्षणं त्विति । तत्स्वरूपमित्यर्थः । तदाख्यमिति
यावत् । एवं प्रागपि । अनन्वयनिरासार्थं लिङ्गविपरिणामेनाह ।
कार्यमितीति । इत्येवमित्यर्थः । इदमुपलक्षणं पुंलिङ्गस्यापि । अत्र
यथाकुलमित्यनेन सर्वे पक्षाः संगृहीताः । तथाहि । आपस्तम्बयुक्ते
जन्मनोऽधिद्वितीये वर्षे चौलं पुनर्वसोरिति । गर्गनारदवैज-
वापा अथेवम् । आश्वलायनानां तु विशेषः ।

द्वितीये पञ्चमे वाऽब्दे चौलकर्म प्रशस्यते ।

प्राग्वा सप्ते सप्तमे वा सहोपनयनेन वा ॥

इति आश्वलायनवचनात् ।

ततः संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिदर्शनात् ॥

यथाकुलं च केषाञ्चिदुपनीत्या सहेष्यते । इति ।

कारिकाऽपि ।

पञ्चमे सप्तमे वर्षे जन्मतो मध्यमं भवेत् ।

अधमं गर्भतः स्यात्तु दशमैकादशेऽपि वा ॥ इति

अन्यत्र ।

नारदीये विशेषः ।

सूनोर्मातरि गर्भिण्यां ब्रूङ्कार्कर्म न कारयेत् ।

पञ्चमाब्दात् प्रागूर्ध्वं तु गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥

यदि गर्भविपत्तिः स्यात् त्रिशोर्वा मरणं यदि ।

सहोपनीत्या कुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते ॥ इति ।

वृहस्पतिरपि ।

गर्भे मातुः कुमारस्य न कुर्याच्चौलकर्म तु ।

पञ्चमासादधः कुर्यादत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥

इति । धर्मप्रकाशे गर्भिणीपतेरुपनयनकर्तृत्वमपि निषिद्ध-
मित्युक्तं चौलप्रकरणे ।

श्रीद्वाहमौपनयनं पयसो ऽवगाह-

मायुःक्षयो भवति गर्भिणिकापतीनाम् । इति ।

तच्चौद्वाहं स्वस्य चान्यस्य चापत्यादेः । उपनयनं त्वपत्यादे-
रेव । तत्रापि चौलइव नायं नियमो यदुपनेयस्य मातुरेव गर्भे
निषेध इति किं त्वुपनेतुर्भार्यामात्रस्य गर्भे इति । अन्यत्रापि ।

सूनोर्मातरि गर्भिण्यां मौञ्जीचूडे न कारयेत् ।

गते तु पञ्चमे मासे गर्भादीनां मृतिर्भवेत् ॥ इति ।

तथा,

प्राप्तमभ्युदयश्राद्धं पुत्रसंस्कारकर्मणि ।

पत्नी रजस्वला चेत्स्यान्न कुर्यात्तत्पिता तदा ॥ इति ।

सङ्गृहे तु,

सङ्गृहे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते ।

कूष्माण्डीभिर्घृतं कृत्वा गाञ्च दद्यात् पयस्विनीम् ॥

चूड़ोपनयनोदाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् । इति ।

अत्र विशेषो विष्णुपुराणे ।

भक्ष्याभक्ष्ये तथा ऽपेये वाच्यावाच्ये तथा ऽनृते ।

तावत्कालं न दोषोऽस्ति स यावन्नोपनीयते ॥ इति ।

वसिष्ठोऽपि ।

नक्षत्रस्य विद्यते कर्म किञ्चिदामौञ्चिवन्धनात् ।

शूद्रवृत्त्या समस्तावद्यावदेदो न जायते ॥ इति ।

अपरार्के विशेषमाह वृद्धशतातातपः ।

शिग्रोरभ्युक्ष्णं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् ।

रजस्वलादिभ्यर्घ्यं स्नानमेव कुमारके ॥

प्राक् चूड़ाकरणात् बालः प्रागन्नप्राग्नाच्छिशुः ।

कुमारकस्तु विज्ञेयो यावन्मौञ्चीनिबन्धनम् ॥ इति ।

अधिकमनुपदमेव वक्ष्यते । यदि गर्भाधानादिसंस्कारस्योपस्तदा तन्निमित्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा कालात्ययनिमित्तं प्रायश्चित्तहोमं च कृत्वा चैलं होमश्च कार्यः ।

तदुक्तं

शौनकेन ।

आरम्भाधानमाचौलात् कालेऽतीते तु कर्मणाम् ।

यादृत्याज्यं सुसंस्कृत्य ऊत्वा कर्म यथाक्रमम् ॥

एतेष्वेकैकलोपे तु पादद्वयं समाचरेत् ।

चूडाया अर्धद्वयं स्यादापदि त्वेवमीरितम् ॥

अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेत् । इति ।

चिकाण्डी,

कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तवत्त्वपरेषु च ।

कालातीतानि ह्येव विदध्यादुत्तराणि तु ॥ इति ।

अथ शिखाविषये उच्यते । तत्र तावन् माधवीये
लौगाक्षिः । दक्षिणतः कमुजा वसिष्ठानामुभयतो ऽत्रिकश्यापानां
मुण्डा भृगवः पञ्चचूडा अङ्गिरसो मङ्गलार्थं शिखिनो ऽन्ये यथा
कुलधर्मं वेति । कमुजा केशपङ्क्तिः । एतच्च शाखान्तरविषयम् ।
तैत्तिरीयाणां तु स्वप्रवरसङ्ख्याया शिखाधारणमुक्तं गृह्ये “तृष्णीं
केशान्विनीय यथर्विं शिखा निदधाति यथा वैषां कुलधर्मः
स्यात्” इति ।

अत्र निर्णयसिन्धुद्वत् प्रयोगरत्ने ।

मध्ये शिरसि चूडा स्याद्वसिष्ठानां तु दक्षिणे ।

उभयोः पार्श्वयोरत्रिकश्यापानां शिखा मता ॥ इति ।

माधवीये ऽथेवम् । आपस्तम्बस्त्वाह तृष्णीं केशान्विनीय
यथर्विं शिखा निदधातीति* । यथर्विं प्रवरसङ्ख्याया । तासां

* आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. ६ ।

मध्यशिखावर्जमुपनयने वपनं कार्यं, प्रतिदिशं प्रवपतीत्युपनयने तेनैवोक्तेः । रिक्तो वा एषो न पिहितो यन्मुष्टसखेतदपिधानं चच्छिद्येति श्रुतेः ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तच्छतम् ।

इति निषेधाच्च । वेषेषु तु वचनात्तद्विशिखवपनमिति सुदर्शन-
भाष्ये उक्तम् । यत्तु कुमारो विशिखा इवेति लिङ्गं तच्छन्दोग-
परम् । अपरार्कं मदनरत्ने च लौगाक्षिः । दक्षिणतः कमुजा
वसिष्ठानामुभयतो ऽधिकशयपानां मुष्टा भृगवः पञ्चमुष्टा अङ्गिरसो
वाजिमेके मङ्गलार्थं विशिखो ऽन्ये यथाकुलधर्मं वेति । कमुजा
शिखा । वाजिः केशपङ्क्तिः । स्मृतिदर्पणे, एका शिखा दक्षिणतो
वसिष्ठगोत्रस्य पञ्चाङ्गिरसां भृगोस्तु नैका शिखा कश्यपगोत्रजाणां
शिखोभयत्रापि यथाकुलं च । एतच्छूद्रातिरिक्तविषयम् । शूद्रस्त्र-
निधताः केशवेषा इति वसिष्ठोक्तेः । यत्तु पादौ

न शिखी नोपवीती स्यान्नोच्चरेत् संकृतां गिरम् ।

इति शूद्रमुपक्रम्योक्तं तदसच्छूद्रस्येति केषित् । विकल्प इति तु
युक्तम् । अत एव

हारीतः ।

स्त्रीशूद्रौ तु शिखां हित्वा क्रोधादैराग्यतोऽपि वा ।

प्राजापत्यं प्रकुर्यातां निष्कृतिर्नान्यथा भवेत् ॥ इति ।

एतत्परिग्रहपक्षे स्वदेशाचाराद्व्यवस्येति दिगित्याह ।

तस्यायं भावः । आपस्तम्बानां चूडाकर्मणि शिखास्थापनमुक्तं
तत्रैकार्षेयस्यैका द्वार्षेयस्य द्वे इत्यादि । तासां अवज्जीवं धारण-

उपनयने वपनं वेति संग्रहे मध्यशिखावर्जमन्यासां वपनं, प्रतिमन्त्रं
 प्रतिदिशं वपतीति सूत्रात् । रिक्तो वा एष इति वचनात् ।
 विशिख इति स्मृतेः । सत्रेषु वचनाद्वपनं शिखाया इत्यत्रैकवचनाच्च ।
 अतो मध्यशिखास्थापनं युक्तमिति । केचित्तु अत्र सूत्रतात्पर्यं त्वेवं,
 चौले स्थापितानां शिखानां यावज्जीवं स्थापनमेव । चौले अथर्षि
 शिखा निदधाति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं वपतीत्युपदेशात् । उपनयने
 तु धर्मोपदेशः सौकर्यात् । वपनन्तु चौलवदेवेति आहः । अन्ये तु
 आपस्तम्बानां चूडाकर्मणि शिखास्थापनमेकार्षेयस्यैका द्वार्षेयस्य द्वे
 इत्याद्युक्तं, तासां च संस्कार्यत्वं, शिखा निदधातीति द्वितीयासं-
 योगात् । अनुपयुक्तस्य संस्कारासम्भवादिशिख इत्यादिना ऽविशेषात्
 सर्वासामेव कर्मण्युपयोगो वाच्य इति सर्वासां कर्माङ्गत्वम् । तत्रैकस्या
 एव कर्माङ्गत्वकल्पने वैरूप्यं स्यात् । गोदानादौ तु वचनादेव सर्व-
 शिखावपनम् । एवं सत्रेऽपि । तथाच वचनेन विना ऽन्यत्र वपनं न
 भवति । उपनयने तु प्रतिमन्त्रमिति सूत्रमवष्टभ्य सर्वशिखावपनम् ।
 “विशिखः” “रिक्तो वे”त्यादिवचनान्यथानुपपत्त्या मध्यमशिखास्थापनं
 च कैश्चिदुच्यते । तत्र प्रतिमन्त्रमिति सूत्रस्य चौलेऽपि विद्यमानत्वाच्चौ-
 लस्य च पूर्वभावित्वात्तत्र च शिखावर्जमेवानेन सूत्रेण वपनं विधीयते
 इत्यर्थस्य निर्णीतत्वात्तद्वेवोपनयनादौ प्राप्नोतीति शिखावपनमुप-
 नयने नैव भवतीति सिद्धान्तः । सुदर्शनभाष्यमध्ये च समञ्जसम् ।
 हिरण्यकेशिंसूत्रभाष्ये तु स्पष्ट एवायमर्थ उक्त इति दिशि-
 त्वाहः । वस्तुतस्तु उपनयने आपस्तम्बेनोत्तराभिस्तत्सुभिः प्रति-
 मन्त्रं प्रतिदिशं वपतीत्युक्तम् । तस्यायभावः सुदर्शनाभिमतः ।

उत्तराभिस्तस्यभिर्येनावपदित्यादिभिः प्रतिमन्त्रं शिखातः प्रतिदिग्गं प्रवपति, प्रशब्दात् कुशलौकरणमाचार्य एव करोतीत्यर्थः । यत्र यत्र समावर्त्तनादौ वपनोपदेशस्तत्र सर्वत्र शिखावर्जितमेव वपनम् । चौले यथर्षि शिखा निदधाति यथा वैषां कुलधर्मः स्यादपाः सःसर्जनाद्याकेशनिधानात् समानमित्युक्तत्वात् । तथाच यथर्षि शिखा निदधाति केशान् प्रवपतीति चौले निर्णीतत्वाद्विक्तो वेति श्रुत्या शिखावपनप्रतिषेधाच्च न शिखावपनमुपनयने । यत्तु सत्रेषु तु वचनादपनः शिखाया इत्यत्रैकवचनाच्चौले स्थापितशिखानां मध्यशिखावर्जमुपनयने वपनं युक्तम् । सुदर्शनेन लिखितत्वादिति । तच्च । गोदाने शिखावर्जितसर्वकेशवपनमिति पक्षे यथर्षिशिखावर्जितसर्वकेशवपनं, रिक्तो वेति श्रुत्या शिखावपनप्रतिषेधादित्यस्य सुदर्शनाचार्यैरुक्तत्वात् । तथाचैकवचनमविवक्षितं, ग्रहं सम्प्राप्तीतिवदिति बोध्यम् । यदपि येषां मते तद्विवक्षितं तेषां यथर्षि स्थापितानां शिखानां मध्ये एकस्या एव वपनमस्तु सत्रे विशिख इति निषेधाच्चेति । तदपि न । यतो यत्र वचनादपनं तत्र नायं निषेधोऽन्यथा सत्रिरण्डाप्रायश्चित्तिच्छन्दोगयत्यादीनामपि शिखाधारणं स्यात् । तस्मात् चौले स्थापितानां शिखानां मध्यशिखावर्जमुपनयने वपनमिति सर्वथा न युक्तमिति दिगिति बोध्यम् ।

अथ सुदर्शनभाष्यं सापस्तम्बसूचम् । उपनयनं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा ऽऽशिषो वाचयित्वा कुमारं भोजयित्वा ऽनुवाकस्य प्रथमेन यजुषा ऽपः सःसृज्योष्णाः ग्रीतास्त्रानीयोत्तरया शिर उन्नति* शोधयति त्रींस्त्रीन्दर्भानन्तर्द्वायोत्तर-

* आप. गृ. प. ४ खं. १० सू. ५ ।

भिद्यतसृभिः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं प्रवपति* । ततो येनावपदित्या-
दिभिः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं चीस्त्रीन्दर्भानन्तर्द्धाय केशान् प्रवपति ।
प्रशब्दात् कुशलीकरणमप्याचार्यस्यैव । तत्र प्रथमे मन्त्रे ऽसावित्यस्य
स्थाने रामग्रमेति कुमारनामग्रहणम् । चतुर्थे संबुद्ध्या इति सुदर्श-
नीया व्याख्या । समावर्त्तने, अपा५ स५सर्जनाद्याकेशनिधानात्समा-
नम्†, । अथानुवाकस्य प्रथमेन यजुषेत्यारभ्य तस्मिन् केशानुपयस्यो-
त्तरथोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वा निदधातीत्येवमन्तमुपनयनेन समानं,
भवतीति शेषः । †जन्मतो ऽधिष्ठतीये वर्षे चौलं पुनर्वसोरित्युप-
क्रम्यापरेणाग्निं प्राञ्चमुपवेश्य त्रेण्या शलल्या त्रिभिर्दर्भपिञ्जीलैः
(पुञ्जीलैः) शलालुद्रप्तेनेति तूष्णीं केशान्विनीय यथर्षिं शिखा
निदधाति? अपरेणाग्निमग्नेः पश्चात् प्राञ्चं प्राङ्मुखं तूष्णीं वाग्यतः
केशान्विनीय विविधं नीत्वा ऽपसव्याञ्छिख्यर्थांश्च पृथक् कृत्वेत्यर्थः ।
यथर्षिं यावन्त ऋषयः प्रवरे तावतीः शिखा निदधाति ।
एकार्षेयस्यैका शिखा द्वार्षेयस्य द्वे इत्यादि । यथा वैषां कुलधर्मः
स्यात्॥ । अथ वा येन प्रकारेण एषां कुलजानां कुलधर्मः प्रवर्त्तते
तथा शिखा कर्त्तव्या । केचिदेषामिति वचनात्पितुरन्योऽपि
चौलकर्त्तति । अपा५ स५सर्जनाद्याकेशनिधानात्समानम्॥ । व्याख्या-
तमेतत्समावर्त्तने । एवं गोदानमन्यस्मिन्नपि नचचे षोडशे वर्षे** ।

* आप. गृ. प. ४ खं. १० सू. ६ ।

† आप. गृ. प. ५ खं. १२ सू. ३ । ‡ आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. ३ ।

§ आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. ६ । ¶ आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. ७ ।

॥ आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. ८ । ** आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. १२ ।

गोदानमिति कर्मनामधेयम् । यस्मिन् कर्मसङ्गभूतं गोदानस्योः
त्रिरःप्रदेशविशेषयोर्वपनं यथापि पचे शिखावर्जितसर्वकेशवपनं
यद्यपि शिखा इति तथापि गोदानयोर्वपनं कर्मवचनं कर्मनाम-
धेयप्रवृत्तिनिमित्तं विद्यतएवातो गोदानाख्यं कर्म । एवं यथाचौलं
ब्राह्मभोजनादिवरदानान्तं कार्यं तच्चान्यस्मिन्नपि नक्षत्रे रोहि-
ष्णादौ वर्षे च षोडशे भवति । अत्र पक्षान्तरमाह ।

*अग्निगोदानो वा स्यात् । †एतावन्नाना सर्वान् केशान्वापयते ।
एतावन्नाना एतावान् भेदः यदपिधानार्थया शिखया सह सर्वान्
केशान्वापयतइति ततश्चेह विनयनाभावात् शस्त्रादीनामभावः ।
अत्र च वापयतइति णिजन्तनिर्देशादार्य एव गोदानकर्मणः
कर्त्ता । वरदानमाचार्याथैव । तथा ऽत्र शिखाया अपि वपनम्,
एतावन्नाना सर्वान् केशान्वापयते इत्येतस्मादेव वचनात्सचवत् ।
अन्ये आहुः रिक्तो वा यस्मिन्नेति सत्रेषु तु वचनादपनं शिखाया
इति सत्रेभ्यो ऽन्यत्र शिखावपनप्रतिषेधादिहापि नैव शिखावपन-
मितौति ।

बौधायनोऽपि ।

षोडशे वर्षे गोदानं तस्य चौलवत्क्षणीं प्रतिपत्तिरवसानं
चैतावन्नाना प्रतिपत्तौ सर्वान् केशान्वापयते गामत्र गुरवे ददाति
अग्निगोदानो वा भवतौति । अतएव अथ वपनं नापितमुत्तरया
ऽभिमन्त्रयते आचार्यः यत् क्षुरेणेति । यत् यदा क्षुरेण प्रचयता-
तीक्ष्णभूतेन सुपेशसा सरूपेण उज्ज्वलेन वज्रा, करणस्य कर्तव्य-

* आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. १३ । † आप. गृ. प. ६ खं. १६ सू. १५ ।

विवक्षा । एवंभूतेन चुरेण यत् यदा ऽस्य केशान्वपसि, तदेत्यध्या-
हारः, तदा ऽस्य शिरः शुन्धि शुद्धं कुह । यथा केशाः निर्मूला
भवन्ति तथेत्यर्थः । आयुस्त्वस्य मा प्रमोषीः । वपनस्य स्वतो ऽमङ्गल-
लादेवं प्रार्थ्यते । तथाच ब्राह्मणं रिक्तो वेतौति हरदत्तः ।

सत्याषाढहिरण्यकेशिस्तूत्रेषुपि ।

तृतीये वर्षे चूडाकर्मेत्युपक्रम्य वपनमुक्त्वा “उष्णा यथोदितं चूडाः
कारयन्ति यथर्वि वा” इत्युक्तम् । अस्य मातृदत्तौया व्याख्या ।
उष्णा प्रवपनादनन्तरं मुण्डयित्वा तु यथोचितं यथा कुलस्थोचितं
यथाकुलधार्मिकमिति तिस्रः पञ्च वा शिखाः यथाप्रदेशं कारयन्ति ।
यथा वैषाम्, एकार्षेयस्यैका द्वार्षेयस्य द्वे त्रार्षेयस्य तिस्रः पञ्चार्षे-
यस्य पञ्चेति । तत्रैका चेन्मध्ये । द्वे चेन्मध्ये पुरस्ताच्च । तिस्रश्चेत्पश्चान्मध्ये
पुरस्ताच्च । दक्षिणतो मध्ये उत्तरे वा । पञ्च चेत्प्रतिदिशम् । उन्नेति
वचनं ह्येदमात्रं मा भूदिति । एवं विहितं षोडशे वर्षे गोदानकर्म ।
यथा चूडाकर्मेवं विहितमुपनीतस्य षोडशे वर्षे गोदानकर्म स्यात् ।
तत्रैतावान् विशेषः । “सशिखं वा वापयते” सशिखं सह शिखाभिः
शिरो वापयते मध्यमामपि शिखां नावग्निनष्टीत्यर्थः । शिखामत्राव-
ग्निनष्टीत्येकेषाम् । शिखामेकां मध्यमामत्रावग्निनष्टीत्येकेषां स्मृतिः ।
अग्निगोदानो वा भवतीति । तदयं निर्गलितोऽर्थः । आपस्तम्बानामु-
पनयने चूडाकर्मस्थापितशिखावर्जमुक्तविधिना वपनमिति सुदर्शन-
भाष्यसम्मतो ऽर्थः । नचोत्तराभिरित्यादिसूत्रस्य प्रतिदिशमिति
पदस्य स्वरसाद्विद्वत्केशान्तःपातिमध्यमेतरशिखावपनमाभासमावम-
प्रतिषिद्धमनुमतमिति न्यायेन सुदर्शनसम्मतमिति वाच्यम् । चूडा-

कर्मस्थापितशिश्वानामविशेषेण पुत्रवार्थताया बन्धनाश्रयतया कर्मार्थ-
ताया वा ऽवगतत्वेन प्रतिदिशं प्रवपतीत्यस्य बाधप्रसङ्गाभावेन
चोक्तभानाद्योनात् । आर्थिककुशलीकरणपरतया प्रशब्दं व्याकुर्वतां
भाष्यज्ञतां स्पष्टमेवाचानुमतेरवगमाच्च । यदि हि मध्येतरशिश्वा-
वपनमनुमन्येयुराचार्यास्तर्हि प्रशब्दमेतत्परतयैव व्याकुर्युः । न हि
विधिविषयशिश्वानामन्तरेण वचनं युज्यते वपनम् । प्रतिदिशप्रशब्दस्य
तु मन्त्रविघ्नानार्थस्य नास्ति तत्र सामर्थ्यमित्युक्तमेव । किञ्च समा-
वर्त्तने अपाः सः सर्जनाद्याकेग्रनिधानात्समानमिति सूत्रे सर्वकुप-
नयनेन समानमिति व्याकुर्वद्भिः स्पष्टमेव तत्प्रतिषिद्धम् । उपनयने
मध्यमेतरशिश्वानां वपने समावर्त्तने तासामभावेनोपनयनसाम्येन
वपनासम्भवादिति नोपनयने शिश्वावपनं भाष्यज्ञात्सम्मतम् । येऽपि
गोदाने रिक्तो वा एष इति श्रुतिमवष्टभ्य शिश्वानां वपनं नेच्छन्ति
तेऽपि सर्वासामेव नेच्छन्ति । तस्मै गोदानशब्दप्रवृत्तिनिमित्ततया
यथर्षिशिखेतरकेशवपनस्य भाष्यज्ञद्विरभिधानात् । हिरण्यकेशिनां
गोदाने सशिश्वं वा वापयत इति शिश्वामचावशिण्वीति च सूत्रं
सह शिश्वाभिः शिश्वानेकां मध्यममाचामिति व्याचक्षाणैर्मातृदत्तै-
रप्येष एवार्थः स्वीकृत इति । अथ भाष्यज्ञतो ऽननुरुध्य प्रवपतीति
प्रशब्दस्य शिश्वासहितवपनमर्थस्तत्र च रिक्तो वा एषो न पिहित
इति श्रुतिबलान्ना ऽस्यायुः प्रमोषीरिति मन्त्रस्मिन्नवलाच्च मध्यम-
शिश्वास्थापनमित्युच्यते तदा सत्रवदेकार्षेयस्योपनयने विशिखता-
ऽऽप्तिरिति दिक् । एवं सिद्धे शिश्वावर्जवपने उपनीत्या सह
चौखपचे जातवपनस्योपनयनाङ्गवपनं न भवति अर्थलोपात् । अत-

एव पर्वणि सोमाधाने वा कृतवपनस्य पर्वणि यजनीये वा दौचायां
न वपनमिति सौमिकवपने रामाण्डारः । कात्यायनीयं “खात-
सूनाच्छिन्नावहतपिष्टदुग्धदग्धेषु यजुःक्रिया ऽसम्भवात्” इति सूत्रं,
खाते यूपावटे, सूने बर्हिर्षि, क्षिप्ते यूपे, अवहतेषु व्रीहिषु, पिष्टेषु
तण्डुलेषु, दुग्धे पयसि, दग्धे महावीरे, एतेषु यजुःक्रिया न
सम्भवति । कुत एतत्, दाराभावात् । क्रियादारको हि मन्त्र इति ।
एतच्चासम्भवविषयमेव द्रष्टव्यमिति ग्रन्थेन व्याकुर्वन् कर्कोऽप्यत्रार्थं
ऽनुकूलतां धत्तइति ध्येयम् ।

उपेन्द्रस्तु

क्षिप्ते सूने तथा पिष्टे सास्त्राग्रे मार्त्तिके तथा ।

पश्यान् मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः ॥

इति भरद्वाजवचनादुक्तविषये वपनाख्यं संस्कारमाह । तस्य
च पूर्वाक्तकात्यायनसूत्रशेषमसम्भवादिति लोकनिष्पन्ने गृहीते
यजुःक्रिया भवति यजुर्युक्तं क्रियामात्रं भवति तावन्मात्रस्यासिद्ध-
त्वात् । लौकिकस्य क्रियामात्रस्य सिद्धत्वादिति ग्रन्थेन व्याकुर्वन्
देवयान्निकः सन्नतिमादधाति इति सर्वमनवद्यम् । शिखाबन्धने
विशेषमाह,

कौथुमिः ।

शिखिवच्छिखया भावं ब्रह्मावर्त्तनिषद्भूया ।

प्रदक्षिणं द्दिरावर्त्य पाशान्तः समवेशनात् ॥

प्रथमं द्विगुणं कृत्वा ब्रह्मावर्त्तमितीरितम् ।

नाथजीजपनं कुर्याच्छिखायाश्च निबन्धने ॥ इति ।

अथाक्षरारम्भो विद्यारम्भश्चोच्यते । माधवीये मार्कण्डेयः ।

प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे ज्ञानसुप्ते जनार्दने ।
 षष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथा ऽष्टमीम् ॥
 रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरिभौमदिने तथा ।
 एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत् ॥
 शुक्लवस्त्रं समासीर्य तण्डुलेषु विलेखयेत् ।
 शस्त्राकक्षा सुवर्णस्य पञ्चाग्रदर्शकान् क्रमात् ॥
 प्रणवादिब्याहृतिभिर्वर्णदेवान् प्रपूजयेत् ।
 सरस्वतीं गणेशञ्च हरिं लक्ष्मीं गुरुं रविम् ॥
 खसूत्रकारं स्नां विद्यां शिवं चैव षडक्षरम् ।
 एतेषामेव देवानां नाभा तु जुहुयाद् दृढम् ॥
 गृह्यैर्देवैर्लङ्गुकाद्यैर्नैवेद्यैश्च पृथक् पृथक् ।
 दक्षिणाभिर्दिजेन्द्राणां कर्त्तव्यं चात्र पूजनम् ॥
 प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाग्रामुखं शिशुम् ।
 आदावो नमः शिवाय वाचयित्वा षडक्षरम् ॥
 आदिचान्तञ्च पञ्चाग्रदर्शनध्यापयेच्छिशुम् ।
 प्राङ्मुखन्तु ततः कृत्वा त्रिर्लोक्यं वाचयेच्च तम् ॥
 अध्यापयेत्तु प्रथमं द्विजातिभिः सुपूजितः ।
 ततः प्रभृत्यमध्यायान् वर्जनीयान्विवर्जयेत् ॥
 अष्टमीदितयं चैव पक्षान्ते च दिनत्रयम् ।
 ततः प्रणम्य सूर्यादीन् विप्रान् सन्तोष्य भूरिशः ॥

सङ्कुकाद्यैर्दक्षिणाभिर्विसृजेद्देवतादिकान् । इति ।

नरसिंहोऽपि ।

अचरस्त्रीकृतिः प्रोक्ता प्राप्ते पञ्चमहायने । इति ।

अथास्य प्रयोगः ।

अथेहेत्यादिदेशकालौ सङ्कीर्त्य अस्य शिशोः सकलविद्याविशारदत्वसिद्धिद्वारा चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थमचरस्त्रीकारं विद्यारम्भञ्च कर्म करिष्ये इति संकल्प्य । मातृकापूजनं विधाय आभ्युदयिकं पुण्याहवाचनं च कृत्वा शुक्लवस्त्रं समास्तीर्याक्षतपुष्पेषु गणेशं हरिं लक्ष्मीं देवीं सरस्वतीं ब्रह्माणं व्यासं गौतमं जैमिनिं मनुं पाणिनिं क्रियायनं पतञ्जलिं शास्त्रं पिङ्गलं गर्गं कणादं कपिलं वाल्मीकिं वामनं धन्वन्तरिं कृशाश्वं भरतं विश्वकर्माणं पाणिकार्यं मनुष्यं वेदान् पुराणानि न्यायं मीमांसां धर्मशास्त्रं शिवां कल्पं व्याकरणं निरुक्तं छन्दांसि ज्योतिषं वैशेषिकं वेदान्तं सांख्यं पातञ्जलं काव्य-मलङ्कारं वैद्यशास्त्रं धनुर्वेदं गान्धर्वं शिल्पशास्त्रं पालकायं शास्त्रि-होत्रं शैनिकं संबुद्धान्ततत्तन्नाममन्त्रैः क्रमेणावाहयेत् । सरस्वत्या-वाहने विशेषः । गोचर्ममाषं विलिप्य सैकतं स्थण्डिलं कृत्वा पलाश-शाखया मृदं खनित्वा तस्यां भुवनमातः सर्ववाङ्मयरूपेणागच्छा-गच्छेति आवाहयेत् । ततः प्रणवादिचतुर्थ्यन्तं नमोन्ततत्तन्नाममन्त्रै-रावाहनक्रमेण पाद्यार्घ्याचमनीयगन्धपुष्पाक्षतधूपदीपपायसगुडौदन-समर्पणनमस्कारान् कृत्वा ऽग्निं संस्थाप्य एतेनैकैकामाहुतिं ऊत्वा ऽऽराधयं वस्त्रालङ्कारादिभिस्तन्मूज्य ब्राह्मणान् सन्तोष्य धार्त्रीं सन्तोष्य

अभ्यङ्गस्नानपूर्वकं वस्त्रसुगन्धाङ्गारादिभूषितं वाचं कृतगणेशादि-
देवाचार्यप्रदक्षिणचयं पश्चान्मुखमुपवेश्य,

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।

चक्षुस्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

इति गुहं नमस्कृत्य,

सरस्वति नमस्तुभ्यं वरदे कामरूपिणि ।

विश्वरूपे विशाखाधि देहि विद्यां सुरेश्वरि ॥

इति वाचयित्वा प्राङ्मुखो गुहर्दिजाग्नीः पूजितं प्रणवपूर्वकमचरं
ग्राहयेत् । विद्यारम्भं च कारयेत् । तत आचार्य्याभिवन्दनं कृत्वा
गणेशादिदेवान् आवाहनक्रमेणोद्वासयेत् । विद्यावृद्धिर्भवति । ततो
भूषणो दक्षिणा । पञ्चभूषणान् कृत्वा ऽग्निं संस्थाप्य अग्नेरीशाने
कक्षग्रे पद्मपूजां विधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनादि । प्रजापतये इन्द्राय
अग्नये सोमाय गणेशादीनामन्त्रैराज्येन कृत्वा भूरादिनवाङ्मती-
कृत्वा अग्नये स्विष्टकृते प्रजापतिं च कृत्वा संस्रवप्राशनं पवित्राभ्यां
मुखमार्जनम् अग्नौ प्रतिपत्तिः प्रणीताविमोकः ब्रह्मणे पूर्णपाचदानं
दक्षिणादानं विसर्जनं गच्छगच्छेति ।

इत्यक्षरविद्यारम्भः ।

अथ गर्भाधानादिसंस्कारसङ्कल्पसंग्रहः ।

कर्त्ता अद्येत्यादिदेशकालौ सृत्वा अस्या मम भार्यायाः
प्रतिगर्भसंस्कारातिशयद्वारा अस्यां जनिष्यमाणसर्वगर्भाणां बीजगर्भ-
समुद्भवैर्नोनिवर्हणद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गर्भाधानाख्यं कर्म
करिष्ये ।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा अस्या भार्यायामुत्पत्त्यमानस्य गर्भस्य
वैजिकगार्भिकदोषपरिहाररूपज्ञानोदयप्रतिरोधपरिहारद्वारा श्री-
परमेश्वरप्रीत्यर्थं पुंसवनाख्यं कर्म करिष्ये ।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा तनुवधिराप्रियालक्ष्मीभूतगणदूरनिरस-
नचमसकलसौभाग्यनिदानभूतमहालक्ष्मीसमावेशनद्वारा प्रतिगर्भ-
बीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिवर्हणजनकातिशयद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
स्त्रीसंस्काररूपं सीमन्तोन्नयनाख्यं कर्म करिष्ये ।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा ममास्य कुमारस्य गर्भान्मुपानजनितसकल-
दोषनिवर्हणायुर्मैधाऽभिवृद्धिवीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिवर्हणद्वारा श्रीपर-
मेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म करिष्ये ।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा ऽस्य शिशोर्वीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिवर्हण-
पुरस्सरमायुरभिवृद्धिव्यवहारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नाम-
कर्म करिष्ये ।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा ममास्य शिशोरायुःश्रीवृद्धिवीजगर्भसमु-
द्भवैर्नोनिवर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं निष्क्रमणाख्यं कर्म करिष्ये ।

उपवेशने षेवम् ।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा ममास्य शिशोर्मातृगर्भमलप्राशन-
शुद्धाश्नाद्यब्रह्मवर्चसतेजद्वित्रियायुर्लक्षणफलसिद्धिवीजगर्भसमुद्भवैर्नो-
निवर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमन्नप्राशनाख्यं कर्म करिष्ये ।

कर्त्ता देशकालौ स्मृत्वा ऽस्य कुमारस्य बीजगर्भसमुद्भवैर्नोनि-
वर्हणेन बलायुर्वचोऽभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं चौलाख्यं कर्म
करिष्ये ।

कर्त्ता देशकालौ कृत्वा ऽस्य कुमारस्योपनयनं कर्त्तुं तन्प्राच्या-
ङ्गभूतं वपनादि करिष्ये ।

कर्त्ता स्नस्योपनेद्वत्ताधिकारसिद्धये छच्छ्रचयं प्रायश्चित्तं यथा-
संभवप्रत्यावायद्वारा ऽहमाचरिष्ये । दादशाधिकसहस्रगायत्रीजपञ्च
करिष्ये ।

तत् कृत्वा, बटुः कामचारादिदोषपरिहारार्थं छच्छ्रचयं प्राय-
श्चित्तं यथासंभवप्रत्यावायद्वारा ऽहमाचरिष्ये । अयं सङ्कल्पो न
विज्ञानेश्वरसम्मतः । तस्य हि महापातकवर्जं प्रागुपनयात् कृत-
दोषस्योपनयनमेव प्रायश्चित्तमित्यभिमतम् । अतएव

जातूकर्ण्यः ।

अनुपनीतस्तु यो बालो मयं मोहात् पिबेद्यदि ।

तस्य छच्छ्रचयं कुर्यात् माता भ्राता पिता ऽथवा ॥ इति ।

पूर्वसङ्कल्पे मानन्तु

छच्छ्रचयं उपनेता चीन् छच्छ्रांस्तु बटुश्चरेत् ।

इति बोध्यम् ।

अस्य कुमारस्य द्विजत्वसिद्ध्या वेदाध्ययनाधिकारसिद्ध्यर्थमुपन-
यनाख्यं कर्म करिष्ये ।

उपनयनाङ्गभूतमनुप्रवचनीयहोमं करिष्ये ।

कर्त्ता देशकालौ कृत्वा ममास्य कुमारस्योपनयनव्रतसमाप्तिवेद-
ग्रहणसामर्थ्यलक्षणमेधासिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं मेधाजननाख्यं
कर्म करिष्ये ।

पूर्वोक्तफलसिद्ध्यर्थं मेधाऽपरनामकशावित्रीपूजनं करिष्ये ।

कर्त्ता देशकालौ संकीर्त्य अस्य ब्रह्मचारिणो गोदानाख्यं कर्म करिष्ये ।

ब्रह्मचारौ कृतनित्यक्रियः कृतप्रातरग्निकायंश्च प्राणानायम्य तिथ्यादि संकीर्त्य मम गृहस्थाश्रमान्तरप्राप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं समावर्त्तनं करिष्ये ।

वरपिता देशकालौ संकीर्त्य अस्यामुकशर्मणः पुत्रस्य करिष्यमाणविवाहाङ्गभूतं गणपतिपूजनं स्वस्तिपुष्पाहवाचनम् अङ्कुरार्पणं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं ग्रहयज्ञं मण्डपदेवताप्रतिष्ठां च करिष्ये ।

एवं वधूपिताऽपि । अस्या अमुकनाम्याः कन्याया इति विशेषः । ततः कन्यादाता प्राङ्मुख उपविश्य देशकालौ स्मृत्वा करिष्यमाणविवाहाङ्गभूतं वाग्दानमहं करिष्ये । ततस्त एव गोत्रोच्चारादिपूर्वभिर्मां कन्यां तस्मै वरायादिष्टे मुहूर्त्ते दास्ये इति वदेत् ।

अथ वरो यस्मिन्नहनि विवाहस्तत्र देशकालौ स्मृत्वा कन्योदाहं धर्मप्रजासिद्ध्यर्थमहं करिष्ये इति संकल्पं कुर्यात् ।

अथ कन्यादाता देशकालौ स्मृत्वा मम समस्तपितृणां निरतिशयमानन्दब्रह्मलोकावाप्त्यादिकन्यादानकल्पोक्तफलावाप्तये ऽनेन वरेणास्यां कन्यायामुत्पादयिष्यमाणसंतत्या द्वादशावरान् द्वादश परान् पवित्रीकर्तुंमात्मनश्च श्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतये ब्राह्मविवाहविधिना यथाशक्त्यलङ्कृतकन्यादानमहं करिष्ये ।

कन्या तारयत्वित्यादि । पुनः मम समस्तेत्यादिं प्रीतये इत्यन्त-मुक्त्वा ऽमुकसप्रवरगोत्रोत्पन्नादिकाम् एतादृशीं कन्यां वरार्थिनीं श्रीरूपिणीं प्रजापतिदेव्यां प्रजासहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयामीति कुशा-

कृत्स्नस्यैवं कृत्स्नं विप्रन् दद्यात् इति नारायणभट्टप्रभृतयः । तत्र ।
 दोषगणात् । तथाहि कन्यादानकस्योक्तफलत्वेन नोद्देश्यता, योग्यविप्र-
 भिन्नरूपविरोधापत्तेः । तथापि सर्वेभ्यो दत्तपूर्णमासावित्येतद्विध्य-
 प्रकृत्योद्देश्यसंभवात् । कक्षीनारायणप्रीतिस्य हेमाद्रिमदनरत्न-
 दितिलिखितवचःसंघे न श्रुता न फलत्वमर्हति । प्रजोत्पादनाग्निसिद्धि-
 चात्किञ्चिन्मात्रीव सफलतामावहति । आत्मनश्चेति यदि समस्तपि-
 तृणासित्यनेन समुचित्य फलावाप्तये इत्यनेन संबध्यते तदा स्वात्मन्ते
 वाक्यप्रयोगे व्यवहितप्रयोगासंगतिः । संनिहितपवित्रीकर्तुमिच्छन्नेव-
 संबन्धः । यदि च द्वितीयान्ततया तत्र संबन्धः, तदा फलावाप्तेः
 संबन्धिता न स्यात् । तस्मात् बहुवचनासंगतिस्य । यदि समस्तपितृणां
 तद्वाग्निः फलं चतुर्विंशतिसंख्यानां पवित्रताफलमाद्यन्तयोस्तस्मात्कि-
 फलमित्यभिमतं तदा निःसंकुचितसामर्थ्योपपत्तेर्दुर्वचत्वेन एकविंश-
 त्वाद्युत्तरमसंबन्धस्य कृत्यादौ स्पष्टत्वेन तदुपहणे शानाभावेन पवि-
 त्रता दारं तदवाप्तिर्दारीति तत एव यागतो ऽपूर्ववत्तत्वाभेन पूर्ववत्त-
 दादृश्यानां पुत्रस्यसंनिहितप्रीतेरुक्तेरफलत्वेनाभिमाणाभिदानीमप्रसक्त-
 तत्वेन श्रुत्यसंबन्धेन तदवाप्तेर्दुर्वचत्वेन तज्जस्यैव तत्तत्पवित्रताफलस्य
 कृत्युक्तत्वेन दानफललोक्तनैचित्येन व्यवहितवाक्यप्रयोगानौचित्येन
 प्रश्नेभ्यः प्रदं विहाय सत्कीर्तिपदोक्तेष्वे बीजाभावेन दातुर्विहित-
 कृतिपुराणोक्तफलजातैकदेशस्याप्यसंस्पर्शेन चायुक्ततमत्वं व्यक्तमेव च-
 श्रुताम् । तस्मान् नैवं दानवाक्यं किं तु क्रतुशतफललाभकस्यालो-
 कस्यसंस्थवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गवासलाभभूदानशोदानाद्याश्रितमित्य-
 दानप्रत्ययवद्वाक्यस्याप्येधनाद्याप्राणचाणफललाभकस्यजस्यकस्यस्य-

फलब्रह्मलोकप्राप्तिकामो ऽस्यामुत्पादयिष्यमाणया संतर्क्य द्वाद्दिशा-
 वरानेकविंशत्यवरान्वा तावदपरान् पुरुषान् पवित्रीकर्तुमात्मानं
 चासुकसप्रवरगोचादिरहं प्रजापतिदेवत्यामसुकसप्रवरगोचाद्यां कन्या-
 मसुकसप्रवरगोचादये तुभ्यं संप्रददे इति वाक्यम् । ततः पूर्ववदिति ।

तदुक्तम्, आग्नेये ।

एवं यच्छन्ति ये कन्यां यथाश्रद्धां स्वसंस्तताम् ।
 विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्तसङ्ख्ये वरे ॥
 क्रमोत्क्रमक्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते ।
 तावत्सुगं लभेद्यावत् सर्वलोकान्नु संघकः ॥
 महीदातुश्च गोदातुर्नित्यदातुश्च ये रथाः ।
 कन्यादानानुगाः पश्चात्समायान्ति च यो रथाः ॥
 कन्यादस्याश्वमेधी च प्राणदाता दिक्षेषु च ।
 समं यांति रथां ह्येते च यो वै गांश्च संश्रयः ॥
 पूर्वधर्ममवाप्नोति यथावद्विधिकल्पितम् ।
 यस्मात् कन्याप्रदानेन दातव्या अथ दृष्टव्या ॥
 दातव्येत्यस्य तस्मादित्यादिः ।
 ब्राह्मेण च विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
 ब्रह्मलोकं त्रैलोक्यं ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः ॥
 यच्छन्ति सन्ति रोमाणि कन्यायाश्च तमौ पुंभः ।
 तत्सर्वसङ्ख्याणि ब्रह्मलोके महीयते ॥
 अप्रजायां तु कन्यायां न भुञ्जीत कदापि । इति ।

आश्वलायनीये ।

अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यादेश ब्राह्मो विवाहसंस्थां जातो
द्वादशवारान् द्वादश परान् पुनात्युभयत इति ।

स्कान्दे ।

वैवाहिकप्रदानं च यो ददाति दद्यापरः ।
महेन्द्रभवने याति सेव्यमानो ऽप्सरोगणैः ॥
आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकीयान्तु कन्यकाम् ।
धर्मेण विधिना दातुमसगोचोऽपि युज्यते ॥
अत्रा कन्याप्रदानञ्च पितरश्च पितामहाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥ इति

भविष्ये ।

कन्यामसंस्तुतां दद्यात् समाह्वय नराधिप ।
विद्यार्थिने ब्राह्मणाय कन्यादानं तदुच्यते ॥ इति ।

दक्षीये च ।

मातापित्रविहीनं तु संस्कारोद्वाहनादिभिः ।
यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ॥ इति ।

ततो वरो यथोक्तवेदिकायामुपविष्टाचम्य प्राणानायम्य देश-
कालौ संकीर्त्य प्रतिगृहीतायामस्यां वध्वां भार्यालसिद्धये गृह्णाग्नि-
सिद्धये च विवाहहोमं करिष्ये । वरः स्वगृहे देशकालौ संकीर्त्य
मम विवाहाग्नेर्गृह्णालसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गृहप्रवेशनीय-
होमं करिष्ये । एवं संस्कारान्तरेष्वयूक्षम् ।

इति संस्कारसंकल्पसंग्रहः ।

अथ तन्त्रसंकल्पाः ।

ममास्य कुमारस्य गर्भानुपानजनितसकलदोषनिवर्हणायुर्मधाभि-
वृद्धिवीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिवर्हणद्वारा, अस्य शिशोर्वीजगर्भसमुद्भवै-
र्नोनिवर्हणायुरभिवृद्धिव्यवहारसिद्धिद्वारा, ममास्य शिशोः आयुः-
श्रीवृद्धिवीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिवर्हणद्वारा, अस्य शिशोर्मातृगर्भमल-
प्राशनशुद्धाद्यन्नद्वयवर्षसतेजदम्ब्रियायुर्लक्षणफलसिद्धिवीजगर्भसमुद्भवै-
र्नोनिवर्हणद्वारा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्मनामकरणसूर्याव-
लोकननिक्रमणोपवेशनाक्षप्राशनाख्यानि कर्माणि तन्त्रेण करिष्ये ।
तदङ्गस्वस्तिपुण्याहनान्दीश्राद्धं च करिष्ये । तदादौ निर्विघ्नता-
सिद्ध्यर्थं गणपतिपूजनं करिष्ये ।

तानि कृत्वा प्रते* ददामि० मेधां† ते० अश्मा‡ भव परशुः० इन्द्र-
श्रेष्ठा०१ अस्त्रे॥ प्रथं० । आदौ गणपतिनाम खकुलदेवताभक्तः मासनाम
नाचक्रं नाम ततो व्यावहारिकं नाम । ततः कर्णे श्रीगणेशकुलदेवता-
नाम्ना त्वम् अमुकभक्तोऽसि । एवं प्रकारेण सर्वाणि नामानि ।
कुलदेवतानाम्ना ५१ दुर्गाभक्तो भवतः सर्वान् ब्राह्मणान् अभिवाद-
यते आयुश्चान् भव दुर्गाभक्त इति । एवं सर्वाणि नामानि ।

ततः सूर्यावलोकनम् ।

अग्निं चन्द्रं धेनुं च दर्शयेत् । स्वस्ति॥ नो मिमी० तुन इति

* आ. गृ. अ. १ कं. १५ ।

† आ. गृ. अ. १ कं. १५ ।

‡ आ. गृ. अ. १ कं. १५ ।

§ ऋ. सं. अ. २ अ. ६ व. २७ ।

॥ ऋ. सं. अ. ३ अ. २ व. २० ।

॥ ऋ. सं. अ. ८ अ. ७ व. ४ ।

शिशुमङ्गमारोष आशुः* शि० १३ इति वीर्ये । तच्चतुः० दृष्टे
इति सूयं निरीक्षयेत् ।

ततो मिष्कमखम् ।

इन्द्रादिसोकपासानां प्राच्यादिदिशं चर्शर्कवासुदेवैर्जननीनां च
यथाक्रमं पूजां कृत्वा कजिकददिति† सूक्तेन शिशुं मातुलङ्कनं करोत् ।

अथोपवेशनम् ।

चर्शर्कयोर्दिनीशानां दिशं च वदन्त्य च ॥

निषेपार्चमिदं दक्षि ते त्वां रक्षन्तु सर्वदा ॥

अग्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रौवापि वा ।

रक्षन्तु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥

इति देवान् प्रार्थ्य चतुरग्रस्यण्डिले विष्णुं संपूज्य धान्यराशिं
कृत्वा तदुपरि शिशुमुपवेश्य रक्षां कुर्यात् । ॐ ह्रीं जूंघः अम्बकंटे
च० मृतात् सः जूं ह्रीं ॐ इति रक्षां कृत्वा पूपादिभिर्भूतेष्वनं
गच्छेन्नमन्त्रार्थं प्रदक्षिणं कारयित्वा शिशुं तोषयेत् ।

इत्युपवेशनम् ।

ततो वराहप्रयिवीगुहदेवदिजान् पूजयित्वा भूमिमुपविष्य तत्र
धान्यराशिं कृत्वा तत्र मण्डलं कृत्वा तत्र शङ्खाद्व्यादिमाङ्गलिकाध्वजैः
क्रियमाणे शिशुमुपवेशयेदेभिर्मन्त्रैः ।

रक्षेनं वसुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे ।

आयुष्प्रमाणं निखिलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥

* ऋ. सं. अ. ८ अ. ५ व. २२ ।

† ऋ. सं. अ. ५ अ. ५१ व. ११ ।

‡ ऋ. सं. अ. २ अ. ८ व. ११ ।

§ ऋ. सं. अ. ५ अ. ४० व. ३० ।

अत्रिस्तदाकुप्यन्त्ये केन्निम् पश्चिप्रस्थितः ।

मीनिक्रान्तोपयन्तिनेषु निर्दहसाक्षिरेष तान् ॥

अत्रिस्तदाकुप्यन्त्ये केन्निम् पश्चिप्रस्थितः ।

कुप्यन्त्ये केन्निम् पश्चिप्रस्थितः ।

अत्रिस्तदाकुप्यन्त्ये केन्निम् पश्चिप्रस्थितः ।

ततोऽन्तर्गताशनम् ।

इति अत्रिस्तदाकुप्यन्त्ये केन्निम् पश्चिप्रस्थितः ।

इति अत्रिस्तदाकुप्यन्त्ये केन्निम् पश्चिप्रस्थितः ।

अत्रिस्तदाकुप्यन्त्ये केन्निम् पश्चिप्रस्थितः ।

स्वष्टिस्तादि । अन्वाधाने प्रजापतिं कर्मसंख्यया । अथवा आच्योत्-
 पवनमात्रं कृत्वा होमः कार्यः । तस्मिन् पक्षे अन्वाधानमिष्टावर्हि-
 रित्यादि न भवति । देशकालातिपत्तिदोषपरिहारद्वारा श्री०
 प्रायश्चित्तहोमं करिष्ये । स्वष्टिस्तादिपूर्वोत्तरतन्त्रकरणपक्षे अन्वाधाने
 कर्मलोपसंख्यया प्रजापतिमुत्तिष्ठ्य होमं कुर्यात् । केवलोत्पवनपक्षे
 पूर्वोत्तरतन्त्रं नास्ति । हस्त्रादिसंकल्पः कुमारेण कार्यः । मम
 जातकर्मनामकरणनिक्रमणोपवेशनाक्षप्राशनसंस्काराणां प्रमादा-
 दतिपत्तौ प्रत्येकं पादहस्त्रं चूडायाः अर्धहस्त्रं यथासम्भवप्रत्यावाच-
 द्वारा अहमाचरिष्ये । ततो मुख्यसंकल्पः । अस्य कुमारस्य जातकर्म-
 नामकरणनिक्रमणोपवेशनाक्षप्राशनकर्मणां करिष्यमाणयोश्चोप-
 नयनयोश्चाङ्गत्वेन स्वस्तिपुष्पाहवाचनं नान्दीआहुमुपनयनाङ्गत्वेन
 मण्डपदेवताप्रतिष्ठापनं च करिष्ये । तदादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं
 गणपतिपूजनं करिष्ये । नान्दीआहुनांतं कृत्वा जातकर्मादिसंस्कारान्
 क्रमेण कुर्यात् । तथाहि । अस्य कुमारस्य गर्भाम्बुपानजनितसकल-
 दोषनिवर्हणायुर्मैधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिवर्हणद्वारा श्रीपर-
 मेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म करिष्ये । तत्कृत्वा अस्य कुमारस्य बीजगर्भ-
 समुद्भवैर्नोनिवर्हणायुरभिवृद्धिव्यवहारसिद्धिद्वारा श्री० नामकर्म
 करिष्ये । तत् कृत्वा अस्य कुमारस्य आयुरभिवृद्धिद्वारा श्री०
 सूर्यावलोकनं करिष्ये । तत् कृत्वा अस्य कुमारस्य आयुःश्रीवृद्धि-
 बीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिवर्हणद्वारा श्री० निक्रमणं क० । तत् कृत्वा अस्य
 कुमारस्य आयुरभिवृद्धिद्वारा श्री० उपवेशनं क० । तत् कृत्वा
 अस्य कुमारस्य मातृगर्भमक्षप्राशनशुद्धाक्षप्रक्षालनवर्चसतेजदम्ब्रियायु-

रंभिष्टुद्विवीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिर्वहणदारा श्री० अक्षप्राशनं करिष्ये ।
तत् कृत्वा चौलं स्थापयित्वा नन्दिन्यादिस्थापनं कुर्यात् प्रयोग-
बहिर्भूतः । प्रयोगान्तर्भूतस्तु सर्वकर्मसु सुख्यसङ्कल्पान् कृत्वा नाब्दी-
आङ्कान्ते जातकर्मादिसंस्कारान् कृत्वा देवकर्माप्रतिष्ठादि कुर्यात्
इत्यादि बोध्यम् ॥ १२ ॥

तमेवाह ।

गर्भाधेति । गर्भार्थमाह । शोणितेति । तत्र विशेषमाह ।
गात्रेति । तच्छरीरेत्यर्थः । गोत्रेति पाठे कुलेत्यर्थः । इदमपि
व्यक्तीभविष्यति । कालत्यागे मानाभावादाह । यथाकालमिति ।
त्वर्थमाह । पुनरिति ॥ १३ ॥

मुख्यगर्भशब्दार्थावधिकत्वस्य तत्सम्बन्धित्वस्य च तच्चासम्भवा-
त्तद्व्यार्थमाह । गर्भाधानमिति । अर्गशब्दश्च तद्घटितहायन-
मित्यर्थः । तच्चार्यान्तद्दिनादारभ्येति बोध्यम् । सुषुपेति पञ्चमी-
संमाससंज्ञमर्थमाह । अवधिमिति । आदिमिति त्वपाठः ।
जननमित्यत्रावधिमित्यादेरनुषङ्गः । जन्मनो वेति पाठान्तरम् ।

तथाच

नारदीयसंहितायाम् ।

आधानादष्टमे वर्षे जन्मतो वाऽयजन्मनाम् ।

राक्षामेकादशे मौञ्जिवन्धनं द्वादशे विश्राम् ॥

जन्मतः पञ्चमे वर्षे वेदशास्त्रविशारदः ।

उपनीतो यतः श्रीमान् कार्यं तत्रोपनायनम् ॥ इति ।

उपनायनमेवोपेति । निवृत्तमेवणात् आहृतार्थेण जन्ताङ्गावे

स्युडिति भावः । अथ क्षेत्रे हेतुमाह । वृत्तेति । एतन्मध्ये स्मार्थं
ऽणिति त्वपपाठः । अतएव तथोक्तिरन्यथा नयनमेव नायनमिति
ब्रूयादन्यथा ऽवङ्गतिः स्पष्टैव । पूर्वपदे वृद्धेरापत्तेरुत्तरपदे दुर्लभ-
त्वाच्च । वस्तुतस्तदपि दुर्वचं, गतीनां प्राक् सुवृत्त्यपत्तेः समासात्
सुवृत्त्यपत्तिं विना च तद्वितोत्पत्त्ययोगात् प्रज्ञादिष्वपाठाच्च । तस्या-
नित्यत्वं प्रज्ञादेराकृतिगणत्वं चागतिकगतिः । उक्तप्रकारः

निवृत्तप्रेषणाद्वाक्तोः प्राकृतेऽर्थे क्षिप्रच्यते ।

इति हरिणोक्तः । शेरणाविति सूत्रे भाष्यादावपि स्फुट-
मेतत् । यदि तु स्मार्थं ऽणित्येव साम्यदायिकः पाठस्तर्हीत्यं बोध्यः ।
मूलेऽपि तदा औपनायनमित्येव पाठः । तस्मादाकृतिगणत्वेन
विशिष्टादेवाणि तद्वितेऽस्वित्यादिवृद्धावन्येषामपीति उत्तरपदस्य
दीर्घः आर्षत्वेनानुश्रुतिकादिलक्ष्यनयोभयपदवृद्धिर्वा । अतएव

गर्भाष्टमे ऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

इत्येवमेव मनुपाठो मेधातिथिना तथा व्याख्यात इति
बोध्यम् । स्वस्य च प्रियमात्मनः इत्येतद्विषयतामत्र दार्ढ्याय पुनराह ।
अत्रेच्छयेति । विश्रामित्यत्र बलमविवक्षितं, ब्राह्मणस्येतिव-
ज्जातिपरतया निर्वाहात् । राज्ञामित्यत्र तु क्षत्रियमात्रसंग्रहाय तत् ।
अन्यथा ऽभिषिक्तभ्रमः स्यादिति सूचयन्नाह । वैश्यस्येति ।
यद्यपीच्छया विकल्प उक्तस्तथापि तयोर्मध्ये आद्यस्य मुख्यत्वमन्यस्य
गौणत्वम् । मनुना तस्यैकस्य सर्वत्राभिधानात् । तदेतद् ध्वनय-
न्नाह । गर्भेति । सर्वत्र उभयत्र । तत्र हेतुमाह । गर्भादिति ।
तुरेवार्ये । स्मृत्यन्तरेति । मन्वित्यर्थः । ननु तत्र पृथगुक्त्वा तथा

ऽसु प्रकृते तु तस्य समासघटकस्य निष्कृत्य कथमनुवृत्तिः अत एव
तत्र पृथगुक्तिरत आह । समासे इति । केषामिति । यथा तत्र
तस्य तथा कृत्वा किमा परामर्शस्तथा ऽचानुवृत्तिरित्यर्थः । अन्यथा
सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शिन्यनियमात्तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः ।
वाक्यार्थपूर्त्तये आह । अचापीति । प्राग्वदिति भावः । एवं च
सर्वत्र मुख्यकाशः स एव । तदभावे एकचोक्तो न्यायो ऽसति बाधके
ऽन्यचापीति न्यायेन चचिदादावपि स काशो ग्राह्यः । अतएवाष्टमे
वर्षे ब्राह्मणमुपनयीतेकादशे चचियं द्वादशे वैश्यमिति गृह्यसूत्रं
सङ्गच्छते । अतएवात्र राजशब्दः चचियजातिमात्रवचनो नाभिषे-
कादिगुणयुक्तपर इति बोध्यम् । एके इत्यादेरर्थमाह । कुलेति ।

आपस्तम्बगृह्येऽपि गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीतेति वङ्ग-
वचनं गर्भषष्ठसप्तमयोः प्राप्तर्यम् ।

हेमाद्रौ बुधः ।

गर्भाष्टमे वर्षे वसन्ते ब्राह्मण आत्मानमुपनयेदिति ।

धर्मसूत्रेऽपि ।

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीतेति । काम्योपनयने कालविशेषानाह,

माधवीये मनुः ।

ब्रह्मवर्षसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो वसार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनो ऽष्टमे ॥ इति ।

विष्णुरपि ।

षष्ठे तु धनकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे ।

अष्टमे सर्वकामस्य नवमे कान्तिमिच्छतः ॥ इति ।

इदं च वैवर्णिकविषयम् । तथाच

संग्रहे ।

सप्तमे वाऽष्टमे वर्षे नवमे दशमे तथा ।

एकादशे द्वादशे वा ह्युपनेया दिजातयः ॥

ब्रह्मवर्चसमायुज्यं तेजोऽन्नाद्यं तथेन्द्रियम् ।

पशून् कामयमानो वै प्राप्नुवन्ति यथाक्रमम् ॥ इति ।

धर्मसूत्रे आपस्तम्बोऽपि ।

अथ काम्यानि सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादशे इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममिति । गुरुशुक्रादिशुभग्रहबलालाभे प्रकारान्तरेण वा प्रतिबन्धे सति पञ्चमादारभ्याषोडशादाद्वाविंशादात्तुर्विंशादिप्रादीनां क्रमेण कार्यमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति ।

ज्योतिर्नृसिंहेन विशेष उक्तः ।

उत्तरायणे सूर्ये कर्त्तव्यं ह्यौपनायनम् ॥ इति ।

आश्वलायनगृह्येऽपि ।

उदगयने आपूर्यमाणपत्रे कल्याणे नवत्रे चौक्षकर्मापनयन-
गोदानविवाहा इति (आ.मृ.अ. १ क. ४) ।

श्रुतिः ।

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीतेति ।

वराहः ।

माघादिपञ्चमासेषु मेखलाबन्धनं शिशोः ।

ज्येष्ठमासे न सर्वेषाम् इति ।

हेमाद्रौ ज्यौतिषे ।

माघादिषु च मासेषु मौञ्जी पञ्चसु शस्यते । इति ।

एतच्च वर्णचयसाधारणम् तत्रैव “चतुर्वसन्तः शुभदो ऽग्रजा-
नाम्” इति ।

बृहस्पतिः ।

शुक्लपचः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चान्यत्रिकं विना । इति ।

भृगोरङ्गिरसो मौढ्ये कर्त्तव्यं नोपनायनम् । इति च ।

भृगुः शुकः । अङ्गिरा गुरुः ।

ज्योतिर्नृसिंहः ।

तृतीया पञ्चमी षष्ठी द्वितीया वाऽपि सप्तमी ।

पक्षयोर्द्वयोश्चैव विशेषेणैव पूजिताः ॥

कृष्णे त्रयोदशीं केचिदिच्छन्ति मुनयस्तथा । इति ।

संग्रहे ।

रिक्ताऽष्टमीपर्वतिथीननधायांश्च वर्जयेत् । इति ।

अनधाया नित्या नैमित्तिकाश्च । युगादित्वेन मन्वादित्वेन
चातुर्मास्यद्वितीयात्वेन च निषेधितानां प्रतिप्रसवमाह,

भरद्वाजः ।

या चैत्रवैशाखसिता तृतीया माघे च सप्तम्यथ फाल्गुनस्य ।

कृष्णे द्वितीयोपनये प्रशस्ता प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः ॥ इति ।

शुचावूर्जे तपस्वे च या द्वितीया विधुष्ये ।

चातुर्मासद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ इति ।

गगः ।

वसिष्ठसंहितायां ।

प्रग्रस्ता प्रतिपत् कृष्णे न पूर्वा परचंयुता ।

उपनीतो यतः श्रीमान् विद्यावान् धनवान् भवेत् ॥ इति ।

ज्योतिषफलोदये ।

ज्येष्ठे द्वितीया सितजाऽऽश्विने तु दशम्ययो माघसिता चतुर्दशी ।

सदादशी सामगवदृचाभ्यां त्याज्यास्त्रिमाः सोपपदा व्रतादौ ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे ।

चातुर्मासद्वितीयासु मन्वादिषु युगादिषु ।

अनध्यायसु कर्त्तव्यो या च सोपपदा तिथिः ॥

सिता ज्येष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी सिता ।

चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः ॥ इति ।

अपरार्कः ।

नष्टे चन्द्रे ऽष्टमे शुक्ले निरंग्रे चैव भास्करे ।

कर्त्तव्यं नोपनयनं नामध्याये गलपदे ॥ इति ।

निरंग्रसक्षणं

राशेः प्रथमराशिस्थो निरंग्रः सूर्य उच्यते । इति ।

गलपदस्य,

ज्योतिर्निबन्धे ।

चतुर्दशीचतुष्कं च सप्तम्यादिष्वयं तथा

चतुर्थी चैव सम्प्रोक्ता अष्टावेते गलपहाः ॥ इति ।

गलपहनिषेधस्यापवादमाह,

भरद्वाजः ।

विनर्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलपहे ।

उपनीतस्त्वनध्याये पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।

वसन्तर्तौ चत्वन्तरीयशुक्लपक्षे च गलपहो न दोषायेति
फलितोऽर्थः ।

पारिजाते ब्राह्मे

विशेषः ।

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः ।

तस्माच्च षण्ढबधिरकुञ्जवामनपङ्गुषु ॥

जडगद्गदरोगार्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु ।

मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये ॥

ध्वस्तपुंस्त्रेषु चैतेषु संस्काराः स्मर्यथोचितम् ।

मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्याविति केचित् प्रचक्षते ॥

कर्मस्त्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः ।

तदपत्यञ्च संस्कार्यमपरे त्वाङ्गरन्यथा ॥

संस्कारे मन्त्रहोमादीन् करोत्याचार्य एव तु ।

उपनेथं च विधिवदाचार्यः स्वसमीपतः ॥

आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं स्पृश्य वा जपेत् ।

कन्यास्त्रीकरणादन्यत् सर्वं विप्रेण कारयेत् ॥

एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोसकौ । इति ।

स्मृत्यर्थसारेऽप्येवम् । तथाचोपनयनं विधिनाऽऽचार्यसमीप-
नयनमग्निषमीपनयनं सावित्रीवाचनं वा । अन्यदङ्गं यथाशक्ति
कार्यम् । विवाहस्य कन्यास्वीकारोऽन्यदङ्गमिति । अतएव तेषां
विवाहप्रसक्तिसत्त्वात्तत्कनौयसां परिवेदनदोषापवादो वक्ष्यते ।

केचिदाहुर्दिजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोत्रकौ ।

अमृते च मृते पत्यौ जारजौ कुण्डगोत्रकौ ॥ इति
हरदत्तः । उपनयनं विद्याऽर्थस्येति धर्मसूत्रवचनात् ।

शङ्खलिखितावपि ।

नोक्तमूकान् संस्कार्यादिति । उपनेदक्रममाह,

वृद्धगर्गः ।

पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः ।

उपायनेऽधिकारी स्यात् पूर्वाभावे परः परः ॥

माधवीये वृद्धमनुरप्येवम् ।

तथा,

पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता ।

तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः ॥

आश्वलायनः ।

एकमाद्वप्रसूतानां कन्ये वा पुत्रकौ तयोः ।

सहोदाहं न कुर्वीत तथैव व्रतबन्धनम् ॥ इति ।

अधिकारसिद्धये प्रायश्चित्तमाह,

विष्णुः ।

हस्तचयं चोपनेता त्रीन् हस्त्यांश्च बटुश्चरेत् ।

Padumawati, Fasc. 1-4 @ 2/	...	Rs. 8	0
Pañcīṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Prākṛita-Paṅgalam, Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	2	10
Prithivirāj Rāsa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	...	0	12
Prākṛita Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1	...	1	8
Parācāra Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	7	8
Parācāra, Institutes of (English)	...	0	12
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
*Sāma Vēda Samhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	...	12	6
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
Sraddha Kriya Kaumudī, Fasc. 1-4	...	1	8
Suṣṛuta Samhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/	...	0	12
*Taittereya Samhitā, (Text) Fasc. 14-45 @ /6/ each	...	12	0
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	7	2
Trantra Vartika (English) Fasc. 1	...	0	12
Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each	...	14	4
Tattvarthadigama Sūtram, Fasc. 1	...	0	6
Trikāṇḍa-Māṇḍanam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	2
Tul'si Saṭṣai, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Upamita-bhava-prapañca-kathā (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/	...	4	8
Varāha Purāṇa, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	...	5	4
Varsa Kṛya Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /6/	...	2	4
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	...	4	8
Vidhano Parigata, Fasc. 1-3	...	1	2
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	2	10
Vṛhannārāḍya Purāṇa, (Text) Fasc. 2-6 @ /6/	...	1	14
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6	...	2	4

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi S'iā, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	13	0
Rtogs brjod dpag hkhri S'iā (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	10	0

Arabic and Persian Series.

'Ālamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	...	4	14
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-8 @ /12/	...	2	4
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	...	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	...	29	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	...	37	0
Ditto English Fasc. 1-8 @ 1/ each	...	8	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	0	6
Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts	...	1	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	...	21	0
Farhang-i-Rashidī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	14	0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	...	3	0
Futūh-ush-Shām of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6
Ditto of Azādī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawī, (Text) Fasc. 1	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Iṣābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	...	38	4
Maāsīr-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. III, Fasc. 11-12; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 @ /6/ each	...	13	2
Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Muntakhabu-t-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6 each	...	Rs. 5	10
Muntakhabu-t-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ /12/ each	...	...	12 0
Muntakhabu-l-Lubāb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	...	7 2
Ma'āsir-i-'Alamgiri, (Text), Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2 4
Nukhbatu-l-Fikr, (Text) Fasc. 1	...	...	0 6
Nizāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1-2 @ /12/ each	...	...	1 8
Riyāzu-s-Salātin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1 14
Ditto Ditto (English) Fasc. 1-3	...	...	2 4
Tabaqāt-i-Nāsiri, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1 14
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	...	10 8
Ditto Index	...	...	1 0
Tārīkh-i-Firūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	...	2 10
Tārīkh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2 4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	...	...	3 0
Wis o Rāmin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1 14
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	...	6 6
Tuzuk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. 1	...	...	0 12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 50 0
  2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
  3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (9), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
- N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.*
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1888 ... 3 0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by B. B. Shaw (Extra No.; J.A.S.B., 1878) ... 4 0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J.A.S.B., 1868) ... 2 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ... 4 0
Introduction to the Maithili Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J.A.S.B., 1882) ... 4 0
  5. Anis-ul-Musharraḥin ... 3 0
  6. Catalogue of Fossil Vertebrata ... 3 0
  7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Bion ... 3 8
  8. Ināyah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each ... 32 0
  9. Jawāmlu-l-'ilm ir-riyāḡi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ... 2 0
  10. Khizānatu-l-'ilm ... 4 0
  11. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
  12. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
  13. Sharāya-ool-Islām ... 4 0
  14. Tibetan Dictionary, by Csoma de Kőrös ... 10 0
  15. Ditto Grammar ... 8 0
  16. Kaṣmīraḡadāmṛta, Parts I and II @ 1/8/ ... 3 0
  17. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by O. R. Wilson ... 1 0
  18. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kāśmir by M. A. Stein, Ph.D., JI. Extra No. 2 of 1899 ... 4 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-29 @ 1/ each ... 29 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

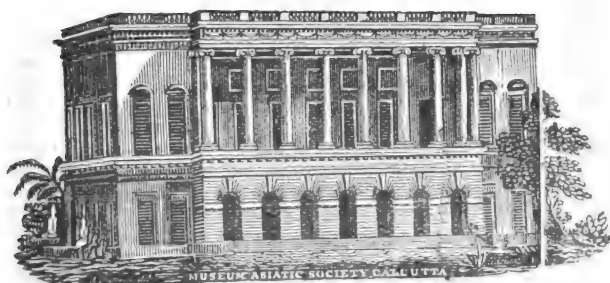
N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

Books are supplied by V.-P.P.

2-11-08.

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1114.

BĀLAMBHAṬṬĪ.
A COMMENTARY ON THE MITAKṢARA.

बालभट्टी
लक्ष्मी-इत्यपरनाम्नी
मिताक्षराया
स्वपत्नीलक्ष्मीदेवीनाम्ना
बालभट्टपायगुण्डेन
विरचिता ।

श्रीगोविन्ददासेन संग्रोधिता ।

VOL. I, FASCICULUS II.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1905.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,

15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Rs. 1	8
Advaitachinta Kanastubhe, Fasc. 1-2	...	0	12
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	4	2
Aitarāya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	...	7	8
Aṇu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 2-5 @ /6/ each	...	1	8
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1	...	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāparamitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Aṇvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 2-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	9	0
Bāla Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1	...	0	6
Baudhayana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	0	12
*Bhāmati, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	...	1	14
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-5	...	1	14
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Bṛhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Bodhicaryavatara of Candidevi, Fasc. 1-3	...	1	2
Catadusani, Fasc. 1-2	...	0	12
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	8	0
Qatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. III, Fasc. 1-5	...	4	8
Qatasahasrika-prajnaparamita (Text) Part I, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	3	0
*Caturvarga Chintamani (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each; Vol IV, Fasc. 1-3	...	21	0
Qlokavartika, (English) Fasc. 1-5	...	3	2
*Qranta Sūtra of Apastamba, (Text) Fasc. 4-17 @ /6/ each	...	5	4
Ditto Qāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each; Vol 4, Fasc. 1	...	6	0
Qri Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Dan Kriya Kaumudi, Fasc. 1-2	...	0	12
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-7...	...	2	10
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-6	...	2	4
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	8
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	...	4	2
Mahā-bhāṣya-pradipodyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each	...	7	14
Manutikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-8 @ /12/ each	...	6	0
*Mīmāṃsā Darṣana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	...	4	14
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	...	2	4
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /8/ each	...	5	4
Nityacarapaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /6/	...	2	10
Nityacarapradip Fasc. 1-5	...	1	14
Nyayabinduṭikā, (Text)	...	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 1-6 Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	3	6

सावित्रीमभ्यसेदग्निं पवित्राणि च संस्मरन् ॥

सप्तसं द्वादशाहञ्च सावित्रीं प्रजपेद्बुधः ।

स्वाधिकारार्थमेवास्याः प्रदानार्थं हि तत् स्मृतम् ॥ इति ।

तथा,

नान्दीश्राद्धे कृते पसादनध्यायस्त्वकाक्षिकः ।

मौञ्जीबन्धं तदा कुर्याद्वेदारम्भं न कारयेत् ॥

अकाक्षिकः गर्जनिर्घातादिनिमित्तकः । यदि भवेदिति शेषः ।

आश्वसायनानामुपनयनदिने वेदारम्भाभावाद्देदारम्भाकरणे नोप-
नयनं न कुर्यात् । तदूर्ध्वं तु सुहृत्तं आह्वान्तरपूर्वकमुपनयनं यथा-

कालं कुर्यात् । यदा गर्जाद्यनध्यायश्रद्धा तदा दिवैवानुप्रवचनीयचरं
अपयेत् । होमस्तु बायंसन्ध्योत्तरमेव । तथा सति नानध्यायदोषः ।

तदुक्तं संग्रहे ।

न सन्ध्यागर्जिते काले न वृष्ट्युत्पातदूषिते ।

ब्रह्मौदनं पचेदग्नौ पक्वं चेन्न निवर्त्तते ॥

तथा,

ब्रह्मौदनं पचेदग्निं पक्वमन्नं न दुष्यति ।

तथासोपनयनानुप्रवचनीयचरप्रणयोरन्तरा ऽनध्याये पुनरुप-
नयनम् ।

पुनरुपनयने निमित्तान्तराध्याह्न,

मनुः । (अ. ११ । स्रो. १५० ।)

अज्ञानात्प्राश्य विष्मूचं सुरासंस्पृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्षा द्विजातयः ॥ इति ।

विष्णुरपि ।

विष्णुराग्र्यामकुक्षुट्योर्गोमांसभक्षणे च प्रायश्चित्तान्ते पुनः
संस्कारं कुर्यादिति ।

तथा बौधायनः ।

मिन्धुसौवीरसौराष्ट्रान् तथा प्रत्यन्तवासिनः ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति ॥ इति ।

ग्राखारण्डोऽपि खग्राखाग्रहणकाले पुनरुपनेचः ।

इममर्थं पुनरुपनयने विधिविशेषं च कारिकाकार आह ।

वेदान्तरमधीत्यैव चम्वेदं ये त्वधीयते ।

उपनीतिरियन्नेषामसङ्करणवर्जिता ॥

यदैतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तं यदा पतेत् ।

कृताकृतस्य वपनं मेधाजननमेव च ॥

मेधाजननसङ्गावे व्रतचर्या भवेद्विह ।

अनुप्रवचनीयस्य तदभावे द्वयं न च ॥

परिधानं च कार्यं स्यान्निमित्तानन्तरं त्विदम् ।

पूर्वस्था वाचयेत् स्थाने तत्सवितुर्वृषीमहे ॥ इति ।

पूर्वस्थाः गायत्र्याः ।

तथाचाश्वलायनगृह्यम् । (अ. १ क. २२)

तत्सवितुर्वृषीमहे इति सावित्रीमिति ।

व्यासः ।

भुक्त्वा समुदहेत्कन्यां सावित्रीग्रहणं तथा ।

उपोषितः सुतां दद्यादर्चिताय द्विजन्मने ॥ इति ।

अथ प्रसङ्गाज्ञायत्युपदेशविषये किञ्चिदुच्यते ।

तच्च तावत्,

कात्यायनसूत्रं हरिहरभाष्यञ्च ।

अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टाथोप-
सन्नाय समीचमाणाय समीचिताय दक्षिणतस्तिष्ठतश्चासीनाय वैके
पञ्चोऽर्धर्चशः सर्वां च तृतीयेन सहावर्त्तयन् । (कां. २ कं. ३)

अथ शासनानन्तरं अस्मै ब्रह्मचारिणे सावित्रीं सविष्टदैवत्यां
गायत्रीच्छन्दस्कां विश्वामित्रदृष्टाम् ऋचमाह उपदिशति । कथं-
भूताय प्रत्यङ्मुखाय । पुनः कथंभूताय उपविष्टाय । कः अग्रेरुत्तर-
स्थान्दिशि । तथोपसन्नाय पादोपसंग्रहणादिना भजमानाय । तथा
समीचमाणाय सम्यगाचार्यमवलोकयते । तथा आचार्येण सम्यगव-
लोकिताय । पक्षान्तरमाह । दक्षिणतः अग्नेर्दक्षिणस्थान्दिशि तिष्ठते
ऊर्ध्वीभूताय वा आसीनाय उपविष्टाय इत्येके आचार्याः सावित्री-
प्रदानं मन्यन्ते । कथमन्वाह । पञ्चः पादं पादम् । अर्धर्चशः तदनु
अर्धर्चमर्धर्चम् । तदनु सर्वां तृतीयेन वारेण सह मिलित्वा आवर्त्तयन्
पाठयन् ।

शाङ्खायनः ।

गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयात् त्रिष्टुभं त्रिचिदाय जगतीं वैश्वाय ।
सावित्रीन्वेव उत्तरेणाग्निमुपविशतः । अन्वक्षादित्ते उच्यमा-
नायां सावित्र्यामग्निं स्थापिताग्निमुत्तरेणाचार्यमाणवकौ उपविशतः ।
प्राङ्मुख आचार्यः प्रत्यङ्मुख इतरः । आचार्यमाणवकौ प्राङ्मुख-
प्रत्यङ्मुखानुपविशतः । अध्यासीनो दिशमेकां प्रशस्तां प्राचीमुदी-

सौमपराजितां वा । एकः ओता दक्षिणतो निषीदेदित्येतन्निषिध्यते
ऽनेनसूत्रेण । अधीहि भो २ इत्युक्त्वा आचार्यः । आचार्यः अधीहि
भो २ इति माणवकमुक्त्वा वक्ष्यमाणं कुर्यात् । आहृतो ऽध्ययनं
कुर्यादिति स्मृतिः । ॐ कारं प्रयुष्यायेतरं वाचयति सावित्री भो
२ अनुब्रूहीति । अथास्मै सावित्रीमन्वाह तत्सवितुर्वरेण्यमित्येतां
पञ्चोऽर्धर्चः सर्वशस्व । उपस्थितं वदुं गायत्रीमुपदिशेत् ।

तथाच कात्यायनः ।

सावित्र्या ब्राह्मणमुपनयेत् चिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं सर्वेषां
वा सावित्रीमिति । तदेव स्पष्टमाचष्ट,

ज्ञातातपः ।

तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रीं ब्राह्मणस्य, देवसवितुरिति राज-
न्यस्य, विश्वारूपाणीति वैश्यस्य ।

सा च प्रणवव्याहृतिपूर्वा पञ्चो ऽर्धर्चः सर्वशस्वोपदेष्टव्या ।
चिष्टुपञ्चन्दस्कां दृष्टव्यतिदृष्टां सविहदेवताकां देवसवितुरित्यादिकां
वाजपेये विनियुक्तां क्षत्रियाय । प्रजापतिदृष्टां जगतीञ्चन्दस्कां
सविहदेवताकां रुक्मपाशप्रमोचने उखासम्भरणे विनियुक्तां विश्व-
रूपाणि प्रतिमुञ्चतेति वैश्यायोपदिशेत् । सर्वेषां वीक्ष्यक्षणां
गायत्रीमेव ब्रूयादित्यर्थः । अथञ्च गायत्र्युपदेश आपस्तम्बानाम् अग्नेः
पश्चादक्षिणत उत्तरतो वा भवति । नन्वपरेणाम्निमुदगग्रं कूर्चं
निधाय तस्मिन्नुत्तरेण यजुषोपनेतोपविशति पुरस्तात्प्रत्यङ्गासीनः
कुमारो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणम् पादमन्यारभ्याह सावित्रीं भो
अनुब्रूहीति तस्मान्मन्वाह तत्सवितुरिति अस्मात् सूत्रादग्रेः

स्रो. १४ । खसूचोक्तविरुद्धस्यापि सूचान्तरोक्तस्य क्वचिद् ग्रहणम् । १०१

पश्चिमदेशे एव प्राप्त इति चेन्न । तस्य वाक्येन प्रैषाङ्गत्वान्तस्मादिति सर्वमात्रा देशादिविशिष्टस्य परामर्शात् । उपदेशाङ्गत्वे कस्यमानेऽपि सूचान्तरोक्तदेशग्रहणेन तयोरपि प्राप्तेः ।

न च

यस्माज्जातं खशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विरुद्धस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

इतिवाक्यविरोध इति वाच्यम् । तस्य खसूचोक्तविश्रम्भणीयत्वेन तदनुष्ठानमेवोचितमित्येतत्प्रतिपादनेन स्तुतिमात्रपरत्वात् । अन्यथा आश्रयस्त्रायादिभिः खखसूचोक्तमनुद्धरणप्रायश्चित्तं चातुर्मास्य-
विवाहोपनयनादौ संवत्सरदिवसनक्षत्रादिकं त्यक्त्वा सूचान्तरोक्तग्रहणं
विरुध्येत । तस्मात् खसूचोक्तविरुद्धस्यापि सूचान्तरोक्तस्य ग्रहणं भव-
त्येव । प्रतिपादितं चैतत् “नित्यो धार्यः” (आ.गृ. प. २ खं. ५ सू. १५ ।)
इत्येतत्सूचव्याख्याने सुदर्शनभाष्यकारेण । तच्चान्यत्र प्रपञ्चितम् ।
युक्तं चैतत् । एकस्य कर्मणः शाखाभेदेनानेकेषां विरुद्धानामङ्गा-
नामाज्ञातानां व्यवस्थायां प्रमाणाभावात् । ननु सूचकारेण कृतोप-
संग्रह एव प्रमाणमिति चेन्न । अशोकवनिकान्यायेन कस्यचिदेवोप-
संग्रहात् । तस्मात् सूचान्तरोक्तस्यापि ग्रहणं युक्तमेवेति दिक् ।

प्रागुक्तं गुरुचरणा अपि ।

विनर्त्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गङ्गपक्षे ।

अपराधे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

इति नारदः ।

पापांश्चकमेते चन्द्रे अरिनीचस्थितेऽपि च ।

अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

इति वसिष्ठः ।

तथा

प्रदोषे निश्चनध्याये मन्दे कृष्णे गलराहे ।

मधुं विनोपनीतस्तु पुनः संस्कारमर्हति ॥

इति अन्यत्र । ज्योतिर्मनुः ।

अनध्यायोपनीतस्तु पुनः संस्कारमर्हति ।

गलराहे प्रदोषे च खस्यायुरुपजायते ॥ इति ।

अचानध्यायशब्देन नित्या नैमित्तिकाश्च गृह्यन्ते । अविशेषात् ।

कृष्णे प्रदोषे ऽनध्याये शनौ निश्चपराह्वके ।

प्राक्सन्ध्यागर्जिते नेष्टो व्रतबन्धो गलराहे ॥

अष्टका च समुद्दिष्टा सप्तम्यादिदिनचयम् ।

नाधीयीत च शास्त्राणि व्रतबन्धं च वर्जयेत् ॥

अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ।

इत्यन्यत्र ।

अनध्यायाः स्मृता भूत १४ चयाष्टम्यर्कसंक्रमाः ।

शुक्ले दी २ शा ११ र्क १२ दिक् १० तिथ्यः शुक्ल २ पौष १०

तपः ११ शुक्ले ४ ॥

मन्वाद्याश्च युगाद्याश्च स्मृत्युक्ताः सर्वे एव हि ।

इति ज्योर्निबन्धधृतवचनात् । पुनरप्यत्र प्राक्सन्ध्यागर्जितग्रहण-
मौदृशानामप्यत्र ग्रहणमवयुत्यानुवादः । यदा प्राक्सन्ध्यागर्जितस्य
पुनर्ग्रहणं दोषाधिक्याय । तस्याप्यनध्यायत्वात् । यदा नैमित्तिक-

पुनरुपनयनस्यापि तच्च निषेधार्थमिदं प्रदोषनिषेधवत् । निमित्ता-
नन्तरं नैमित्तिकमिति न्यायेन तच्च तत्प्रसक्तिः । एवं रात्रिनिषेधो-
ऽपि तत्परः ।

एतेन

चतुर्दशशृङ्गमीपर्वप्रतिपत्स्त्रिव सत्रंदा ।

दुर्मधसामनध्यायस्त्वन्तरागमनेषु च ॥

इति हेमाद्रिधृतवचनेन तदतिरेषामनित्यानध्यायत्वसूचनादे-
ध्वनध्यायशब्देन न तदतिरिक्तग्रहणम्, नित्यतद्ग्रहणेनोपपत्तावनित्य-
तद्ग्रहणे मानाभावादित्यपासं । दुर्मधसामित्युक्त्वाऽन्याग्रति तेषामपि
नित्यत्वबोधनेन विनिगमनाविरहाच्च । किं चैवं युगाद्यनध्यायस्याप्य-
नित्यत्वेनाचाग्रहणेन,

या चैचवैशाखसिता द्वितीया माघेऽथ सप्तम्यथ फाल्गुनस्य ।

कृष्णे द्वितीयोपनये प्रशस्ता

इति च वसिष्ठवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः । तच्च चैत्रशुक्लद्वितीया
मन्वादिः । वैशाखशुक्ला सा युगादिः । माघशुक्ला सप्तमी
मन्वादिः । फाल्गुनीपूर्णिमोत्तरं द्वितीया । *चातुर्मास्यद्वितीया ।
आसामनध्यायत्वेऽपि व्रतबन्धे प्राशस्त्यमिति तद्वाख्यातारः । अपि च

चथोदश्यादिचतुष्कञ्च सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।

चतुर्थी चैव सम्योक्ता अष्टावेते गलपहाः ॥

इत्युक्तचतुर्दशशृङ्गमीपर्वप्रतिपदां गलपहत्वादेव निषेधे सिद्धे
प्रदोषे निश्चयनध्याये इति वचने ऽनध्यायग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः । एवञ्च

* अत्र प्रमाणं नोपलब्धम् ।

१०४ नैमित्तिकमनश्चायानामपि उपवचनवेदार्थोभयविषयकत्वम् । अ. १ ।

गर्जाद्यनश्चायेषु उपनीतस्याकाशे कृतमकृतमेवेति ब्राह्मणत्वासम्पत्त्या
अपूर्वोपनयनविधिना पुनरप्युपनयनद्वार्धमिति सिद्धम् । यत्वाञ्च-
लायनसूत्रे ऽथोपेतपूर्वस्थेत्यादिना पुनरुपनयनमुक्तम् । तस्य न
प्रकृते प्रवृत्तिः । उपेतपूर्वत्वाभावात् । प्रायश्चित्तत्वेन पुनरुपनयन-
प्राप्तावेवदुर्यादिति तत्सूत्रव्याख्याने वृत्तिरुक्तोक्तत्वात् । तथैव
अयन्तोक्तेषु । एतेन,

नैमित्तिकमनश्चायं कृष्णे च प्रतिपद्दिनम् ।

मेखलाबन्धने शस्त्रं चौखे वेदप्रतेष्वपि ॥ इति

वसिष्ठवचनाद्गर्जाद्यनश्चाये न दोष इति परास्तम् । तस्य
काष्ठातिक्रमविषयत्वात् ।

प्रशस्ता प्रतिपत् कृष्णे कदाचिच्छुभगे रवौ ।

चन्द्रे बलयुते खग्रे वर्षाणामतिसङ्घने ॥

इति व्यासवचनैकवाक्यत्वात् । यत्चेतद्व्यासैमित्तिकानामनश्चा-
यत्वं वेदाध्ययनमात्रविषयमिति । तच्च । कृष्णे प्रदोषे इत्यादिप्राग्-
लिखितवचनेन स्मृत्युक्ताः सर्वएव हीत्यनेन च विरोधापत्तेः । गर्जा-
द्यनश्चाया याज्ञवल्क्यादिभिरुक्ताः ।

तच्च याज्ञवल्क्यः ।

अहं प्रतेष्वनश्चायः शिष्यर्त्विगुरुबन्धुषु ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाओचिये तथा ॥ (अ. १ सू. १४४)

मन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोस्कानिपातने ।

समाप्य वेदं द्युनिग्रमारण्यकमधीत्य च ॥ (अ. १ सू. १४५ इति ।)

इदमकालविषयम् ।

धर्मग्रन्थे ।

विद्युत् सनयितुर्दृष्टिप्रापत्तौ यच्च सन्निपतेयुस्त्यहमगमध्यायो
आवद्धमिदंकेत्येके इति ।

एतत्सन्ध्याकालातिरिक्तविषयम् ।

ऐतरेयब्राह्मणे ।

अपतौ वर्षे त्रिरात्रमित्यत्र वर्षो विद्युद्गर्जयोरुपलक्षणम् । अत्र
श्रुतिभाष्ये ऽपतुर्ग्रन्थेन आरणभाद्रातिरिक्तः काल इति माधवः ।

तच्छ्रित्यायेन बोध्यम् ।

अनुराधर्चमारभ्य षोडशर्चेषु भास्करः ।

आवसरति वै तावदकालं मुनयो विदुः ॥ इति

रत्नावलीधृतवचनात् ।

हरदत्तस्तूज्वलायाम्,

यच्च देशे यो वर्षाकालस्ततो ऽन्यत्रापतुरित्याह । तद् रत्नावली-
धृतवचनविशदम् । यत्तु,

पौषादिचतुरो मासान् जाता दृष्टिरकालजा ।

व्रतं यात्रां विवाहञ्च वर्जयेत्सप्त वासरान् ॥ इति ।

तत्तु यात्राविवाहसाहचर्यात् व्रतेऽपि दृष्टदोषबोधकम् । ब्राह्म-
णानुत्पादकदोषस्तु दिनत्रयमेवेति बोध्यम् ।

यत्तु मनुना, (अ. ४ स्रो. १०३)

विद्युत्सन्नितवर्षेषु महोत्सूनां च सम्भवे ।

आकाशिकमगमध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥

इत्युक्तम् ।

तत्तु सन्ध्याकालातिरिक्तकाले एकैकोपजने बोध्यम् । परेद्युर्यावत्स
कालस्तावत्कालमाकालन्तचभव आकालिकः । सम्भवो ऽसक्तदुपजनः ।
सायंसन्ध्यास्तनिते रात्रिः । प्रातःसन्ध्यास्तनिते ऽहोरात्रमिति
हारितोक्तानु क्रतुविषयम् । यत्तु लक्ष्णेन वसिष्ठनाम्नोदाहृतं
वचनम्,

त्रत्ये ऽङ्गि पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गर्जति ।

तद्दिने स्यादनध्यायो व्रतन्तत्र विवर्जयेत् ॥ इति ।

तदपि समूलत्वे ऽकालिकगर्जविषयम् । हारितैकवाक्यत्वात् ।
शरदि वैश्वस्योपनयनविधानेन तद्विषये पूर्वोक्तस्यैव निषेधस्यानुवादः ।
तत्र काले वृष्टौ यथा ऽनध्यायाभावस्तथैतद्विषयेऽप्येति शङ्कावारणा-
र्थश्च स इत्येके । सामान्यतस्तद्दिने एवानध्यायो न तु अङ्गमित्ये-
वम्परिसङ्ख्यायां याज्ञवल्क्येन विरोधः । ऋतुविषये लधिकाग्राप्ते-
र्यर्थतैव वचनस्थापयति । व्रतविवर्जने ऽनध्यायत्वमेव निमित्तमत-
स्तदुक्तिः । व्रतन्तत्रैव वर्जयेदिति नियमे चतुर्दश्यादौ तदापत्तिः ।
नैमित्तिकानध्यायेषु पूर्वसन्ध्यागर्ज एव । तच्चापि तद्दिने एवेति
नियमे तत्र गर्जादिसन्निपाते उपनयनापत्तिः । किञ्चैवं द्वेधापरि-
सङ्ख्याकल्पनापेक्षया महानान्यादिव्रतविषयत्वमस्य वक्तुमुचितम् ।
नैमित्तिकमनध्यायमित्यादिप्राग्लिखितवसिष्ठवचनेन वेदव्रतेषु
कालातिक्रमे तदनुश्रया तदनतिक्रमे तेषामन्याज्यत्वप्रतीतेः । प्रति-
पदत् महाव्रतप्रकरणीयैतरेयब्राह्मणाच्चेत्यन्ये । एतेन मध्यदेशे माघे
नियतवृष्टिसत्त्वेन तस्यापि कालत्वेन सन्ध्यागर्जादौ तद्देशे नानध्याय
इति निरस्तम् । कालगर्जादावपि दिनमात्रमनध्यायस्य सत्त्वाच्च ।

यत्तु,

गाण्डीवमेतत्पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ।

एतद्वर्षसहस्रं तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ॥

इत्युपक्रम्य,

पार्थः पञ्च च षष्टिं च वर्षाणि श्वेतवाहनः ।

इति । तत्तु पञ्चा वै मासा इति श्रुत्यनुसारेण षट्सु मासेषु वर्षव्यवहारान्नुपपन्नमिति न तदेकवर्षमध्ये द्वौ वर्षाकालावित्यत्र गमकम् ।

यत्तु ज्योतिर्निबन्धे ।

नान्दीश्राद्धे कृते चेत्यादनध्यायस्त्वकाक्षिकः ।

तदोपनयनङ्कार्यं वेदारम्भं विवर्जयेत् ॥

इत्युक्तं, तत्र बह्वचविषयम् । तेषामुपनयने वेदारम्भाभावेन निषेधासम्भवात् । तदर्थस्तु नान्दीश्राद्धे कृते यद्यकालभवो ऽनध्यायः स्यात्तदोपनयनङ्कार्यं वेदारम्भस्तु वर्ज्यं इति बहवः प्रामाणिकाः । यत्तु कार्यमित्यन्तं सर्वसाधारणं निषेधस्तु सम्भवत्प्राप्तिकविषय इति । तत्र । सन्नियोगशिष्टन्यायेनोभयोरेकविषयत्वौचित्यात् । वाक्य-भेदापत्तेश्च । वेदारम्भातिरिक्ताङ्गमुपनयनं कार्यमित्येकवाक्यतौ-चित्यात् । वेदारम्भन्तु वर्जयेदिति पाठे तथाऽर्थासम्भवाच्चेति दिक् । उपनयनोत्तरं ब्रह्मौदनपाकात्पूर्वं गर्जितादिसम्भावनायां दिवैव चरुश्रपणं कृत्वा ऽस्तिमिते होमः कार्यः ।

न सन्ध्यागर्जिते काले न वृष्ट्युत्पातदूषिते ।

ब्रह्मौदनं पचेदग्नौ पक्वं चेषन्न निवर्तते ॥

इति सङ्ग्रहोक्तेः ।

पक्षमक्षं न दुष्यतीति पाठान्तरम् । चरुअपणात्पूर्वमेव सन्ध्या-
गर्जादौ पुनरुपनयनमेवेति केचित् । अन्ये तु

अौत्पातिकमनघ्यायं प्राग् ब्रह्मौदनपाकतः ।

अतादूर्ध्वं नेष्टमाहुः शान्त्या ऽऽहेष्टं पराशरः ॥

इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः ।

ब्रह्मौदनविधेः पूर्वम्रदोषे गर्जितं यदि ।

तदा विप्रकरं ज्ञेयं बटोरध्ययनस्य तत् ॥

तच्च शान्तिविधानं तु वक्ष्ये शास्त्रानुसारतः ।

इत्यादिना शान्तिमुक्त्वा “ततो ब्रह्मौदनम्यचेत्,, इति विधान-
काशोक्तेश्च शान्तिं कृत्वा पाकः कार्यः । शान्तिमकृत्वा तत्करणे तु
पुनरुपनयनम् । वस्तुतः शान्तिरध्ययनविघ्नादिदृष्टदोषनिवारणाय ।
पुनरुपनयनन्तु ब्राह्मण्यानुत्पादाद्भवत्येवेत्याहुः ।

अथ स्पष्टार्थं सप्रपञ्चः पुनरुपनयनविधिरुच्यते ।

पुनः संस्कारः पुनरुपनयनम् । तच्च त्रिविधम् । प्रत्यवायनिमित्ते
प्रायश्चित्तत्वेन विहितं, निमित्तत्रिशेषेण कृतोपनयनस्य दृष्टाचेष्टापत्तौ
तत्फलार्थत्वेन विहितं, वेदान्तराध्ययनचिकीर्षायां तदर्थत्वेन विहित-
मिति । तत्राद्यं तावत्

बौधायनः ।

अमत्या सुरापाने कृच्छ्राब्दपादं चरित्वा पुनरुपनयनमिति ।

औषधान्तरानाश्वत्थाधुपश्रमार्थं पैष्टीपाने एतदिति मदनरत्ने ।
वसिष्ठः ।

मत्या मद्यपाने त्वसुरायाः सुरायाश्चाज्ञाने कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ

द्वतप्राशनं पुनः संस्कारश्चेति । अत्र सुरायाश्चेति सुराशब्दो न
पैष्टीपरः तदज्ञानपाने दादशाब्दोक्तेः ।

श्रुतपाणौ यमः ।

अज्ञानादारुणीं पीत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषयोः ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ इति ।

यद्यपि संस्कारशब्दो जातकर्मादिसाधारणस्तथापीदृशविधिषु
संस्कारशब्देनोपनयनमेवोच्यते तस्य द्विजत्वसम्पादनरूपातिशययोगेन
बुद्धारोहात् । अनन्तरवक्ष्यमाणमनुवचसि वाक्यशेषेण तथा प्रतीतेस्तु ।

भविष्ये ।

अज्ञानादारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ।

तप्तहस्त्वन्वितेनेह केवलेन न शुध्यति ॥

एतदप्युक्त्याध्यपशमार्थं पाने एवाज्ञानहते बोद्धव्यम् ।

रेतोमूत्रपुरीषाणां गौडीमाध्योश्च प्राशने ।

कथादपशुविष्टानां संस्काराच्छुद्धिरित्यते ॥

मनुः । (अ. ११ स्रो. १५० । १५१)

अज्ञानात्प्राश्य विष्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥

वपनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या प्रतानि च ।

निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥ इति ।

एतदतीतसुरासम्पर्कविषयम् । तप्तहस्त्पूर्वकक्षेप विधिर्ज्ञेयः ।

वक्ष्यमाणगौतमस्मृतिनिर्दिष्टविष्मूत्रसाहचर्यात् ।

विष्णुः ।

मलानाम्बुधानामन्यतरस्य प्राग्ने चान्द्रायणं कुर्यात् । सशुन-
पशाण्डुगृध्ननतद्गन्धिविद्धराह्यामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे च सर्वेष्वेतेषु
द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते पुनःसंस्कारं कुर्यादिति ।

ज्ञानतः सकृद्वक्षणे एतदिति श्रुत्वापाणिः ।

तत्रैव शातातपः ।

उद्गीचीरमानुषीचीरप्राग्ने पुनरुपनयनं तप्तकृच्छ्रं चेति ।

ज्ञानाभ्यासे एतदिति श्रुत्वापाणिः ।

मिताक्षरायां पैठीनसिः ।

अविद्यारोद्धमानुषीचीरप्राग्ने तप्तकृच्छ्रं पुनरुपनयनं चेति ।

वृहस्पतिः ।

रेतोमूत्रपुरीषाणां शुद्धौ चान्द्रायणं चरेत् ।

तप्तकृच्छ्रपूर्वकं पुनः संस्कारं प्रकृत्य

गौतमः ।

मूत्रपुरीषकुणपरेतसां प्राग्ने चैवमिति ।

अत्र चान्द्रायणतप्तकृच्छ्रयोर्ज्ञानाज्ञाभाभ्यां व्यवस्था संस्कारस्त्वभयच-
तुल्य एवेति श्रुत्वापाणिः ।

हेमाद्रौ ।

प्रेतग्रथ्याप्रतिपाही पुनः संस्कारमर्हति । इति ।

आचारोद्योते वृद्धमनुः ।

जीवन्यदि समागच्छेत् घृतकुम्भे नियोजयेत् ।

उद्धृत्य स्नापयित्वा ऽस्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

दादशाहं व्रतचर्यां त्रिरात्रमथवा ऽस्य तु ।

स्वात्तोदहेत्ततो भार्यामन्यां वा तदभावतः ॥

अग्नीनाधाय विधिवद्वात्यस्तोमेन वा यजेत् ।

अथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिङ्गत्वा तु यच तु ॥

इष्टिमायुमतीक्षुर्यादीप्तितांस्र क्रतुस्ततः । इति ।

प्रायश्चित्तोद्योते बौधायनः ।

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।

अङ्गवङ्गकच्छिङ्गांस्र गत्वा संस्कारमर्हति ॥ इति ।

एतच्च तीर्थयात्रां विना गमने सति बोध्यम् ।

तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति । इति

प्रयोगपारिजाते बौधायनस्मरणात् ।

मनुः । (इदं मनुपुस्तके नोपलभ्यते)

चाण्डालान् द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणश्चरेत् ।

बुद्धिपूर्वन्तु कच्छाब्दं पुनः संस्कारमेव च ॥ इति ।

अभ्यासविषयमिदमिति मदनरत्ने ।

पाराशर्यप्रायश्चित्तकाण्डे ।

अजिनसोखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च ।

निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥

ब्रह्मचारिण्यप्रकृत्य पैठीनसिः ।

मधुमांसाशने त्रिरात्रमुपवासः पुनरुपनयनं चेति ।

अथच्च त्रिरात्रोपवासः प्राजापत्याशक्त्येति मदनरत्ने ।

एतद्योरज्ञानमन्त्रेण कृच्छ्रः । मत्या पराकः । अभ्यासे दिगुष्णं
पुनःसंस्कारश्चेति स्मृत्यर्थसारे ।

तथा तत्रैव मातापितृगुरुवार्योपाध्यायेभ्योऽन्येषां प्रेतसंस्कारे
ब्रह्मचारिणः पुनरुपनयनकार्यमिति ।

तथा रेतोविष्णुमूत्रकरनिर्मथितदधिवर्षित्वेदिपुरोडाशमन्त्राणा-
नामत्यन्ताभ्यासे अतिकृच्छ्रः पुनरुपनयनं चेति ।

पराशरः ।

यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रब्रज्यातो विनिर्गतः ।

अनाश्रकनिवृत्तस्य गार्हस्थ्यं चेच्चिकीर्षति ॥

स शरेत् त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ।

जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्क्रुतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥

वसिष्ठः ।

संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं ब्रजेद्यदि ।

स कुर्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासात् प्रत्यनन्तरम् ॥ इति

अत्र विप्रस्य षण्मासिकः कृच्छ्रः चत्रियस्य चान्द्रचयं वैश्यस्य
कृच्छ्रचयमिति व्यवस्थोक्ता मिताक्षरायां तत्प्रवृत्ते ।

स्मृत्यन्तरे ।

कर्मनाशाजलस्यर्गात् करतोयाविलङ्घनात् ।

गण्डकीबाहुतरणात् पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।

कर्मनाशाजलस्यर्गो गयायाचाऽन्यविषयकः ।

कर्मनाशाजलस्यर्गः पारेऽय गमनन्तथा ।

सर्वपुण्यव्यकरणं गयायाचां विना मुने ॥

कर्मनाशाजस्यर्गवचनानि तु यानि वै ।

तान्यन्यविषयास्येव गयायां नैव दूषणम् ॥ इति

सनत्कुमारसंहितीक्तेः ।

प्रागुक्तबौधायनाच्च । करतोयाजस्यर्गस्तु न निषिद्धः ।

करतोयां कुरङ्गश्च चिराचीपोषितो नरः ।

अश्वमेधसवाप्नोति विगाह्य प्रयतः शुचिः ॥ इति

भारते दानधर्मे अङ्गिरसा गौतमं प्रत्युक्तेः । करतोया-
विच्छेदनमात्रं न निषिद्धं किन्तु स्वात्वेत्यन्ये । इत्यत्र पूर्वदेशस्था
ब्रह्मपुत्रसङ्गता । पुलस्त्यतीर्थयात्रायां तत्रैवोक्तेः । करे तीर्थं
करतोयं तदस्यास्तीति करतोया मत्वर्थीयिऽच् ।

गौरीविगाहसमये शङ्करकरनिक्षिप्तदानजस्यप्रभवेयमिति पुरा-
णान्तरे ।

करतोया सदानीरेति अमरः ।

प्रथमं कर्कटे देवी अहं गङ्गा रणसूत्रा ।

सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोया ऽम्बुवाहिनी ॥

इति स्मृतिरिति दिक् ।

अन्यत्र च,

जीवन्यदि समागच्छेत् घतकुम्भे निमज्ज्य च ।

उद्धृत्य स्थापयित्वा ऽस्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

प्राग्ने,

प्रेतशय्यापरिगाही पुनः संस्कारमर्हति ।

श्रातातपः ।

क्षुण्णं गच्छन्तं जग्ध्वा पलायुं च तथा शुनम् ।

उद्गमानुषकेशाश्वरासभीचीरभोजनात् ॥

उपायनं पुनः कुर्यात्तप्तक्षुण्णं चरेन्मुहुः । इति ।

इत्थं विहितप्रायश्चित्तभूतपुनरुपनयने विशेषमाह

पारिजातमदनरत्नयोः कश्यपः ।

चौर्यप्रायश्चित्तः प्राच्यासुदीर्घां वा दिशि गत्वा यत्र यामपशूनां
शब्दो न श्रूयते तस्मिन्देष्टेऽग्निं प्रज्वालय ब्रह्मासनमासीर्य प्राक् प्रणीतेन
विधिना पुनः संस्कारमर्हतीति । ब्रह्मासनमिति ब्रह्मनियमार्थम् ।

अथ द्वितीयः पुनरुपनयनप्रकारः ।

समयोद्योते ।

विमर्तुना वसन्तेन क्षणापक्षे गक्षपक्षे ।

अपराधे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

तथा दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुमारस्यांसाभिमर्शनपूर्वक-
समीपानयनविधायकहिरण्यकेशिस्तूत्रे मातृदत्तः । इदं प्रधान-
कर्म अथ विस्मरणे सर्वं कर्माविर्जिते इति ।

वसिष्ठः,

पापांशकगते चन्द्रे अरिनीचस्थितेऽपि च ।

अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।

अथ तृतीयः प्रकारः ।

तत्र जयन्तः । यशुर्वेदश्चाधीत्य अग्नेदमधेतुकामस्यैव देवोप-
नयनमलङ्कारवर्जं भवतीति ।

वृद्धकारिकायाम्,

वेदान्तरमधीत्येकमृग्वेदं ये त्वधीयते ।

उपनीतिरियं तेषामसङ्ख्यवर्जिता ॥ इति ।

पारिजाते भगवान्,

द्वितीयमिममृग्वेदमध्येतुमभिवाञ्छया ।

एतदुक्तोक्तविधिना पुनरप्युपनीयते ॥ इति ।

इति पुनरुपनयनचैविध्यम् ।

पुनरुपनयने विशेषमाह आश्वलायनः । (अ. १ क. २२)

अथोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केगवपनं मेधाजननञ्चानिरुक्तं परिदानं
काञ्चस्य तत्सवितुर्दृष्टीमहे इति सावित्रीमिति । अनिरुक्तं, न
भवतीति । इदं सूत्रं वृत्तिकारिकाजयन्तपर्यालोचने प्रायश्चित्त-
भूतपुनरुपनयनपरमेव प्रतीयते । प्रायश्चित्तत्वेन पुनरुपनयनप्राप्ता-
वेवङ्कुर्यादिति वृत्तिकृतैव व्याख्यानेऽभिधानात् । जयन्तेन च
प्रायश्चित्तनिमित्तं यस्य पुनरुपनयनं क्रियते तस्यायं विधिरुच्यते
इति उपक्रम्यैतत्सूत्रव्याख्यानात् ।

यदैतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तं तदा भवेत् ।

कृताकृतं च वपनं मेधाजननमेव च ॥

मेधाजननसङ्गावे व्रतचर्या भवेदिह ।

अनुप्रवचनीयस्य तदभावे दयं नहि ॥

परिदानं न कार्यं स्यान्निमित्तानन्तरं त्विदम् ।

पूर्वस्या वाचयेत् स्थाने तत्सवितुर्दृष्टीमहे ॥

भणितो ऽत्र विशेषो ऽयं समानमितरङ्गवेत् ।

इति कारिकोक्तेश्च । निमित्तानन्तरमित्युक्त्वा च नैमित्तिके
निमित्तानन्तर्यस्योचितत्वाद्यायमूक्तं “कास्ये”तिसूत्रम् । निमि-
त्तानन्तर्यासंभवे तु जातेष्टिवदुदगयनादिकासोऽपेक्षणीय एवेति
सूचितम् । परिदानं, कस्य ब्रह्मचार्यमीत्यादेः परिददामीत्यन्तस्य
मन्त्रस्योच्चारणम् । भणितोऽवेति, प्रायश्चित्तार्थं पुनरुपनयने एव
मायश्याः स्थाने एषा ऋगभवति न तु तदनन्तरभाविषु ब्रह्मयज्ञा-
दिष्वपि तत्र पूर्वविहितगायत्रीवाधे मानाभावादिति दर्शयति ।

मातृदत्तोऽपि “अथ सावित्रीम् वाचयति चेदि पुरस्तादुपेतो
मधति यच्चनुपेतस्यहे पर्ववेत” इति सूत्रे प्रायश्चित्तार्थपुनरुपनय-
नान्तर्गतसवित्रीवाचनाङ्गत्वेन परिदानान्तरकासावधिं वदंस्तस्मिन्नेव
प्रकरणे परिदानसूत्रे पुनरुपनयने परिदानाभावसूचकम् आश्रि-
त्यायनसूत्रसंवादं वदन् आश्रित्यायनसूत्रंप्रायश्चित्तभूतपुनरुप-
नयनविषयत्वमेव दर्शितवान् । तस्मिन्नेव प्रकरणे तत्तत्सूत्रव्याख्या-
काश्च अहतवार्त्तामेखसाऽभिनमैचक्षयादण्डमन्त्रनिवृत्तिः पुनरुपनयने
इत्याह ।

हरदत्तेन अथोपेतपूर्वस्येति सूत्रव्याख्यावसरे उक्तम्, अथान-
न्तरं वेदान्तरे उपेतपूर्वो य इमं वेदमथेतुमिच्छति तस्योपनयने
विशेषो वक्ष्यते इति । अस्ति च तदनुसारिणी सतिः पारिजाते ॥

अध्वर्यूणां सामगानाम् ऋचमथेतुमिच्छताम् ।

क्रिया स्यात्परिदानान्ता दीक्षादिर्न विधीयते ॥

ब्रह्मौदनञ्च मेधायां दीक्षा च न विधीयते ।

ऋचमथेतुकामानां दीक्षामिच्छन्ति केचन ॥ इति ॥

अत्राध्वर्युसामगयहणस्याथमाग्रयः । अम्वेदाध्ययनाङ्गभूतमेवोप-
नयनम् आश्वलायनोक्तैतिकर्त्तव्यताकं भवति । सत्यपुनयनैक्ये
तत्तदाद्याध्ययनाङ्गभूते एव तस्मिंस्तत्तद्भूतोक्तैतिकर्त्तव्यता भवतीति
श्रुतिपादे न्यायमुधायामुक्तेः । न अम्वेदिनां तदध्ययनार्थं पुन-
रुपनयनं भवति । तेषां प्रथमोपनयनानन्तरमेव तदध्ययनस्योचित-
त्वात् । अतो ऽन्यवेदिनामेव अम्वेदार्थं पुनरुपनयेऽयं विधिरिति ।
अत एव पूर्वादाहृतजयन्तकारिकयोश्चम्वेदगृहणं कृतम् ।

यच्च तच्च हरदत्तौये च वेदान्तराध्ययनपूर्वके एव अम्वेदाध्ययने
पुनरुपनयनकथनं तेन युगपदनेकवेदारम्भे नोपनयनावृत्त्यपेक्षेति
सूचितम् । अस्मि अन्यवेदिनां क्रमिकवेदारम्भपक्षो युगपत्तदारम्भ-
पक्षश्च । तथा च हरिहरेण उपनयनानन्तरं वेदारम्भसमये
इत्युक्ता वेदारम्भाङ्गभूताः कात्यायनोक्ताऽजतीर्दृश्यतोक्तं, यदि
अम्वेद आरभ्यते पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति, यदि यजुर्वेदः
अन्तरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहेति, यदि सामवेदः दिवे स्वाहा
सूर्याय स्वाहेति, यदि अथर्ववेदः दिग्भ्यः स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहेति,
अथेकदा सर्ववेदारम्भः प्रतिवेदं वेदाज्जतिद्वयं ऊत्वा प्रायश्चित्ताज्ज-
तीर्जुज्जयादिति । अतस्तु युगपदनेकवेदारम्भे सद्युपनयनेनैव सकल-
वेदाध्ययनसिद्धिः । इत्यमभिप्रेत्योक्तम् आपस्तम्बेन पारिजाते
सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यते इति । (आप.ध.प.१ सू.१०)

तदयं सङ्क्षेपः । वेदान्तराध्ययनपूर्वकम्वेदाध्ययने चिकीर्षिते
आश्वलायनोक्तैतिकर्त्तव्यताकं पुनरुपनयनं कार्यम् । तत्रैव जय-
न्तकारिकामते ऽलङ्करणमात्रं वर्ज्यमिति विशेषः । हरदत्तमते

तु सूचोक्तसकस्यपुनरुपनयनगतविशेषविशिष्टं भवति । स्मृतिमते तु दोषा ऽपि वैकल्पिकीति ।

द्वितीयपुनरुपनयननिमित्ते त्वविहृतमुपनयनं कार्यम् । गार्ह-
पत्याधानात्प्राक् सूर्योदये ऽविहृताधानवत् । तच्च पुनरुपनयने कश्चि-
दपि यन्त्रे विशेषानुक्तेः । अथोपेतपूर्वस्येति सूचस्य तत्राप्रवृत्तेश्च ।

प्रायश्चित्तभूतपुनरुपनयने तूक्तवचनेभ्योऽनेकविशेषावगतेस्तप्रयोगो
स्तिष्ठते । तच्च यच्च प्रायश्चित्तान्तरसहितं विहितं तच्च पर्षदुपदिष्ट-
विधिना तत्प्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यम् । यथोष्ठीचौरपानादौ । यच्च
जातकर्मादिसंस्कारान्तरसहितं विहितं तच्च निमित्तान्तरकरणपक्षे
पुन्यनचचायनाद्योऽथ पर्षदुपदेशेन चौलान्नसंस्कारान् कृत्वा कार्यम् ।
अन्यथोचितनचचायावश्यकम् । कर्त्ता च पितृसत्ते स एव । तदभावे
पितृयादिः सपिण्डः । तदभावे यः कश्चित् ब्राह्मणः । पुनरुपनयनं
यच्च चिकीर्षितं तच्चैव देशे जातकर्मादयः कार्याः ।

अस्य हतौर्ध्वदेहिकस्य पुनः संस्कारसिद्धिद्वारा औपरमेष्ठ्यर-
ग्रीत्यर्थं जातकर्मादीन्युपनयनान्तानि कर्माणि करिष्ये इति
सहस्रसङ्कल्प्य सर्वोद्देशेन स्वहस्तस्तिवाचनादि । आश्रुवपनानन्तरं चौखे
केग्रवपनमिति विशेषो महावयसः । विवाहसङ्कल्पं तदर्थं स्वस्तिवाच-
नादिकन्तु स्वयमेव पृथक्कुर्यात् । एवं निमित्तान्तरेऽपि सङ्कल्प्य
ऊह्यः । यच्च तु पुनरुपनयनमात्रं प्रायश्चित्तत्वेन विहितं तच्च पर्ष
दुपदिष्टविधिना तदेव कार्यम् । तत्राचार्यः हस्तत्रयं द्वादशसहस्रं
तत्सवितुर्वृणीमहे इत्यस्या जपञ्च कुर्वीत । संस्कार्यो निमित्तान्त-
रोपनयने न प्रायश्चित्तं हस्तत्रयात्मकं कुर्यात् । काष्ठान्तरोपनयने
त्ववश्यं कुर्यात् ।

ततो ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र ग्रामपशूनां
शब्दो न श्रूयते तादृशदेशं मार्जनोपलेपनाभ्यां शोधयित्वा तत्र
कृतमित्य आचार्यः स्वदक्षिणतः संस्कार्यमुपवेश्यास्य प्रत्यन्तदेशे
गमनजनितदोषनिरासेन पुनःसंस्कारसिद्धिद्वारा औपरमेश्वर-
प्रीत्यर्थं पुनरुपनयनं करिष्ये इत्येवं तत्तन्निमित्तानुसारिसङ्कल्पं
कृत्वा तदङ्गभूतेत्यादिसङ्कल्पपूर्वकमण्डपदेवताप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा
स्वस्तिवाचने ऽग्निः प्रीयतामिति विशेषमुक्त्वा कृतमङ्गलस्नानं संस्कार्यं
भोजयित्वा वपनपत्रे सङ्कल्पपूर्वकं वपनस्नानं कारयित्वा ऽन्यथा-
ऽकारयित्वा नित्योपनयनवदम्बाधानात्माक् तन्त्रं कृत्वा अस्य प्राय-
श्चित्तार्थं पुनरुपनयनहोमे देवतापरिग्रहार्थमम्बाधानं करिष्ये ।
अग्निमन्वाहिते ऽग्रावादित्यादिपात्रप्रोक्षणादीनि नित्यवत्कुर्यात् ।

ततो ब्रह्माणमुपवेश्य प्रणीताप्रणयनाद्यान्वसंस्कारान्तं कृत्वा
वासोऽग्निधारणपत्रे नित्यवत्समन्त्रं धारणं तथैः कुर्यात् । तदभाव-
पत्रे पूर्वमेव कुमारेण परिहितवस्त्रेण भवितव्यम् । ततो ब्रह्म-
चारिणः पुनरुपनयने तु वस्त्रादि नित्यं ततो यज्ञोपवीतधारणादि
आदित्येक्षणान्तं नित्यवत्कुर्यात् ।

ततो युवा सुवासा इत्येतन्मन्त्रकप्रदक्षिणावर्त्तनादि वाससा
पाणिभ्यान्तदङ्गलिग्रहणान्तं कुर्यात् । तच्चेत्यं युवेत्यर्धेन संस्कार्यं
प्रदक्षिणमावर्त्य उत्तरेण तस्यांसयोः पाणी गमयित्वा एवन्दक्षिणभागं
निनयेत् । ततः संस्कार्यो ऽग्निकार्यमुपनयनवत्कुर्यात् । ततो ऽग्नेः
पश्चिमतः प्रत्यक्षमुख आचार्यपादावुपसंगृह्य अधीहि भोः सावित्री-
मिति श्रुत्वा भो अनुब्रूहीति वदेत् । तत आचार्यः प्रणवव्याहृती-

नाम्न्यादिस्मरणान्मे तत्सवितुरित्यस्य आवायः सविता ऽनुष्टुप्
पुनरुपनयने विनियोगः । प्रथमं पादशः खलमुक्त्वा वाचयेत् ।
ततो ऽर्द्धशः । ततः सर्वाम् । ततो मम व्रते इत्यनेन संस्कारमहदि
ऊर्ध्वान्मुखिपाणिं निधाय ततो मेखलादण्डदानपक्षे समन्तकं तद्दानं
कृत्वा अन्यथा त्वकृत्वा ब्रह्मपर्यमादिमेत् । यदि ब्रह्मचारिणी ऽस-
मापितवेदस्य पुनरुपनयनं तदा नित्यवत् । अन्यस्य तादृशस्य
पुनरुपनयने तु आपोग्राहकर्म कुर्वन् दिवा मा स्नायीर्वेदमधीष्येति ।
अमापितवेदस्य तु स्नायीरित्यन्तमेव । ततः खिष्टकदादिदीमग्नेधं
अमापयेत् । मेधाजननकरणपक्षे तत्पर्यन्तमग्निं रचेत् व्रतचर्याञ्च
कुर्यात् । उपनयनदिने भिक्षायाचनपूर्वकमनुप्रवचनीयञ्च । तत्र
आयश्याः स्थाने तत्सवितुर्दृष्टीमहे इत्येतां पठित्वा द्वितीयामाहुतिं
जुहुयात् । उक्तमृत्वादि नित्यस्यागः ।

यद्यसमापितवेदस्य पुनरुपनयनं तदा वेदसमाप्तिवाचनं कुर्या-
न्नान्यथा । ततस्त्रिराचं दादशराचमब्दं वा व्रतचर्यायां कृतायां
मेधाजननम् । तत्र यदि पुनरुपनीतो ब्रह्मचारौ तदा यस्य यला-
ग्रस्य कुशस्तमस्य वा प्रोक्षणं कृतं तत्रैव मेखलादीनि व्युदस्थान्यानि
धारयेत् । अन्यस्तु पुनरुपनीतो योऽपिष्टतमेखलादिः स व्युदस्थ
मान्यानि धारयेत् । वस्त्रिषाग्रमे पुनरुपनयनं प्राप्तं तदाग्रमधर्मान्
कुर्यात् । अत्र तु पुनरुपनयनानन्तरमाग्रमान्तरस्त्रीकारः श्रूयते,
अथा “स्नातोदधेत् ततो भार्या” मित्यादौ तत्र मेखलादीनि व्युदस्थ
पुनस्तानि धारयित्वा ब्रह्मचारिव्रतचर्यामुचितकालेन समाप्तं त्रिभि-
न्नाऽऽग्रमान्तरं स्त्रीकुर्यात् । अयं बह्वृचानां पुनःसंस्कारोऽभिहितः ।

अथ यजुःशाखिनामुच्यते ।

तत्र बौधायनः ।

अथोपनीतस्य व्रतानि भवन्ति नान्यस्योच्छिष्टं भुञ्जीतान्यत्र
पितृज्येष्ठाभ्यां न स्त्रिया सह भुञ्जीत मधुमांसं आद्वसूतकाशमनि-
हृद्वाहसन्धिनीचीरं कृत्वाकनिर्यासौ विलयनं गणाक्षं गणिकाशमित्ये-
तेषु पुनःसंस्कारः प्रतिषिद्धदेशगमनमित्येकेषामथाप्युदाहरन्ति ।

सुराङ्गं सिन्धुसौवीरमवन्तीं दक्षिणापथम् ।

एतानि ब्राह्मणो गत्वा पुनःसंस्कारमर्हति ॥

अथ पुनःसंस्कारं व्याख्यास्यामो देवयजनोक्तेखनप्रभृत्या
ऽग्निमुखात्कृत्वा पालाशीं समिधमाज्येनाहूत्वा अभ्याधाय वाचयति
“पुनस्तादित्याहूद्रा ० कामाः” स्वाहेत्यथ व्रत्यप्रायश्चित्ते जुहोति
बन्धनात्मनोमिन्दाभृतं पुनरग्निस्यचुरदात् ० इति दाभ्यामथ पक्वा-
ञ्जुहोति सप्तमे अग्ने हतेन स्वाहेत्यथाज्याहुतोरुपजुहोति येन देवाः
यत्रिचेषेति तिसृभिरनुष्कन्दसं स्त्रिष्टुतप्रभृति सिद्धमाधेनुवर-
प्रदानात् अथापर आपरिधानात्कृत्वा पालाशीं समिधमाधायथो
व्रत्यप्रायश्चित्ते जुहोति अथ व्याहृतीर्जुहोति अथापरो ब्राह्मणवच-
नादेव सावित्र्या शतकृत्वो हतमभिमन्त्र्य प्राश्य कृतप्रायश्चित्तो
भवति गुरोर्वा ऽप्युच्छिष्टं भुञ्जीताथाप्युदाहरन्ति वपनं दक्षिणादानं
मेखलादण्डमजिनं भैक्षचर्या व्रतानि चेत्येतानि निवर्त्तन्ते पुनः
संस्कारकर्मणीत्येतेन पुनः संस्कारा व्याख्याता इति । अत्र शक्ता-
शक्तभेदेन गुरुलघुकल्पव्यवस्था बोध्या ।

इति पुनःसंस्कारविधिः ।

षण्ढादीनामुपनयनमाह,

बौधायनः ।

अथ षण्ढबधिरभूकानां संस्कारं व्याख्यास्याम षट्पुर्याथाकामी
स्यात्पुण्ये नचत्रे ब्राह्मणान्मोजयित्वा ऽऽग्निषो वाचयित्वा केशानोप्य
स्नातं शुचिवाससं बद्धग्निसं यज्ञोपवीतिनमप आचमय्य देवयजन-
मुदानयत्यथ देवयजनोस्तेखनप्रवृत्त्याऽग्निमुखात्कृत्वा याज्ञिकीं समि-
धमाज्येनाह्ना तूष्णीमभ्याधापयति तूष्णीमग्निमानमास्यापयति यथा-
स्नाभं तूष्णीं वासः परिधापयति तूष्णीं मेखकां मन्त्रवद्गन्धिं
तूष्णीमजिनं प्रतिमुञ्चति तूष्णीं दण्डं प्रयच्छति याज्ञिकस्य
वृत्तस्य नाम पृच्छत्यथैनं दक्षिणं हस्तं गृह्णाति यस्मिन्भूतं च भव्यं
चेत्यथैनं देवताभ्यः परिदधाति देवेभ्यस्तेत्यथैनमुपनयति देवस्य
लेति सर्वं नामयज्ञपर्वणमाचार्य एव पक्वान् जुहोति तत्सवितुर्वरेण्य-
मिति अथाज्याहुतोरुपजुहोति क्षेत्रियै त्वा निर्वर्त्ये लेति षड्भि-
र्व्याहृतिभिरथायेणाग्निं याज्ञिकस्य वृत्तस्य पर्णेषु हुतशेषं निदधा-
तीति तत् पुरस्ताद्ध्याख्यातम् । अथ पक्वादुपादाय प्राश्नाति सर्वा-
न्मन्त्रानाचार्य एव जपेदित्येके ऽथ जडक्लीबव्यसनव्याधितोन्मत्तही-
नाधिकाङ्गानामामयाव्यपस्मारिश्चिकुष्ठिजङ्गरोगिणश्चैतेन व्याख्या-
ता इत्येके इति ।

इति षण्ढादीनामुपनयनविधिः ।

अथ पुनर्वसूपनयनसंशयनिरासार्थं व्रतबन्धे नक्षत्र-
निर्णयः क्रियते ।

तत्र तावज्ज्योतिर्विदामभिमतमुच्यते । तथाहि अथोपनयने न-
क्षत्रनिर्णयमाह,

गुरुः ।

त्रिषूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे ।
लाङ्गे सौम्ये पुनर्वसोरुत्तमं ह्यौपनायनम् ॥
वारुणे वैष्णवे पुष्ये वायव्ये पौष्णमे तथा ।
अश्विन्यां षट्सु भेषूक्तं मध्यमत्वं चतुर्मुखैः ॥
शेषेषु वर्जयेद्विद्वान्दिजानामौपनायनम् । इति ।

वसिष्ठोऽपि ।

हस्तत्रये च अवणत्रये च धातृदये श्रुत्तरमैत्रभेषु ।
पौष्णदये चादितिभदये च शस्तं दिजानां खलु मौञ्चिकर्म । इति ।

कश्यपोऽपि ।

मैत्रे विष्णुत्रये हस्तत्रयर्क्षषूत्तरात्रये ।
धातृदयादितीज्यान्त्यहस्तर्क्ष्वौपनायनम् ॥ इति ।

एवं बृहस्पत्यादिसंहितावाक्येषु चैवर्णिकानां पुनर्वसोरुप-
नयनमुक्तं ब्राह्मणोपनयने पुनर्वसुनिषेधकं राजमार्तण्डे कचि-
द्विद्यमानम्,

चन्द्रतारानुकूल्येऽपि ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि ।

पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥

इति वचनं बह्वृषिवचनविरोधादुपनयनविषये हेमाद्रि-
मदनरत्नादिप्राचीननिबन्धकारैर्नवीनैश्च प्रतापमार्तण्डमुद्भूत-

चिन्तामणिप्रभृतिभौ राजमार्तण्डौयवचनानि लिखद्विरप्य-
लिखनाच्च निर्मूलं केनचित् चिन्तमिति गम्यते ।

माघषष्ठे सितारेज्यबुधे पौष्णश्रुतिद्वये ।

हस्तत्रये धातृषट्सु ब्राह्मणस्थोपनायनम् ॥

इति तदचनविरुद्धार्थोक्तेश्च । तेनानिषिद्धं पुनर्वसोरुपनयन-
मन्यनचत्रवद्भवत्येव । समूलं मत्वा निषेधं परिपालयन्तो ब्राह्मणानां
पुनर्वसोरुपनयनं नेति ये वदन्ति तत्तेषामज्ञानविषयमिति
मुनीश्वरज्योतिर्विप्रभृतय आहुः । यजुःशाखिनः श्रीधरदीक्षिता
अथेवम् ।

अथ व्रतबन्धे नक्षत्राण्याह,

वसिष्ठः ।

हस्तत्रये च अरण्यत्रये च धातृद्वये श्रुत्तरमैत्रभेषु ।

पौष्णद्वये चादितिभद्वये च शस्तं द्विजानां खलु मौञ्जिकर्म ॥

कश्यपोऽपि ।

मैत्रे विष्णुत्रये हस्तत्रयर्क्षेषूत्तरात्रये ।

धातृदद्यादितीज्यान्त्यहस्तर्क्ष्वौपनायनम् ॥

निर्णयसिन्धौ नारदः ।

अेष्टान्यर्क्षत्रयान्त्येज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च ।

विष्णुत्रयाश्विमित्राजयोनिभान्युपनायने ॥

तत्रैव बृहस्पतिः ।

त्रिषूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वामवे ।

त्वाङ्गे सौम्ये पुनर्वसोरुत्तमं ह्यौपनायनम् ॥

पुनर्वसुनिषेधमाह,

राजमार्तण्डः ।

चन्द्रतागानुकूलेषु ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि ।

पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥

अस्य मानुषत्वात् आर्षेः कश्यपवसिष्ठनारदवृहस्पतिप्रमुख-
संहितादिभिर्विरोधादुर्बलत्वम् । यतः आर्षानार्षविरोधे आर्षं
बलवत् । अथ यथाकथंचिद्व्रतिश्चिन्तनीयेति चेत्तर्हि देशाचारतो
व्यवस्था । इमं निषेधं प्राच्या एव आद्रियन्ते न तु दक्षिणात्याः ।
ते तु आर्षवचनबलात् पुनर्वस्वरूपनयनं कारयन्ति । यतः,

श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव बलीयसी ।

श्रुतिद्वैधेन तु यच्च स्यात्तच्च धर्मावुभौ कृतौ ॥

स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ।

इति न्यायादित्यलं विस्तरेणेति । तत्र ब्राह्मणादीनां व्रतबन्धो
भवतीति पार्थपुरनिवासिकृष्णज्योतिर्वित्सन्नत्या हरिहरज्योतिर्वि-
त्सन्नत्या च रामज्योतिर्वित्पौर्वादिवाकरज्योतिर्वित्प्रभृतय आहुः ।
अधोपनयने नक्षत्रादि विचार्यते ।

हस्तत्रये च अवणत्रये च धातुत्रये च श्रुतरमैत्रभेषु ।

पौष्णत्रये चादितिभद्रे च शस्त्रं द्विजानां खलु मौञ्जिकर्म ॥

जगन्मोहनसंज्ञकज्योतिर्निबन्धे गुरुः ।

त्रिषूक्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे ।

लाघ्रे सौम्ये पुनर्वस्वरुत्तमं ह्यौपनायनम् ॥

वारुणे वेष्णवे पुष्ये वायव्ये पौष्णमे तथा ।
 अश्विन्यां षट्सु भेषूक्तं मध्यमत्वं चतुर्मुखे ॥
 शेषेषु वर्जयेद्विद्वान्दिजानामौपनायनम् ।

तत्रैव नारदः ।

श्रेष्ठान्यर्कचयान्धेज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च ।
 विष्णुचयाश्विभिषाजयोनिभान्युपनायने ॥

तत्रैव वसिष्ठः ।

उत्तरासु तिसृषूपनायनं हस्तमैत्रश्चरोगिणीष्वपि ।
 त्वाङ्गपूषभपुनर्वसुष्वपि श्रेष्ठमण्यशुभभागगे विधौ ॥
 दक्षपुष्यवसुवारुणानिष्ठश्रोत्रभेष्वपि बटोर्व्रतं विधौ ।
 शोभनांशकगते शुभावहं मध्यमानि षड्भिमानि भानि तु ॥
 उक्तेष्वेतेषु चक्षेष्टु शुभांशेषूपनायनम् ।
 कुर्वीत शुभकामस्तु नैव कूरांशकेषु तु ॥

इति जगन्मोहनादौ राजमार्तण्डवचनान्यन्यान्यपि लिखि-
 तानि परन्तु पुनर्वसुनिषेधकं वचनं न लिखितम् । कल्याणकल्प-
 द्रुमाख्यज्योतिर्निबन्धे तु वेदपरत्वेन नक्षत्राणां विशेषो ऽभिहितः ।

ज्योतिस्सागरे ।

मूले हस्तत्रये सर्पे ग्रैवे पूर्वात्रये श्रुतौ ।
 अश्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलाबन्धनं बुधैः ॥
 पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रे शशाङ्कभे ।
 ध्रुवभेषु च शस्तं स्याद्यजुषां व्रतबन्धनम् ॥

पुष्यवासवहस्ताश्विश्चिवर्कणोत्तराचयम् ।

प्रशस्तश्लेषखलाबन्धे बटूनां सामगायिनाम् ॥

मृगमैत्राश्विनीहस्तचितयादितिवासवाः ।

अथर्वशाखिनां शस्तो भगणोऽयं व्रतार्पणे ॥

अन्यत्रापि बह्वनि वचनानि मौञ्जीबन्धे पूर्वार्थकान्येवोक्तानि
पुनर्वसुनिषेधकं वचनं राजमार्तण्डीयत्वेन केनचिल्लिखितम् ।

चन्द्रतारानुकूलेषु गृहाब्देषु शुभेष्वपि ।

पुनर्वसुहृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥

इदं वचनं हेमाद्रिमदनरत्नादिप्राचीननिबन्धकारैरुपनयन-
विषये राजमार्तण्डीयवचनान्यन्यानि लिखद्भिरपि न लिखितम् ।
नवीनैरपि मुहूर्तचिन्तामणिप्रतापमार्तण्डादिभिर्न लिखित-
मतो निर्मूलम् । समूलत्वे तु वेदपरत्वेनोक्तवचनेषु ऋग्वेदिनां
पुनर्वसोरनुक्तत्वादृग्वेदिब्राह्मणविषयम् । मुहूर्तमालायामपीत्य-
मेव व्यवस्थापितमित्यन्ये ज्योतिर्विद् आहुः ।

अथोपनयने नक्षत्रनिर्णयः ।

तत्र तावत् वसिष्ठः ।

हस्तत्रये च अश्लेषत्रये च धातद्वये अश्लेषत्रये च ।

पौष्णद्वये चादितिभद्वये च शस्तं द्विजानाङ्गुलौ मौञ्जिकर्म ॥

उत्तरासु तिसृषूपनायनं हस्तमैत्रमृगरोहिणीष्वपि ।

लाङ्गपूषभपुनर्वसुष्वपि श्रेष्ठमयशुभभागगे विधौ ॥

दक्षपुष्यवसुवारुणानिलश्रोत्रभेष्वपि बटोर्व्रतं विधौ ।

शोभनांशकगते शुभावहं मध्यमानि षड्भिमानि भानि तु ॥ इति ।

कश्यपोऽपि ।

मैत्रे विष्णुचये हस्तचयर्क्षपूत्तराचये ।

धातृदयादितीज्यामयदसर्क्षपूपायनम् ॥

गुरुरपि ।

त्रिपूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे ।

ताद्रे सौम्ये पुनर्वसोरुत्तमं क्षौपनायनम् ॥

वारुणे वैष्णवे पुष्ये वास्ये पौष्णमे तथा ।

अश्विन्यां षट्सु भेषूक्तं मध्यमत्वञ्चतुर्मुखैः ॥

शेषेषु वर्जयेद्विद्वान्निजानामौपनायनम् ।

तान्येवाह ।

कृत्तिकाभरणीमूलज्येष्ठाद्रासु विशाखयोः ।

पूर्वाचये च सार्पर्क्षे न कुर्यादौपनायनम् इति ॥

चकाराम्मघायाम् ।

नारदोऽपि ।

अष्टान्यर्कचयान्येज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च ।

विष्णुचयाश्विमिचक्रयोनिभान्युपनायने ॥ इति ।

मृगवादिप्रोक्तमन्त्राणि तु कल्याणकल्पद्रुमाख्ये ज्योति-
निबन्धे ज्योतिःसागरस्थत्वेनोदाहृतानि ।

मूले हस्तचये सार्पे ग्रैवे पूर्वाचये श्रुतौ ।

चम्बेदाध्यायिनाङ्गार्थं मेखलाबन्धनं बुधैः ॥

पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रे शशार्कभे ।

भ्रुवभेषु च शस्तं स्याद्यजुषां व्रतबन्धनम् ॥

पुष्यवासवहस्ताश्विशिवकर्णोत्तरात्रयम् ।

प्रशस्तं मेखलाबन्धे बटूनां सामगायिनाम् ॥

मृगमैषाश्विनीहस्तचितयादितिवासवाः ।

अथर्वशाखिनां शक्तो भगणोऽयं व्रतार्पणे ॥ इति ।

मुहूर्तमालायामपि ।

माघषुद्धे सितारेज्यबुधे पौष्णश्रुतिद्वये ।

हस्तत्रये धातृषट्सु ब्राह्मणस्यौपनायनम् ॥ इति ।

पुनर्वसुसंघाहकपौरुषाधुनिकनिबन्धवचनानि तु अनतिप्रयोजन-
कत्वान्नेह लिखितानि । अत्र च वासिष्ठादिवाक्येभ्यः प्रतीयमानेन
गुरुवाक्यैकवाक्यतां भजता निषेधेन ब्राह्मणोपनयने स्पष्ट एव
षोडशर्चनियमः । परन्तु तत्रोत्तममध्यमलोकेक्षारतम्यमवधेयम् ।
यत्तु वासिष्ठादौ द्विजपदस्य त्रैवर्णिकसामान्यार्थत्वेन वासिष्ठा-
दीनां प्राशस्त्यपरत्वमिति । तन्न । तथा सति गुरुवचनस्य निषेधस्य
त्रैवर्णिकपरत्वापत्त्या वेदपरवाक्योक्तावशिष्टपञ्चानां निर्विषयत्वस्य
वैकल्पिकत्वस्य वा प्रसङ्गेन द्विजपदस्य ब्राह्मणार्थत्वावधारणात् ।
यत्तु ब्राह्मणोपनयने पुनर्वसुनिषेधकं वचनम्,—

राजमार्तण्डे,—

चन्द्रतारानुकूल्ये ऽपि ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि ।

पुनर्वसुकृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

अहस्युग्रि मले मासि शूद्रत्वमधिगच्छति ।

पुनर्वसुकृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।

तत्संहितायन्धेयदर्शनात्पुनर्वसूपनयनाचारात्पूर्वोक्तमुक्तमात्रा-
वचनविरोधाच्च मानुषत्वाभिर्मूलमेवेति सकलज्योतिर्विदः । अथ यथा-
कथंचिद्गतिस्त्विन्ननीयेति चेत्तर्हि येषामुक्तवेदविशेषपरवाक्येषु पुन-
र्वस्वनभिधानं तत्परो ऽयं निषेधः । नादितौ चेत्यादिदौपिकास्त-
निषेधोऽपि तद्विषय एव । केचित्तु समूलत्वेऽपि नायं व्रतबन्धनिषेधः,
अपि तु केनचिन्निमित्तेन पुनःसंस्कारप्रसक्तौ पुनर्वसाविति तदर्थः ।
न च विप्रः कृत इत्यस्य पूर्वार्द्धस्य चानन्वयापत्तिः । चन्द्रताराद्यानु-
कूल्येऽपि संस्कृतो विप्रः पुनर्वसौ पुनः संस्कारमर्हतीति तदर्थात् ।
कष्टान्वयादेश्चादूषणत्वादित्याहुः ।

अन्ये त्वक्तवचनस्य समूलत्वे पुनर्वसौ दाक्षिणात्यानामुपनयना-
चारात्प्राच्यानां चानाचारात् देशाचारतो व्यवस्था ।

स्मृतिद्वये तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ।

इति न्यायात् ।

देशाचारस्तावदादौ विचिन्व्यो

देशे देशे या स्थितिः सैव कार्या ।

लोके दुष्टं पण्डिता वर्जयन्ति

दैवज्ञोऽतो लोकमार्गेण यायात् ॥

इति वचनाच्चेत्याहुः ।

अपरे तु उक्तनिषेधस्य विप्रपरत्वे पूर्वोक्तादोषाद् विप्रपरत्वमाहुः ।
इत्थं च चक्षियविशोर्द्वाविंशतौ ब्राह्मणानां षोडशसु भेषु वेदपरवच-
नैर्यथायथमुपनयनम् । इदञ्च सर्वं वचनप्रामाण्येऽन्यथा तु न चाशङ्का
न चोत्तरमिति दिक् इत्यन्ये ज्योतिर्विद आहुः । राजमार्त्तण्ड-

कृतोपबन्धनप्रकरणे विप्रस्य पुनर्वसुनिषेध उक्तः चन्द्रतारानुकूले-
 क्षिति । तत्र केचिदेतद्वचनस्यान्यथाऽर्थं कुर्वन्ति । पुनःसंस्कारे प्राप्ते
 पुनर्वसुनक्षत्रं प्रग्रस्तमिति । एवं चेत्पूर्वाङ्गमन्वितं स्यादिति विप्रस्यैवायं
 निषेधो नेतरेषामिति निर्णीतमन्यैस्तदयुक्तं, यत आग्रह्यादि-
 विनिःसृतग्रन्थविस्तरदृशां त्रिस्तन्धज्योतिःशास्त्रन्यायादिशास्त्रविदां
 श्रीवराहमिहिराचार्यादीनां हेमाद्र्यादिनिबन्धकाराणां च
 ग्रन्थेषु आर्षग्रन्थेष्वपि पुनर्वसुनिषेधो न दृश्यते ।

तथाच गुरुः ।

त्रिषूत्तरेष्वित्यादि द्विजातेरुपनायनमित्यन्तम् ।

वसिष्ठोपि । उत्तरासु० भानि क्षिति ।

नारदोऽपि । श्रेष्ठान्यर्कं भान्युपनायने इति । अन्यान्यष्वार्ष-
 वाक्यानि त्रिप्रादेरुपनायने बोध्यानि । तथा मानुषग्रन्थेष्वपि । तत्र
 तावत्सांवत्सराचार्यैः श्रीगणेशदेवज्ञैः खल्लतग्रन्थे मुहूर्ततत्त्वाख्ये
 वेदशास्त्रापरत्वेनोपनायने लिखितानि नक्षत्राणि ।

ऋग्वित्साह्यैग्रपूर्वैर्विवरणचरभक्षिप्रमैत्रैर्यजुर्वित् ।

भौवाब्जैस्त्रैर्विमित्राज्जनिभिरपरोऽन्यस्तु तैर्युत्तरैश्च ॥

स्वास्त्राभेऽग्रीन्द्राधाऽम्बुपथमपिद्वतोऽन्येषु सर्वे । इति ।

एवञ्चैतेषु सकलग्रन्थेषु तन्निषेधाभावात् पूर्वोक्ततद्वचनस्य मूलं
 स्पष्टम् । न हि तदनुरोधेनानेकस्मृतिवाक्यानामपलापः कर्तुमुचितः ।
 नापि क्षत्रियपरता तेषां सुवचा । ब्राह्मणस्योपनायनमित्येवं वाक्या-
 नामपि सत्त्वात् । ग्रन्थान्तरे चतुर्थचरणे तथा पाठस्यापि दर्शनाच्च ।
 एवं सति तन्निषेधवाक्यं दत्तजलाञ्जलिरेव स्यात् । नन्वेवं दीपिका-

कारेणान्येरपि आधुनिकग्रन्थकारैः कथं तन्निषेधो लिखित इति चेन्न । तद्वचनविश्लेषेनैवोपनयनप्रकरणे त्याज्यपदार्थेऽदितेरपि प्रक्षेपस्यान्धपरम्परान्यायेन तैः कर्णात् । किञ्चोपनयने पुनर्वसुष्टय्य फलाधिक्यमपि स्मर्यते ।

तथाच नारदः ।

ग्रहभाग्यकगते चन्द्रे व्रतौ विद्याविग्रारदः ।

पापांग्रगे स्वांग्रगे वा दरिद्रो नित्यदुःखितः ॥

श्रवणादितिनक्षत्रे कर्कांग्रस्त्रे निशाकरे ।

तदा व्रतौ वेदशास्त्रधनधान्यसमृद्धिमान् ॥ इति ।

न च सकलवचनानुरोधेन यद्वाक्येऽशुभेऽप्यपीति पाठान्तरं कल्प्यम्, तथा सति उपनयनसंस्कारानन्तरं पुनः संस्कारं नामान्य-
संस्कारं पुनर्यज्ञादिरूपसंस्कारमर्हति लभते इत्यर्थ इति वाच्यम् ।

ज्योतिःशास्त्रे पाठान्तरकल्पनेनार्थाग्निरकल्पनस्यान्याय्यत्वात् ।

तथाचोक्तम्,

वराहमिहिराचार्यैः ।

ज्योतिषमागमसिद्धं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम् ।

स्वयमेव विकल्पयितुं किन्तु बहूनां मतं वक्ष्ये ॥ इति ।

तस्मात्प्राचीनपाठस्य यथाकथञ्चिद्व्रतिस्मिन्त्या स्वयं नान्यथयि-
तव्यम् । सा चेत्त्यं, देशाचारतो व्यवस्येति । अथमेव समीचीनः
पन्थास्तद्वचनं तात्पर्यार्थः । यैस्तन्निषेधवचनं परिपाक्यते प्राच्यैस्तैरेव
स्वदेशे तदुक्तं तच्च त्याज्यम् । अन्येस्तु वेदशास्त्रधनधान्यसमृद्धि-
मिच्छद्भिरवश्यमादरणीयमिति ।

तथाचोक्तं श्रीपतिदैवज्ञैः ।

शास्त्रस्वरूपं बहवोऽपि बुद्ध्वा वदन्ति यच्चानुमतं हितं नः ।

देशं गतोऽप्येकविन्नोचनानां निमील्य नेत्रं निवसेन्मनीषी ॥

इत्यलमिति विदुस्तज्ज्योतिर्विप्रभृतय आहुः ।

अथोपनयने नक्षत्रनिर्णयः ।

तत्र मूले हस्तत्रये प्रतार्पणे इति कल्याणकल्पद्रुमास्थ-
ज्योतिर्निबन्धे ज्योतिःसागरस्थलेनोदाहतानि अन्यानि च ऋग्वि-
त्सहोश्रव्युत्तरैश्चेत्यादीनि मुहूर्त्ततत्त्वादिसंगृहीतानि वचनान्या-
लोच्य रचितोऽयं सङ्ग्रहः ।

चिप्रध्रुवादिचरमूलमृदुचिपूर्वा-

रौद्रे ऽर्कविह्वलसितेन्दुदिने अतं सत् । इति ।

अस्य च चिप्रेषु हस्ताश्विपुष्येषु ध्रुवेषु रोहिण्युत्तराषाढो-
त्तरभाद्रपदाभिधेषु अहावाश्लेषायां चरेषु अवर्णधनिष्ठाशततारा-
पुनर्वसुस्वात्यभिधेषु मूले मृदुषु मृगश्विचित्रानुराधासु चिपूर्वासु
पूर्वापूर्वाषाढापूर्वाभाद्रपदाभिधेषु रौद्रे आर्द्रायां च अतं सत् शुभ-
मित्यर्थः । न चोदाहृतेषु ज्योतिःसागरस्थवचनेषु अतभिषजो-
ऽनुपलब्धेर्मुहूर्त्ततत्त्वसङ्ग्रहे विवरणेति पर्युदासाच्च कथमत्र तत्सङ्ग्रह-
इति वाच्यम् । अव्यवधानेनोदाहरित्यमाणेषु हस्तत्रये च अवर्णत्रये
चेत्यादिषु वासिष्ठादिवचनेषु तत्सङ्ग्रहात् । मुहूर्त्ततत्त्वीयनिषेधस्य
ऋग्वेदिमात्रपरत्वादस्य च सङ्ग्रहस्य साधारणत्वात् । न च तथाऽपि
श्रीपतिराजमार्त्तण्डादिभिः

अश्विनीमृगश्विचासु हस्ते स्वात्यां च आक्रमे ।

इत्यादिना

हस्तत्रये दैत्यरिपुत्रये च ग्राकेन्दुपुष्याश्विनरेवतीषु ।

इत्यादिना च ग्राकस्य ज्येष्ठाभिधस्यापि सङ्ग्रहादिषु न्यूनता
शङ्का । संहितास्त्रदर्शनेन सन्दिग्धमूलतया मुहूर्ततत्त्वाद्यसङ्गृहीत-
तया च न्यूनताशङ्काऽनुपपत्तेः । उक्तं च,—

ग्राजापत्यादिषुर्द्ध्वं भगर्जादिषु पश्चम ।

मूलादिदशके चैव समैत्रे व्रतबन्धनम् ॥ इति ।

तथाच सिद्धं द्वाविंशतिभेषु चाम्बेदाद्यध्यायिनां वेदपरवचनैर्यथा-
यथं मुख्य उपनय इति । अत्र ब्राह्मणानां नियममाह,

वसिष्ठः । हस्तत्रये । भाणि त्विति ।

कश्यपो ऽपि ।

मैत्रे विष्णुत्रये उपनयनमिति । जगन्मोहने

गुरुरपि । त्रिषूत्तरेषु औपनायनमिति ।

नारदोऽपि । श्रेष्ठान्यर्कः । न्युपनायने इति ।

अन्यथापि ।

हस्तत्रयश्रवणसार्पशिवर्चपूर्वा-

मूलेषु सङ्ग्रहबटूपनयः प्रशस्तः ।

पुष्यादितिद्रुहिणपौष्णशशाङ्कसूर्य-

मैत्रोत्तरासु यजुषां रश्मनानिबन्धः ॥

पुष्योत्तराश्विशिववासवकर्णहस्तै-

र्विद्यार्थिनो व्रतविधिः खलु सामगानाम् ।

मृगाश्विमैत्रादितिवासवेषु

करे शुभेऽथर्वविदां प्रदिष्टः ॥ इति ।

अत्र च वासिष्ठे द्विजग्रहणाद् गुरुवाक्ये च द्विजानामन्यवर्जना-
न्नारदेन शोक्तानां श्रेष्ठलोकोरितरेषां निन्दावगमात्तदाक्षितेन गुरु-
वाक्यैकवाक्यतां भजता निषेधेन विप्रोपनयने स्पष्ट एव षोडशर्च-
नियमः । परन्तु तत्रोत्तममध्यमलोकेस्तारतम्यमवधेयम् । यत्तु
वासिष्ठे द्विजपदस्य त्रैवर्णिकसामान्यार्थत्वेन वासिष्ठस्य प्राग्रस्य-
परत्वं वचनान्तरेण तु तेऽपि तारतम्यमित्याहुः । तच्च । गुरु-
वाक्यस्यनिषेधस्य त्रैवर्णिकपरत्वे ऽवशिष्टपञ्चानां निर्विषयत्वस्य
वैकल्पिकत्वस्य वा प्रसङ्गात् । तदेकवाक्यतया वसिष्ठवाक्यस्यद्विज-
पदस्य ब्राह्मणार्थत्वावधारणात् । तस्मादुक्त एवार्थो वाक्यानामिति
सिद्धम् । अत्र विप्रोपनयने पुनर्वसुनिषेधो राजमार्त्तस्य चन्द्र-
तारानुकूले ऽपीति । नुकूलेऽप्यिति पाठान्तरम् ।

अन्यत्रापि ।

अहस्पृशि मले इति । इदं वाक्यद्वयं संहिताग्रन्थेष्वदर्शनाच्चाद्वि-
यन्ते ज्योतिर्विदः । आचरन्ति च पुनर्वस्वरूपनयनम् । समूलत्वं
तु उदाहृतेषु वेदविशेषपरवाक्येषु येषां पुनर्वस्वरूपनिधानं तत्परो
ऽयं निषेधः ।

केचित्तु यदि संस्कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति तदा पुनर्वसा-
विति वदन्ति । नायं निषेधो ऽपि तु चतुष्कपालवस्त्रैर्मित्तिकः पुनः
संस्कारविधिरित्यप्याहुः । इत्थञ्च अत्रियविशोर्द्वाविंशतिभेः यथा-
यथं व्यवस्था ब्राह्मणानान्तु षोडशसु चक्ष्यामाध्यायिब्राह्मणानां
पुनर्वसुनिषेधो नैमित्तिकविधानं वा वचनप्रामाण्ये ऽन्यथा तु न
चाशङ्कानचोत्तरमिति दिगित्यपरे ज्योतिर्विद आहुः ।

अथ धर्मशास्त्रज्ञाभिमतमुच्यते ।

तत्र केचित् । गुर्वादिवाक्येनाविशेषेण ऋग्वेदादिवेदविद्ब्राह्मण-
मात्रस्य पुनर्वसोरुपनयनप्राप्तौ विशेषतो वेदभेदात् व्यवस्थोक्ता
ज्योतिर्निबन्धे । मूले हस्तत्रये व्रतार्पणे इति । अतश्च यजुरर्चव-
वेदिविप्रविशेषविषयत्वेन पुनर्वसुव्यवस्थायां राजमार्त्तण्डौयं चन्द्र-
तारेति । तन्निषेधवाक्यम् ऋक्षामवेदिविप्रगोचरमिति न कोऽपि
विरोधः वस्तुतस्त्वेतत्तत्र प्राच्यानामुपनयनाचरणाचारनिबन्धन-
मित्यलमिति धर्मशास्त्रज्ञा आहुः ।

अथोपनयने नक्षत्राणि ।

हेमाद्रौ स्मृतिचन्द्रिकायां च ज्योतिःशास्त्रे ।

हस्तत्रये पुष्यधनिष्ठयोश्च पौष्णाश्विसौम्यादिति विष्णुभेषु ।

ग्रस्ते तिथौ चन्द्रबलेन युक्ते काथौ द्विजानां व्रतबन्धमोक्षौ ॥

पौष्णं रेवती । सौम्यं मृगः । अदितिभं पुनर्वसुः । अत्र
दशोपादानं व्रतविसर्गसाधारण्यात् ।

नारदस्तु व्रतमात्रे उत्तराचयं व्रततारकानुराधारोहिणी-
त्यन्यान्यपि षड्ग्रहाः,

श्रेष्ठान्यर्कत्रयाग्न्येज्यचन्द्रादित्युत्तरास्तथा ।

विष्णुत्रयाश्विमित्राजयोनिभान्युपनायने ॥

वसिष्ठो ऽप्येतान्येव षोडशग्रहाः,

हस्तत्रये च अवणत्रये च धातृद्वये अक्षरमेचभेषु ।

पौष्णद्वये चादितिभद्वये च ग्रहं द्विजानां खलु मौञ्जिकर्म ।

कश्यपो ऽप्येतान्येव षोडशग्रहाः,

मैत्रे विष्णुत्रये हस्तत्रयर्क्षेषूत्तराश्वये ।

धातृदद्यादितीव्यान्मदस्तमेषूपनायनम् ॥

प्रयोगपारिजाते तूत्तममध्यमवर्ज्यभेदेन चैविध्यमुक्तम् ।

दृष्टस्पतिः ।

त्रिषूत्तरेषु रोहिष्ठां हस्ते मैत्रे च वासवे ।

त्वाङ्गे सौम्ये पुनर्वसोः प्रशस्तं क्षौपनायनम् ॥

मैत्रमनुराधा । वासवं धनिष्ठा । त्वाङ्गं चित्रा । सौम्यं मृगः । एवं
दशोत्तमानि । मध्यमानि सप्त,

वारुणे वैष्णवे पुष्ये वायव्ये प्रौष्ठपद्यपि ।

आश्विने षट्सु भेषूक्तं मध्यमं चैव पौष्णभे ॥

वारुणं शतभिषक् । वायव्यं स्वाती । प्रौष्ठपादुत्तराभाद्रपदा ।

वर्ज्यानि दशाह

गुरुः ।

हस्तिकाभरणीमूलज्येष्ठाद्रासु विशाखयोः ।

पूर्वाश्वये च सर्पर्क्षे न कुर्यादौपनायनम् ॥

विशाखयोरिति द्विवचनं तारादित्वात् नोत्तरनक्षत्रं गृहीत्वा
अनुराधायाः सर्वैर्विधानेनोत्तमत्वात् ।

अन्यच्च ।

मघा च भरणी ज्येष्ठा विशाखा चैव हस्तिका ।

नक्षत्रपञ्चकं प्राज्ञैर्न याङ्गं व्रतबन्धने ॥ इति ।

नृसिंहस्तु व्यवस्थामाह ।

रौद्रे शैवद्विजः कुर्याद्वैष्णवे वैष्णवस्तथा ।

वासवर्चे सवर्णांश्च वारुणे कुण्डगोक्षको ॥

रौद्रमाद्रा । वासवं धनिष्ठा । वारुणं श्रतभिषक् । सवर्णमाचक्ष्य
वासवोक्तेः कुण्डगोक्षकोक्त्वा सर्वं ऽप्यसवर्णा उपलक्ष्यन्ते ।

ज्योतिर्निबन्धे तु वेदभेदाद्भवस्थोक्ता ।

मूले हस्तत्रये सार्पे ग्रैवे पूर्वात्रये तथा ।

अश्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलाबन्धनं बुधेः ॥

पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रे शश्याङ्गमे ।

भ्रुवभेषु च शस्तं स्याद्यजुषां मौञ्चिवन्धनम् ॥

पुष्यवासवहस्ताश्विशिवकर्णोत्तराचयम् ।

प्रशस्तं मेखलाबन्धे बटूनां सामगायिनाम् ॥

मृगमैत्राश्विनीहस्तरेवत्यदितिवासवम् ।

अथर्ववेदिनां शस्तो भगणो ऽयं व्रतार्पणे ॥

भ्रुवाणि क्षत्वारि । रोहिण्युत्तराचयं च ।

अन्यत्र,

रुद्राहिमूलहरिपूर्वकरचिकेषु

ध्रौवादितीव्यकरमित्रमृगान्यभेषु ।

अश्विन्मुखा इत्यादिवेदपरत्वेन नक्षत्राण्युक्त्वा

मिश्रेन्द्रवारुणमघायमभान्यभेषु

स्वासम्भवे तु सकला व्रतमाचरेयुः ॥ इति ।

ब्राह्मणस्य पुनर्वसुनिषेधमाह,

राजमात्तण्डः ।

चन्द्रतारानुकुलेषु यशब्देषु शम्भेऽपि ।

पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥

विप्रः कृतः, उपनीत इत्यर्थः । केचित्पुनःसंस्कारं पुनरुपनयनं विप्रस्य पुनर्वसावित्यर्थो न त्वयं पुनर्वसुनिषेध इत्याहुः । तच्चि-
न्यम् । कृतपदान्वयात् । आद्यपद्ये पूर्वाद्धान्वयाच्च ।

दौपिकायाञ्च,

जीवार्केन्दुशुद्धौ हरिशयनबहिर्भास्करे चोत्तरस्थे

स्वाध्याये वेदवर्णाधिपद्मे शुभदे चौरभे नादितौ च । इति ।

अदितौ पुनर्वसौ नेत्येवं पुनर्वसुनिषेधाच्च । स तु विप्रविषय
उपसंहृतः पूर्वश्लोकाभ्याम् । अयं चाचारः प्राच्यानां न दक्षिणा-
त्यानाम् !

उक्तञ्च वराहेण,

देशाचारस्तावदादौ विचिन्त्यो

देशे देशे या स्थितिः सैव कार्या ।

लोके दुष्टं पण्डिता वर्जयन्ति

दैवज्ञोऽतो लोकमार्गेण यायात् ॥

इति मीमांसकशङ्करभट्टाः स्मृतते धर्मप्रकाशे उपनयने
नक्षत्रनिर्णयमाहुः ।

नानावचांसि साधूनामसाधूनां विचिन्विताम् ।

पुनर्वसूपनयनसंशयच्छेदिलेखनम् ॥

हस्तत्रये च० मौञ्जिकर्म इत्यादिवासिष्ठवचःसु सर्वेषु आदित्य-
नक्षत्रविधानमिष्टम् । श्रीराजमार्त्तण्डनिबन्धवाक्यात्पुनर्वसोरच
निषेध इष्टः । चन्द्रतारा० मर्हति ।

केचिद्विधिनिषेधाभ्यामचेष्टन्ति विकल्पनम् ।
 युक्तं न तदस्तुनि नो भवेद्रूपविभेदनम् ॥
 अन्यत्राहुर्विभिन्नास्तु शास्त्रास्त्वृत्तविधानतः ।
 तच्छास्त्रीयपुमर्थत्वं यच्छास्त्रायां विधिर्भवेत् ॥
 कृतीनामव्यवस्थानाञ्च युक्तमिदमप्यतः ।
 आचारतो व्यवस्था स्यादित्याहुः परे बुधाः ॥
 शास्त्रानामननुष्ठानादनुष्ठानात्पुनर्वसौ ।
 सर्वेषां दाक्षिणात्यानां व्यवस्थाऽऽचारतो ह्यतः ॥
 परे पुनःपदच्छेदे वसाविति च देवता ।
 प्रोच्यते वासवं तेन धनिष्ठाया निषेधनम् ॥
 पुनःसंस्कारकरणे कालो ह्येष विधीयते ।
 न निषेधोऽयमित्याहुः परे धर्मवेदिनः ॥
 एतच्च युक्तं योगाद्वि कृतिरेव बलीयसी ।
 आचारोऽपि च निर्मूलो न प्रमाणमिहेष्यते ॥
 पदस्य ह्यत इत्यस्य सम्बन्धो न तथा भवेत् ।
 अतो व्यवस्था कस्या स्यादेतद्विधिनिषेधयोः ॥
 किमत्र कल्पनीयं हि कृत्वा ज्योतिर्निबन्धने ।
 वेदभेदाद्भवस्योक्ता तद्वाक्येषु स्फुटा यथा ॥

मूले हस्तत्रये० व्रतार्पणे ।

ज्योतिःशास्त्रव्यवस्थेयं ज्योतिःशास्त्रेण वै भवेत् ।
 काम्याभ्युदयकारित्वात् दृष्टार्थत्वात् दयोरपि ॥
 इत्यादिवाक्येषु हि वेदभेदात्

सृष्टे व्यवस्थाकथने वृथैव ।

मोहो न कार्यः खलु बौक्तिकोऽत्र

शङ्काः कुतर्कैर्बहुशः क्रियन्ते ॥

इति गागाभट्टा श्राद्धः ।

पुनर्वस्त्रोर्वाङ्मणस्योपनयनं भवति न वेति प्रश्ने वचनाद्भवती-
त्युत्तरम् ।

तथाच वसिष्ठः,

हस्तचये च विधाविति । एवं गुरुकश्यपनारदादिवाक्यान्पि
पुनर्वसुप्रापकाणि द्रष्टव्यानि । ननु विप्रविषयकतन्निषेधस्य चन्द्रे-
त्यादिराजमार्त्तण्डवाक्यस्य का गतिरिति चेत्, न काऽपि । तस्य
ज्योतिर्निबन्धधर्मशास्त्रसंहितादिग्रन्थेषु मूलादर्शनेन निर्मूलत्वा-
दिति बहवः । स्मृण्वे तु वसिष्ठादिभिः सामान्यतो द्विज-
पुरस्कारेण विहितस्य तस्य विप्रविषयकविशेषवचनेनाहवनीयस्य
पदेनेव बाधाद् विप्रस्य तत्र तन्न भवत्येवेति केचिदूचुः ।

अन्ये तु दाक्षिणात्यानां तत्र तदाचरणदर्शनात्प्राच्यानां च
तददर्शनाद्देशाचारतो व्यवस्था । यद्यपि सा होलाकाधिकरणविरुद्धा
तथाऽपि सर्वनिबन्धुभिर्बहुषु स्थलेषु तथोक्तेरत्रापि तथेत्याहुः ।

परंतु विप्रं प्रत्यपि सामान्यवचनेन तदप्राप्तौ तत्प्रापेक्षस्य
निषेधस्यात्मसाक्षात्तत्वात्तत्प्राप्तस्य चोपजीव्यत्वेन सर्वथा बाधा-
योगादगत्या “न तौ पशौ करोती”तिवत् विकल्प एवेति तस्यापि
तत्र तद्भवत्येव पक्षे । पाक्षिकत्वेऽपि ग्रहणायहणवदभ्युपगमपक्ष एव
श्रेयानिति वदन्ति ।

अपरेतु द्विजसामान्यतो विहितानां भागां यजुर्वेदिप्रभृति-
विशेषविहितैस्तैस्तुर्द्धाकरणन्यायेनोपसंहारात् तच्च सादित्यस्यापि
विधानेन तन्निषेधस्तद्विषय इति जगदुः । इतरेतु

हस्तत्रये धादष्टसु ब्राह्मणस्थोपनायनम् ।

इति मुहूर्त्तमालावचनविरोधपरिहाराय पुनर्वसौ कृतो विप्र
इत्यत्राविप्र इत्यकारप्रक्षेपेण विप्रभिन्नविषयता तस्येत्यभिदधति ।
पुनर्वसौ कृतो विप्र इति पुनःसंस्कारविधानद्वारको न निषेधः किन्तु
अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेऽपि ।

तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनःसंस्कारमर्हति ॥

इत्यादिभिर्धनं पुनरुपनयनप्राप्तिस्तत्र तदनुवादेन विप्रस्य पुन-
र्वसुविधिरित्युच्यते । वयं तु विप्रस्यादित्यविधायकेन मुहूर्त्त-
मालावचनेन विरोधपरिहाराय राजमार्त्तण्डवचनं नचचा-
न्तरनिषेधकत्वेनैवं व्याख्येयम् । तथाहि प्रथमः पुनःशब्दोऽव्यया-
नामनेकार्थत्वादप्यर्थः कृत इत्यनन्तरं योज्यः । तथाच चन्द्रा-
द्यानुकूलेऽपि वसौ वसुदैवत्ये धनिष्ठानक्षत्रे संस्कृतोऽपि पुनः-
संस्कारमर्हतीति वचोभङ्गा वसुदैवत्यं नचचमेवाच निषिध्यते
न पुनर्वसुनक्षत्रमिति तत्रोपनयने तस्य न कोऽपि दोषलेशाव-
काश्च इति । अथवा वसिष्ठादिवचननिषयाविरोधाय राज-
मार्त्तण्डीयमपि पुनर्वसुविधायकतयैवं व्याख्येयम् । तथा हि
पुनःसंस्कार इत्ययं पुनःशब्दस्त्वर्थो विशेषद्योतकः पुनर्वसा-
वित्यनेनान्वेति । चन्द्रतारानुकूलेऽपीत्यपिना तदनानुकूलेऽपि ग्रहा-
न्देषु शुभेष्वपीत्यपिना अशुभेष्वपि पुनर्वसौ विशेषतो विप्रः संस्कार-

मर्हतीति निश्चयः कृत इति । तथाचान्यनक्षत्रेषु चन्द्राद्यानुकूल्यं
नियतं पुनर्वसौ तु नेति पुनर्वसोरुत्तमत्वद्योतकमिति न विरोध
इति न चाशङ्का न चोत्तरमिति दिगिति भैयाभट्टा आहुः ।

पुनर्वसुनक्षत्रे विप्रोपनयनं कार्यं न कार्यमिति विरुद्धशास्त्र-
दर्शनप्रयुक्तसंशयनिवृत्त्यै लिख्यतेऽदः ।

विधिस्तावदवादि वसिष्ठेन ।

उत्तरासु तिसृषूपनायनं

हस्तमैत्रमृगरोहिणीष्वपि ।

त्वाङ्गपूषभपुनर्वसुष्वपि

श्रेष्ठमप्यशुभभागगे विधौ ॥ इति ।

एवं वृहस्पत्यादिवचांस्त्रयनुसन्धेयानि ।

निषेधो द्योतितो राजमार्त्तण्डेन,

चन्द्रतारानुकूलेषु ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि ।

पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥ इति ।

अत्र प्रायश्चित्तविधानान्निषेधो द्योत्यत इति विरोधप्रति-
भासः । तत्र सामान्यशास्त्रसहकृतदाचिणात्याचारविरोधान्निर्मूलमेव
निषेधशास्त्रमिति दैवज्ञाः । तच्च । वक्ष्यमाणरीत्या निषेधद्योत-
कत्वाभावेन विरोधाभावात् ।

अन्ये तु प्राच्याचारवशेन प्राच्यविषयनिषेधशास्त्रमिति ।
तदप्यसत् । होलाकाधिकरणविरोधात् । उक्तहेतोश्च । भवतु तर्हि
निषेधे विप्रग्रहणाद्विधिः क्षत्रियादिविषय इति चेत् न । संस्कृतो
वेदमधीयीतेति वचसीव संस्कृतार्थकृतपदगतभूतार्थकनिष्ठाप्रत्ययेन

प्राप्तसंस्कारस्यैवाभिधाने निषिद्धनक्षत्रसंस्कारसामान्यत्वेन निषेधा-
नुमानासम्भवात् । प्रत्युत विधेरेवानुमानसम्भवात् । एतेन

मूले दक्षत्रये सर्पे शैवे पूर्वात्रये तथा ।

ऋग्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलावन्धनं बुधैः ॥

पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रे शशाङ्कभे ।

ध्रुवेषु च प्रशस्तं स्याद्यजुषां मैत्रिश्चिबन्धनम् ॥

पुष्यवासवहस्ताग्निशिवकर्षोत्तराचयम् ।

प्रशस्तं मेखलावन्धे बटूनां सामनायिनाम् ॥

मृगमैत्राग्निनीहस्तं रेवत्यदितिवासवम् ।

अथर्ववेदिनां शस्तो भगणो ऽयं प्रतार्पणे ॥

इति ज्योतिर्निबन्धोदाहृतवचोभिर्यवस्थाबोधनान्निषेधशास्त्र-
मृग्वेदिसामवेदिविप्रविषयमिति मतमप्यपाकम् । निषेधस्यैवाभवात् ।
सकलज्योतिर्वित्पन्थनेन सर्ववेदाध्यायिनामुपनयनस्य पुनर्वस्वोराचा-
रेण विरोधाच्च । वृधन्तौभ्यां पूर्णमासावयवस्येव पुनर्वस्वादिषु येषु
भेषु येषाञ्चैवोपनयनसंस्कारसामान्यत्वात्त्वपि भेषु हतोपनयनानां
तेषां न्यायादेव पुनःसंस्कारे प्राप्ते ब्राह्मणस्यैव पुनर्वस्वोरेव विप्रस्य
पुनःसंस्कारशास्त्रस्य निष्ठात्पर्यंकत्वापत्तेश्च । व्यवस्थावादिवक्तव्याया
'यत्पुनर्वस्वरूपनयनं कुर्वीत तद्यजुर्वेदिनामेवेति, वचनव्यक्तेः श्लोक-
चतुष्टयपठितहस्तादिव्यसम्भवेन तत्सहपठितपुनर्वस्वोरप्यसम्भवाच्च ।
मूलश्रुतिषु भिन्नस्यपि प्रायपाठानुरोधेनैकरूपवचनव्यक्तेरेवौचित्यात् ।
एवं सामान्यविधिप्राप्तं पुनर्वसुसंज्ञं यजुरथर्वाध्यायिषु विशेषशास्त्रे-
णोपसंह्रियतइत्यप्ययुक्तम् । सामान्यशास्त्रस्य विशेषतात्पर्यनिर्णयो

सुपसंहारः । न च स प्रकृते सम्भवति । पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति सामान्यशास्त्रगतपुरोडाशस्याग्नेयपरत्ववत् वासिष्ठसामान्यवाक्यगतोपनयनशब्दस्य यजुरथर्वाध्यायितत्परत्वे पुनर्वसोरिव हस्तादिष्वपि तद्विज्ञानामुपनयनासम्भवस्वीकारे तेषु तेषां तद्विध्यनुपपत्तेः । तत्सम्भवस्वीकारे उपसंहार्यविधौ हस्तादिपीठस्य निष्कात्यर्थकत्वापत्तेः । भवतु तर्हि यः संस्कृतः पुनःसंस्कारमर्हति स पुनर्वसाविति वचनव्यत्वाश्रयणेन पुनःसंस्कारे पुनर्वसुनियमः । अस्ति च तत्प्राप्तिरकाशोपनौतस्य “विनर्तुना वसन्तेन” इत्यादिशास्त्रात् । अस्ति चान्यस्यापि,

मृतशय्याप्रतिपादौ पुनःसंस्कारमर्हति ।

इत्यादिशास्त्रात् । तथा प्रत्यन्तदेशगमनादिनिमित्तिकेति चेत् न । आद्यविषये संस्कारोत्पत्त्यभावेन संस्कृतपुनःसंस्कारानुवादानुपपत्तेः । द्वितीयेऽपि प्रतिगृहादिना पूर्वसंस्कारनाशे सति तदनुवादासम्भवात् । संस्कृतः सन् यः पुनः संस्कारमर्हतीति हि पूर्वसंस्कारविशिष्टस्यैव पुनःसंस्कारान्वयः प्रतीयते । विशेषणत्वे सम्भवत्युपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वात् । भवतु तर्हि प्रथमपुनःशब्दमप्यर्थमङ्गीकृत्य वसौ धनिष्ठानक्षत्रे संस्कृतोऽपि पुनः संस्कारमर्हतीति वचनव्यत्वाश्रयणेन धनिष्ठानिषेधपरत्वमिति चेत् न । पुनर्वसुशब्दगतरूढिबाधपुनःपदगताप्रसिद्धार्थकत्वनव्यवहितान्वयधनिष्ठाविधायकशास्त्रान्तरविरोधेभ्यः । भवतु तर्हि पूर्वार्धगतमपिशब्दमनुक्तसंग्रहार्थं स्वीकृत्योत्तरार्द्धगतं द्वितीयपुनःशब्दं विशेषद्योतकं त्वर्थमङ्गीकृत्येदृशवाक्यार्थः । चन्द्रादिष्वनुकूलेष्वपि गृहादिष्वशुभेष्वपि पुनर्वसौ विशेषतो विप्रः

संस्कारमर्हतीति पुनर्वसोदत्तमलक्ष्योक्तकमेतदिति चेत् न । पुनर्वसु-
गतविप्रसंस्कारानुवादेनानुकूलाशुभात्मकानेककालविधौ विशिष्टानु-
वादद्वैविध्यादिधेयभूयस्त्वाच्च वज्रतरदुष्परिहरवाक्यभेदापत्तेः । कृत
इति पदस्याजागच्छस्तनायमानत्वापत्तेः । का तर्हि समूखत्वेन स्वीकृ-
तस्य वचसोऽस्य गतिरिति चेत्, कृतैकवेदाध्ययनस्य पुंसोऽपरवेदा-
ध्ययनाङ्गत्वेन विहितपुनःसंस्कारे पुर्वसुनियामकत्वमिति गृहाण ।

उक्तञ्चाश्वलायनगृह्यकारिकायामीदृशः पुनःसंस्कारः ।

वेदान्तरमधीत्येकमृग्मेदं ये लघीयते ।

उपनीतिरियं तेषामलक्ष्णवर्जिता ॥ इति ।

जयन्तेनापि,

यजुर्वेदं चाधीत्य ऋग्वेदमध्येतुकामस्यैतदेवोपनयनमलक्ष्णवर्जं
भवतीति । अस्ति चात्र पुनःसंस्कारे पूर्वसंस्कारविशिष्टानुवाद-
निमित्तो वाक्यभेदः । विशेषणानां विशिष्टसंस्कारोद्देश्यतापरिचा-
यकत्वात् । य इत्या पशुना इति वचने इत्यादिपदवत् । प्राय-
श्चित्ताथं पुनःसंस्कारादत्र फलवैलक्ष्येनेतिकर्तव्यतावैलक्ष्येन
प्रकरणान्तरवशेन चापूर्ववैजात्ये विवादाभावात् । लभ्यते चेवं सति
नियमविधित्वं लघीयः । निषेधोन्नयने तत्पूर्वविधित्वेन गौरवमा-
पद्येत । दृश्यते च प्रथमवत्सरगतात्यादिनिमित्तके ईदृशे एवाग्नि-
पुनःसंस्कारे पुनर्वसुनियमो बौधायनाद्युक्तः । यत्तु सामान्यप्राप्त-
स्यापि पुनर्वसोर्यजुर्वेदादीन् प्रति पुनर्वचनं तत्सहपठितहस्तादि-
भान्तरवत्प्राग्व्यातिशयाभिप्रायमिति सर्वमनवद्यमित्यनन्तदेवा
आहुः ॥ १४ ॥ “एनमिति” ।

यथाकथञ्चिद्बोधितानुबोधनसत्त्वेनाम्नादेशसत्त्वादेनादेशः । अन्य-
थोपनीतस्य दोषग्रवणादाह । “स्वेति” । अस्य कर्माकाङ्क्षायामग्रे
मध्यमणिन्यायेनान्वयसम्भवादेवाह । “शिष्यमिति” । भूः भुवः सुवः
महः जनः तपः सत्यमिति सप्त । गौतमेति । ॐपूर्वा व्याहृतयः
पञ्च सत्यान्ता इति तेनोक्तत्वात् । भूः भुवः स्वः पुरुषः सत्यमिति
पञ्चेति हरदत्तः । चार्थमाह । “किञ्चेति” । आचारात्म्येति निश्चः
पाठस्तस्योक्तत्वात् । कश्चिद्विशेषं वक्तुमुक्तमेवाह । उपेति त्वान्तेन ।
कामेत्पुल्लक्षणमन्ययोरपि । तथाचोच्छिष्टादौ ते अप्रयता न भव-
न्तीति भावः ।

तथाच गौतमः,

प्रागुपनयनात्कामचारवादभञ्जा इति ।

कामचार इच्छागतिः । कामवादोऽस्त्रीलादिभाषणम् । काम-
भञ्जः पर्युषितादिभक्षणं लगुनादिभक्षणञ्चेति हरदत्तः ।

विशेषमेवाह । “वर्णेति” ब्राह्मणत्वादेस्तदानीमपि सत्त्वात् ।
अतएवेदं महापातकवर्जमिति स्मृत्यर्थसारे । स्मर्यते च

स्यात्कामचारभञ्जोक्तिर्महतः पातकादृते । इति ।

नैषां चण्डालादिस्पर्शं सचैल्लक्षणं प्रागक्षप्राशनादभ्युक्षणं प्राक्
चौलादाचमनं पश्चात्स्नानमित्येके ।

गौतमः,

न तदुपसर्गनादश्रौचमिति ।

तस्याकृतोपनयनस्योदक्यादिस्पृष्टस्यापि स्पर्शनाम्नाश्रौचम् । तेन

ज्ञानं न कर्त्तव्यमिति हरदत्तः । षष्ठवर्षादूर्ध्वन्तु ज्ञानं कर्त्तव्य-
मिति स एकोक्तवान् ।

गौतमः,

यथोपपादितमूत्रपुरीषो भवति नास्याचमनकण्यो विद्यते न
ब्रह्माभिव्याहरेदन्यत्र स्वधानिनयनादिति ।

मनुरपि, (अ. २ । श्रौ. १.७१ ।)

न ह्यस्मिन्विद्यते कर्म किञ्चिदामौञ्चिवन्धनात् ।

नाभिव्याहारयेत् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥ इति ।

इदं पित्र्यस्य सर्वकर्मण उपसंख्यणम् । “अन्यत्रोदककर्मस्वधा-
पितृसंयुक्तेभ्य” इति वृद्धवसिष्ठोक्तेः ।

अगृहीताक्षरः पुत्रः पित्रोः संस्कारमर्हति ।

इत्यादिस्मृत्यन्तराच्चेति हरदत्तः ।

आतिदेशिकमर्थमाह “स्त्रीणामिति” ॥ १५ ॥

एतत्, कामचारादिकम् । कुशादिनिर्मितपवित्रविषयकत्वेन
तस्य प्रकृताविषयकत्वादुक्तेरिति विहायाह “सिङ्गादिति” ।
“असौ” कर्णस्यब्रह्मसूत्रः ।

मरीचिः,

ब्रह्मसूत्रं विना भुङ्क्ते विण्मूत्रं कुरुतेऽथवा ।

गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ इति ।

दिवा च सन्ध्ये चेति इन्द्रमभिप्रेत्याह “अहनीति” चाधिक्यं
निराचष्टे “चकारादिति” । चेदर्थमाह । त्विति ॥ १६ ॥

अनन्तरं तदुत्सर्गानन्तरम् । बज्जब्रीहिलभ्यार्थमाह “शिञ्ज-

मिति” । वक्ष्यमाणेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । पूर्वचस्यात्र सम्बन्धेन समुच्चयोऽयं न विकल्प इत्याह “मृद्भिश्चेति” । षष्ठीतत्पुरुषनिरासायाह “गन्धेति” । अतन्द्रित इत्यस्य व्याख्या अनलोति । नन्वन्यत्राश्रमभेदेन सङ्ख्याभेदेन शौचमुक्तमत्र तथा कुतो नोक्तमत आह “अत्रेति” । इदं दृष्टफलजनकम् । तथाच तावन्मात्रमेवात्र कथितम् आवश्यकत्वात् । अन्यत्तु अन्यतो बोध्यम् । तदाह “मृदिति” । आश्रमभेदेनान्यत्रोक्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अत्र मार्जनादिकृतशुचित्वस्य पुण्यदेशत्वस्य च सर्वेष्टासाधकत्वेनाविवक्षितत्वादाह “अशुचौति” । आसनं चात्र लौकिकम् । तस्य व्यतिरेकमाह । नेति । अस्य सर्वत्रान्वयः । नामैकदेशे इति न्यायेनाह । प्राडिन्ति । यदोदडित्यपि पृथक् पदम् । अस्ताति-प्रत्ययान्तं चोभयम् । सुख इत्यत्रार्थ आद्यश्च । नित्यसापेक्षत्वाद्भूतिः । मध्यमणिन्यायेनान्वयः । “दिगन्तरेति” दिग्भिर्गेषेत्यर्थः । तेन पश्चिमदक्षिणादिव्यावृत्तिः । अत एव

ऐशान्यभिमुखो भूत्वोपसृष्टेत्तु यथाविधि ।

इति द्वारौतविरोधो नेति बोध्यम् । एवञ्च तत्तस्या अप्युपलक्षणमिति बोध्यम् । मृक्षङ्खानियमोक्तौ पादप्रक्षालन-प्राप्तावयत्र सैव न । गन्धलेपेत्युक्तेः । तयोर्हि न पादयोः प्राप्तिरिति तदंशे न्यूनतां निराचष्टे “शुचाविति । अन्यथा पादरूपा-शुचिद्रव्यसंसृष्टतया तस्याशुचित्वेन शुचावित्यनेन विरोध इति भावः । द्विजपदोक्तेः सर्वं वाक्यमिति न्यायलभ्यार्थमाह “नेति” । नन्वाचमनं नैमित्तिकं न नित्यमत आह “सर्वेति” । ननु

सर्वकालमपि तच्च क्रियते किञ्च तदिनाऽपौष्टार्थसाभोऽत आह
 “आश्रेति” । तथाच सर्वाग्रमसाधारणसूचनाय तस्य तदिति भावः ।
 नाच स्यर्गमाचमर्थस्त्वावताऽनिर्वाहादत आह । आचामेदिति ।
 उपस्यर्गस्त्वाचमनमिति कोशादिति भावः । यथाश्रुतेऽनन्वितत्वात्प्रश्र-
 पूर्वं शेषपूरणेन योजयति । कथमित्यादि । अन्तरिति मध्ये
 इत्यर्थकम् । षष्ठीसमासे राजदन्तादित्वात्परनिपातः । बाह्वृज्जाम्बन्तरा
 कृत्वेति व्यासः । मुख्यकल्पोऽयम् । तदसम्भवे दक्षिणस्यैव तथा
 करणम् । दक्षिणं बाहुं जाम्बन्तरा कृत्वेति गौतमात् । अने-
 नोर्ध्वजानुता तच्च सूचिता । तथा तच्चैव विशेषः । न शूद्राशु-
 च्येकपाषाणवर्जितेन इति । शूद्रेणाशुचिनाऽस्पृश्यस्यर्गादिदूषितेन
 द्विजेनापि एकेन च पाणिना यदावर्जितं तेनोदकेन नाचामेत् ।
 स्वयं तु वामहस्तावर्जितेनोदकेनाचमनविषये एकपाषाणवर्जितत्वं
 तुल्यमिति तु न । हस्तद्वयस्याप्याचमने सम्बन्धात्तथा श्रिष्टा-
 चारात् ॥ १८ ॥

अशुष्ठान्तदन्तेन मूलशब्दस्य षष्ठीसमासात्तस्य प्रत्येकं सम्बन्ध
 इत्याह “कनिष्ठाया इति” । देशिन्यर्थमाह “तर्जन्या इति” ।
 देवान्तदन्तस्य तीर्थेन कर्मधारये तथैवेत्याह । प्रजेति । करमध्ये
 सौम्यमग्नितीर्थञ्च । तच्च सौम्येन नवाक्षप्राशनादि आग्नेयेन
 प्रतिग्रहादि ।

अत एव मनुः, (अ. २ । श्लो. ५८ । ५९ ।)

ब्राह्मेण विप्रसौर्येन नित्यकालमुपसृशेत् ।

कायचैदशिकाभ्यां च न पित्र्येण कदाचन ॥

अङ्गुष्ठमूलाग्रतले ब्राह्मं तीर्थं प्रपद्यते ।

कायमङ्गुलिमूलेऽपि दैवं पित्र्यं तयोरधः ॥ इति ।

अत्र तीर्थचयस्यैच्छिको विकल्प इति केचित् । ब्रह्मादिना ब्राह्मावरोधे कायदैवयोरेच्छिको विकल्प इत्यन्ये । सर्वतीर्थावरोधे तु विहितपात्रेणाचमनम् । स्वयमसामर्थ्यं त्वन्येन कारणीयं गुणस्रोते प्रधानालोपात् । अधिकमन्यतो बोध्यम् ॥ १६ ॥

शेषपूरणेन व्याचष्टे “मुखमित्यादि” । एवमपि सर्वत्र बोध्यम् । अधःस्त्रनिवारणायैह “ऊर्ध्वेति” । सन्नेत्यर्थः । नाभिस्तु न द्वि-मिति भावः । प्रक्रान्तत्वात्तामे पुनर्यहणफलमाह “द्रव्यान्तरेति” । उत्तरार्द्धस्थफलमपौनस्त्यायैवाह । पुनरिति । स्यर्गान्तद्वन्द्वस्यान्यार्थ-कान्तरशब्देन मयूरेति समासेनाह “गन्धेति” । न च जले गन्ध-स्यैवाभावेनान्यगन्धप्राप्तिः सुतरां दुर्वचेति वाच्यम् । प्रकृतिस्थाशब्देनो-त्पन्नश्लिष्टगुणविश्लिष्टग्रहणवदुत्पत्तिश्लिष्टगुणविश्लिष्टस्यापि ग्रहणात् । भ्वादिरूपनियतोपाधिसम्बन्धेनौपाधिकगुणविश्लिष्टस्यैवोत्पत्त्यनन्तरम-नुभूयमानत्वात् । यद्वा गुणसमूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिरिति योगसूत्रतद्वाक्योक्त्या सर्वास्तु पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्थानप्रसव-गुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः यत्रात्पीयांसो गुणास्तत्रावरतस्त्वयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति रसगन्धौ न सर्वचेति स्त्रियामिति सूत्रस्थ-महाभाष्योक्त्या च मूर्तिपदेन वाक्याकाशभिन्ना विवक्षिताः अवरतः अन्ततः वाक्याकाशतेजःसु तयोरभावादाह रसेतीत्या-श्रयिकया जलेऽपि गन्धसत्त्वमिति भावः । इदमाचमनीयोदकस्व-रूपमन्यत्राप्युक्तम् ।

अङ्गिः समुद्धृताभिस्तु हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ।

वङ्किना न च तप्ताभिरक्षाराभिरुपसृशेत् ॥ इति ।

उपसृशेदाचामेत् ।

यमोऽपि,

अपः करनखसृष्टाः समाचामति यो दिजः ।

सुरां पिबति स व्यक्तं यमस्य वचनं यथा ॥ इति ।

प्रचेता अपि,

अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वस्त्रचक्षुषा ।

हृद्गताभिरशब्दाभिस्त्रिस्तुर्वाङ्गिराचमेत् ॥ इति ।

अत्र त्रिस्तुर्वेति भावशुद्ध्यपेक्षया विकल्प इति कल्पतरुः ।

ऐष्टिकः स इति माधवः । फलभूमार्थमित्यन्ये । यत्र समन्वक-
माचमनं विहितं तत्र तेन सह चतुरन्यत्र चिरिति व्यवस्थितो
विकल्प इति हरदत्तः ।

यमोऽपि,

रात्रावबौचितेनापि शुद्धिरुक्ता मनीषिणाम् ।

उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनाम् ॥ इति ।

उष्णपायिनां दौचितानामातुराणां चेत्यर्थ इत्यपरार्कः ।

परस्परान्वय इत्यन्ये ।

आपस्तम्बोऽपि,

न वर्षधारास्वाचामेत्तथा च प्रदरोदके । इति ।

सन्ध्यार्थं भोजनार्थं वा पित्रर्थं वा तथैव च ।

शूद्राद्वतेन नाचामेज्यपाग्निहवनेषु च ॥ इति ।

प्रदरः स्वयंविदीर्णभूभागः ।

अभौममम्भो विसृजन्ति पूतं

परं पवित्रं परमं सुगन्धि ।

इति हरिवंशात्तस्य पावित्र्येऽपि वचनान्निषेधः । तदपवादं

वसिष्ठः,

प्रदरादपि या आपो गोक्षर्पणसमर्थाः स्युः ।

न वर्णरसदुष्टाभिर्यास्य स्युरशभागमाः ॥ इति ।

अशुभेति निन्दितदेशकाज्ञागता इत्यर्थः ।

कौर्मोऽपि,

शूद्राश्चिकरोन्मुक्तैर्न चाराङ्गिस्तथैव च ।

तथा “नैकहस्तार्पितजलै”रिति । अधिकमाङ्गिकग्रन्थे स्पष्टम् ।

तदेतदभिप्रेत्य वैयर्थ्यं परिहरन्नाह “तुशब्दादिति” । चार्थका-

दित्यर्थः ॥ २० ॥

निपातानामनेकार्थत्वात् पूर्वशेषत्वादस्याह “अङ्गिरिति” ।

विधादेरविवक्षितत्वादाह “शुद्धान्तीति” । इदंविषयवाक्यतासूच-

नायाह “स्त्री च शूद्रश्चेति” । द्वौयान्तात्तत्त्विरित्याह “अन्ते-

नेति” । इदादीत्यत्र चरमोपात्तेनेत्यर्थः । नन्वेवं वैश्यतोऽविशेषोऽत

आह “सकृदिति” । भिद्येति चस्य व्युत्क्रमान्वितस्य फलमाह

“चब्दादिति” । तस्य शूद्रतुल्यत्वादिति भावः ।

मनुरपि, (अ. ९ । स्रो. ६९ ।)

इद्गाभिः पूयते विप्रः कण्डगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्वोऽङ्गिः प्राग्निताभिस्तु शूद्रः सृष्टाभिरन्तः ॥ इति ।

अन्ततः आख्यानरावयवे । ब्रह्मन्मन्त्राभिः । अनेन चाभचणं
विहितं सङ्गत्तच्च विशेष इति कल्पतरुः । श्रीदत्तादयस्तु सृष्टा-
भिरित्यनेन पानं व्याप्यते । तस्मादन्तत इत्यसौष्ठवान्तदेशे इत्यर्थ
इत्याहुः । अत एवोक्तं मानवे प्राग्निताभिरित्यस्य तालुपर्यन्तमन्त-
राख्ये प्रवेग्निताभिरित्यर्थः । द्रवत्वादुदकस्यापरिहार्योऽवध्यतिक्रमः
अवध्यप्राप्तौ लशुद्धिरिति, अन्ततो जिह्वाग्रेणेति च मेधातिथिः ।
अन्ततः तालुसमौपतः तेन दन्तगाभिरित्यर्थ इति हेमाद्रिः ।
माषमज्जनमात्रा हृदयक्रमा भवन्ति पादपादहान्या कण्ठतालुगल-
मित्यभियुक्ताः ।

प्रचाख्यादौ पाणिपादं शिखां बध्नाऽऽचमेत् द्विजः ।

स्त्रस्त्रग्रासोक्तमथवा पौराणं सर्वतश्चरेत् ॥

केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा दाभ्यां प्रचाखयेत् करौ ।

दाभ्यामोष्ठौ तु संस्पृश्य दाभ्यामुन्मार्जनं तथा ॥

एकेन हस्तं प्रचाख्य पादावपि तथैकतः ।

संप्रोक्ष्यैकेन मूर्च्छां ततः सङ्कर्षणादिभिः ॥

आख्यनासाभिकर्षांश्च नाभिवचःशिरोंऽसकान् ।

अङ्गुष्ठेन प्रदेग्निन्या प्राणं तत उपस्पृशेत् ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयन्तु तलेन वै ॥

सर्वाभितु शिरः पश्चाद्वाङ्ग चापेण संस्पृशेत् । इति ।

अगस्तिसंहितागौतमतत्त्वरामार्चनचन्द्रिकादिषु
स्पष्टमिदम् ।

अथैतदनुसारौ प्रयोगः ।

केशवादिभिः त्रिभिः अपः पीत्वा गोविन्द विष्णो इति दाभ्यां
करौ प्रक्षालयेत् । मधुसूदन त्रिविक्रमेति दाभ्यामोष्ठीं संस्पृश्य
वामन श्रीधरेति दाभ्यामुत्सृजेत् । हृषीकेशेत्येकेन हस्तप्रक्षालनं ततः
पद्मनाभेत्येकेन पादौ प्रक्षालयेत् । दामोदरेति मूर्ध्नि संप्रोक्ष्य
ततः सङ्कर्षणेति मुखं वासुदेव प्रद्युम्नेति नासिकापुटे अर्णवद्व पुष्-
पोत्तमेत्यचिणी अधोक्षज नृसिंहेति कर्णौ अच्युतेति नाभिं जना-
ईनेति वक्षः उपेन्द्रेति शिरः हरिकृष्णाभ्यामंघ्रौ स्पृशेत् इति ।

अथ प्रयोगपारिजातोक्तव्याघ्रपाद-

वचनानि लिख्यन्ते,

केशवादित्रिभिः पीत्वा चतुर्थेन मृजेत्करम् ।

पद्ममेन च षष्ठेन द्विरोष्ठावुत्सृजेत्क्रमात् ॥

तौ सप्तमेन च मृजेदेकवारं तु मन्त्रवित् ।

अष्टमेन तु मन्त्रेण अभिमन्त्र्य जलं शशि ॥

वामं संप्रोक्षयेत्पाणिममुना नवमेन तु ।

दक्षिणं दशमेनाङ्घ्रिं वाममेकादशेन वै ॥

मूर्ध्नि दादशेनाथ स्पृशेदूर्ध्वाष्ठमष्टकम् ।

सङ्कर्षणाय नमेति स्पृशेदङ्गुलिमूर्ध्निभिः ॥

अङ्गुष्ठतर्जन्ययाभ्यां संक्षिप्ताभ्यां जलैः सह

नासारन्ध्रे वासुदेवप्रद्युम्नाभ्यां स्पृशेच्छुभे ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां वै संक्षिष्टाभ्यां जलैः सह ।
 अनिरुद्धाय नमेति संस्पृशेदक्षि दक्षिणम् ॥
 पुरुषोत्तममन्त्रेण वाममक्षि तथा स्पृशेत् ।
 तथाऽङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां क्षिष्टाग्राभ्यां जलैः सह ॥
 अधोक्षजनुसिंहाभ्यां ओषे दे संस्पृशेत् क्रमात् ।
 नाभिमन्त्र्युत्तमन्त्रेण ताभ्यामेव स्पृशेद्बुधः ॥
 श्रीजनार्दनमन्त्रेण तलेन हृदयं स्पृशेत् ।
 उपेन्द्रायेति मूर्द्धानं स्पृशेत्सजलपाणिना ।
 सर्वाङ्गुल्यपभागैस्तु समाक्षिष्टैर्जलैः सह ।
 भुजौ तु हरिकृष्णाभ्यां संस्पृशेदक्षिणोत्तरौ ॥
 आचामेदप एवं यो भगवन्नामभिः क्रमात् ।
 सद्यः पूतः स विहितेषूत्तरेष्वधिकारवान् ॥ इति ।

केशव नारायण माधव जलं पीत्वा गोविन्द विष्णो करौ
 प्रक्षालयेत् । मधुसूदन त्रिविक्रम दाभ्यां ऊर्ध्वाधरोष्ठौ संस्पृशेत् ।
 वामन श्रीधर दाभ्यां ऊर्ध्वाधरौ उन्मृजेत् । हृषीकेश हस्तं प्रक्षा-
 लयेत् । पद्मनाभ एकेन पादौ प्रक्षालयेत् । दामोदर मूर्द्धानं
 सम्प्रोक्षेत् । सङ्कर्षण मुखं स्पृशेत् । वासुदेव प्रद्युम्न नासिकापुटे
 अङ्गुष्ठप्रदेशिन्या स्पृशेत् । अनिरुद्ध पुरुषोत्तम अक्षिणी अङ्गुष्ठमध्य-
 मया स्पृशेत् । अधोक्षज नारसिंह कर्णौ अङ्गुष्ठानामिकया स्पृशेत् ।
 अच्युत अङ्गुष्ठकनिष्ठिकया नाभिं स्पृशेत् । जनार्दन वक्षः हस्तेन
 स्पृशेत् । उपेन्द्र शिरः सम्पूर्णहस्तेन स्पृशेत् । हरिकृष्णाभ्यां हस्तेन
 अंशौ स्पृशेत् । २४ ॥ २१ ॥

प्राग्बदाह । यथाशास्त्रमिति । प्राणसंयमो नान्य इत्याह ।
प्राणायाम इति ।

अथ सन्ध्यामुपासीतेत्याचार्यो यावद्दोराचयोः सन्धी यश्च पूर्वा-
पराङ्मयोस्तत्कालभवा देवता सन्ध्या तामुपासीत बहिर्धामात्राद्या-
मुदीच्यां वा ऽन्यस्यां दिश्यनिन्दितायामनस्यमुदकाशयमेत्य प्रातः
शुचिर्भूतः पाणिपादमुखानि प्रक्षाल्य शुभौ देशे भूमिष्ठपादौ
ऽनपाश्रित उपविष्ट आचामेत् प्रकृतिस्थमफेनमबुद्बुदमुदकमीचितं
दक्षिणेन पाणिना ऽऽदाय कनिष्ठाङ्गुष्ठौ विस्त्रिष्टौ वितत्य तिस्रो-
ऽन्तरङ्गुलीः संहतोर्ध्वाः कृत्वा ब्राह्मेण तीर्थेन हृदयप्रापि त्रिः पीत्वा
पाणिं प्रक्षाल्य स्पृष्टान्मसाऽङ्गुष्ठमूलेनाकुञ्चितोष्ठमास्थं द्विः परिमृज्य
सकृत्संहतमध्यमाङ्गुलीभिः पाणिं प्रक्षाल्य सव्यं पाणिं पादौ शिरसा-
भुक्ष्य स्पृष्टान्मसा संहतमध्यमाङ्गुलिचयाग्रेणास्यमुपस्पृश्य साङ्गुष्ठ-
प्रदेशिन्या घ्राणविक्षदयमनामिकया सचुःश्रोत्रे कनिष्ठिकया नाभिं
तलेन हृदयं सर्वाभिरङ्गुलीभिः शिरस्रदगैरंसौ चोपस्पृशेदित्ये-
तदाचमनम् । एवं द्विराचम्यात्मानमभुक्ष्य दन्तान् शोधयित्वा
पुनर्द्विराचम्य दर्भपवित्रपाणिः प्रथमममन्त्रकं पञ्चदशमात्रिकं
प्राणायामचयं कृत्वा समन्त्रकं सकृत्कुर्यात् । यतप्राणः सप्रणवसप्तव्या-
हतिषाविचीं सशिरसं चिरावर्त्तयेत् । एष समन्त्रप्राणायाम इति
बौधायनः* । वृद्धशङ्खस्त्वन्यथा आह,

* अथ संध्यामुपासीतेत्यादिः एष समन्त्रप्राणायाम इत्यन्तो यशः
आश्वलायनमृच्छपरिशिष्टे द्वितीयखण्डे चोपलभ्यते । कदाचित् बौधायन-
सूत्रेऽपि स्यात् । तत्तु नोपलब्धं नमेति ।

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् ।
 मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेचद्वयं ततः ॥
 अङ्गुष्ठस्यानामिकाया योगेन अवर्णं स्पृशेत् ।
 कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् स्कन्धद्वयं ततः ॥
 नाभिं च हृदयं तदत् स्पृशेत्पाणितलेन तु ।
 संस्पृशेत्तु ततः शीर्षमयमाचमने विधिः ॥ इति ।

भरद्वाजः,

आयतं पर्वतः कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करम् ।
 संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
 मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन श्रेषेणाचमनं चरेत् ।
 माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य चिः पिबेदपः ॥ इति ।

अङ्गुष्ठकनिष्ठे मुक्ता किञ्चिदुदकं त्यक्त्वा ऽवगृह्येन जलेनाचमनं
 कार्यमिति प्रतीयते इत्यभियुक्ताः । पाणिर्दक्षिणः ।

दक्षिणन्तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्पुनः ।

इति नृसिंहपुराणात् । अयमाचमनविधिश्चतुर्भिः श्लोकैः
 पराशरेणाप्युक्तः ।

तथाहि,

प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च चिः पिबेदम्बु वीक्षितम् ।
 संमृज्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ॥
 संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ।
 अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं स्पृष्ट्वा त्वनन्तरम् ॥
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुःश्रोत्रे ततः परम् ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयं तु तलेन वै ॥

सर्वाभिस्य शिरः पश्चाद्बाहू चाग्नेः संस्पृशेत् ।

अनेनैव विधानेन ह्याचान्तः श्रुचितामियात् ॥ इति ।

अस्यार्थः । त्रिः पीत्वा ततः संमृज्य हस्तौ प्रक्षाल्य अङ्गुष्ठमूले-
नालोमकेन मुखं द्विः प्रमृज्यात् । एवमिति पुनः हस्तौ प्रक्षाल्य
संक्षताभिस्त्रिभिर्विध्यमाणात्पूर्वं मुखमुपस्पृशेत् अवमृज्यात् । एवं
सर्वत्र हस्ताङ्गुलिभ्यामुपस्पृशेत् । बाहू चेति बाहुमूले सर्वाङ्गुल्यैः
स्पृशेदिति । स्फुटञ्चेतत् स्मृत्यर्थसारेऽपि । अग्रतौ तु त्रिः पीत्वा
हस्तौ प्रक्षाल्य ओचं स्पृशेदिति पचान्तरं तत्रैवोक्तम् । एवं स्मृत्यन्तरेषु
प्रकारान्तराण्युक्तानि तेषां यथाशास्त्रं व्यवस्थेति माधवीये ।

पराशरः,

अकृत्वा पादग्रौचं तु तिष्ठन्मुक्तशिखोऽपि वा ।

विना यज्ञोपवीतेन ह्याचान्तोऽप्यश्रुचिर्दिजः ॥ इति ।

आचान्ता अपि इमे चत्वारः अश्रुचयः, अकृतपञ्चौचः तिष्ठन्
मुक्तशिखः यज्ञोपवीतहीनश्चेत्यर्थः ।

आचमननिमित्तान्याह

यमः,

उत्तीर्थादकमाचामेदवतीर्थं तथैव च । इति ।

बृहस्पतिः,

अधोवायुसमुत्सर्गं आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ।

मार्जारमूषकसर्पं प्रहासे ऽनृतभाषणे ॥

निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नुपस्पृशेत् । इति ।

तथा,

विप्रो विप्रेण संस्पृष्ट उच्छिष्टेन कथञ्चन ।

आचम्यैव च शुद्धः स्थादापस्तम्बो ऽब्रवीन्मुनिः ॥ इति ।

अधिकमाह्निकग्रन्थतो द्रष्टव्यम् । आचमनासम्भवे तु,

कुर्वीतांलम्भनं वाऽपि दक्षिणश्रवणस्य तु ।

इति माकण्डेयोक्तं नीवीं च परिधायोपस्पृशेदाद्रं त्वणं
भूमिं गोमयं वा संस्पृशेदिति बौधायनोक्तं वा बोध्यम् ।

गौतमः,

न तिष्ठन्नुद्धृतोदकेनाचामेदिति ।

इदं च स्थलविषयं, जले तु तिष्ठन्नपि आचामेत् । तदाह
विष्णुः,

जान्वोरुर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।

अधस्ताच्छतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति ॥

अधोनिषेधं कुर्वता जानुमात्रेऽपि तिष्ठत आचमनमनुमतं
तदधः स्थितो बहिरुत्तीर्यैवाचामेदित्यर्थः ।

हारीतः,

आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ॥

आर्द्रवासाः स्थलेऽप्यस्य यद्याचामेकराधमः ।

वस्त्रनिश्चोतनं तस्य प्रेतास्तत्र पिबन्ति हि ॥ इति ।

कौशिकः,

अपवित्रकरः कश्चित् ब्राह्मणोऽप उपस्पृशेत् ।

अपूतं तस्य तत्सर्वं भवत्याचमनं तथा ॥

वामहस्ते स्थिते दर्भे दक्षिणेनाचमेद्यदि ।

रक्तं तु तद्भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।

इदं कर्मार्थकाचमनपरम् ।

पवित्रकर आचामेष्कुचिः कर्मार्थमादरात् ।

कुशमाचकरो वाऽपि दर्भमाचकरोऽपिवा ॥ इति

स्मृत्यर्थसारात् । एवं च

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

नोष्किष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोष्किष्टं तु वर्जयेत् ॥ इति

मार्कण्डेयोक्तमपि तत्परमेव । अन्यत्र पवित्रदोषाभावपरश्च ।

एवं हस्तद्वये पवित्रप्रशंसको

गोभिलोऽपि,

उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः ।

सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं लभेत् ॥ इति

तत्पर एव । एवं च वामेति उक्तम्

वामहस्ते कुशान् कृत्वा समाचामति यो द्विजः ।

उपसृष्टं भवेत्तेन रुधिरेण मलेन वा ॥ इति

हारीतोक्तं च वामहस्तमाचधृतकुशपरम् । मदनरत्नादौ

हारीतः,

सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रौ करौ द्विजः ।

ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत् ॥ इति ।

जातिमात्रे भवेद्दर्भः सपवित्रः कुशः स्मृतः ।

१६२ व्याघ्रमने कांस्यादिपात्रनिषेधो वामहस्तेन जलपाननिषेधश्च । अ. १ ।

सप्तपञ्चस्तु कुतपञ्चिषाद्यस्तृणमुच्यते ॥

सप्तवित्रो दिग्गलाकः । प्रयोगपरिजाते तु विशेष उद्धृता-
चमनपत्रे पात्रविषयेऽभियुक्तोक्तः स्मर्यते,

करकालावुपात्रेण ताम्रचर्मपुटेन च ।

गृहीत्वा स्वयमाचामेद्भूमिलग्नेन नान्यथा ॥ इति ।

करकालावुपात्रेण ताम्रचर्मपुटेन च ।

स्वहस्ताचमनं कार्यमिति सत्यन्तरे स्मृतम् ॥

इत्यन्यत्र ।

उशना,

कांस्याघस्तेन पात्रेण त्रपुसीसकपित्तसैः ।

आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचिच्छुचिर्भवेत् ॥

संवर्त्तः,

सन्ध्याकार्षे पिष्टग्राह्ये वैश्वदेवे शिवार्चने ।

धत्ते च ब्रह्मचारी च नाचामेक्ष्मवारिणा ॥

शङ्खः,

पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः कश्चित् ।

चिरात् च व्रतं कुर्यादामहस्तेन वा पुनः ॥

वामहस्तेन जलं जलपात्रं वोद्धृत्येत्यर्थः । तथा

तत्रैव,

शूद्राहृतैस्तु नाचामेदेकपाण्याहृतैस्तथा ।

न चैवाव्रतहस्तेन नापरिज्ञातहस्ततः ॥ इति ।

अव्रतः अनुपनीतः ।

पराशरेणोक्तम्,

जले स्थलस्थो नाचामेज्जलाचान्तः स्थले ऽशुचिः ।

पादौ स्थाप्योभयत्रैव ह्याचान्तः शुचितामिथात् ॥

जलाचान्तो यतः स्थले शुचिर्न भवति तस्मात् जले आचमनं न कुर्यादित्यर्थः । स्थाप्येत्यार्षो ल्यप् । उभयत्र जलस्थस्योरित्यर्थः ।

पैठीनसिरपि, अन्तरुदकमाचान्तोऽन्तरेव शुद्धो भवति
बहिरुदकमाचान्तो बहिरेव तस्मादन्तरेकं पादं बहिरेकं पादं
कृत्वा ऽऽचामेत्सर्वत्र शुद्धो भवति ।

पारिजातेऽपि,

विन्यस्य दक्षिणं पादं जले वामपदं बहिः ।

उपवीती समाचामेत् विधिरेष सनातनः ॥ इति ।

श्रोङ्कारपूर्वकं नाम चतुर्विंशतिसङ्ख्याया ।

स्वाहाऽन्तं प्राशयेद्द्वारि नमोऽन्तं स्यर्गयेदथ ॥

केशवादित्रिभिर्नाम अपः पीत्वा यथाविधि ।

गोविन्दमपतो न्यस्य विष्णुं सौषुम्नि विन्यसेत् ॥

मधुसूदनमादित्ये सुधांशौ च चिविक्रमम् ।

अपतो वामनञ्चैव हस्तयोः श्रीधरं तथा ॥

हृषीकेशं दक्षपादे पद्मनाभं तु वामके ।

दामोदरं ब्रह्मरन्ध्रे नासा सङ्कर्षणं न्यसेत् ॥

दक्षनासा वासुदेवं वामे प्रद्युम्नं विन्यसेत् ।

अनिरुद्धं दक्षनेत्रे वामे तु पुरुषोत्तमम् ॥

अधोक्षजं दक्षकर्णं नारसिंहं तु वामके ।

अच्युतं नाभिदेशे तु हृदये तु जनार्दनम् ॥
 उपेक्षं ब्रह्मरन्ध्रे तु हरिं दक्षभुजे न्यसेत् ।
 श्रीकृष्णाय नम एवं भुजे वामे तु विन्यसेत् ॥
 एतदाचमनं कुर्यात्साक्षात् नारायणो भवेत् ।
 पौराणाचमनमेतत् कृत्वा नारायणो भवेत् ॥
 देव्याः पादैस्त्रिभिः पीत्वा चावस्त्रिङ्गेन वभिः स्पृशेत् ।
 सप्तव्याहृतिसंयुक्तां गायत्रीं शिरसा सह ॥ इति
 चतुर्विंशतिः सम्पद्यते । शिरसो द्वेधा विभागः ।

अथ स्नानानन्तरकर्त्तव्यतिलकविधिः ।
 ब्रह्माण्डपुराणे,

पर्वताग्रे नदीतीरे मम चेचे विशेषतः ।
 सिन्धुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिताः ॥
 मृद एतास्तु सप्ताद्या वर्जयेदन्यमृत्तिकाः ।
 द्वारवत्युद्गवाङ्गोपीचन्दनादूर्ध्वपुण्ड्रकम् ॥
 कारयेन्नित्यमेवं हि पापं हन्ति दिने दिने ।
 जाह्नवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्त्ति यः ॥
 बिभर्त्ति सूर्यं सोऽर्कः स्यात् तमोनाशाय केवलम् ।
 श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं भवेत् ॥
 श्रीकरं पुण्ड्रमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ।
 अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमा पुष्करौ भवेत् ॥
 अनामिका ऽन्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ।
 एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत् ॥

चन्द्रिकायां ब्रह्माण्डपुराणे,

ललाटे केशवं विद्यात् नारायणमथोदरे ।
 माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं कण्ठकूपके ॥
 उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्यभिधीयते ।
 तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु विन्यसेन्मधुसूदनम् ॥
 त्रिविक्रमं कर्णदेशे वामकुक्षौ तु वामनम् ।
 श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु कर्णके ॥
 पृष्ठदेशे पद्मनाभं ककुद् दामोदरं स्मरेत् ।
 द्वादशैतानि नामानि वासुदेवेति मूर्द्धनि ॥
 सङ्कर्षणादिभिः कृष्णे शुक्ले ऽर्चेत् केशवादिभिः ।
 ऊर्ध्वपुण्ड्रं शिवस्यैवं कुर्युर्विष्णोश्च वा बुधाः ॥
 मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषैर्द्वादशनामभिः ।
 स्थानेष्वेषु द्विजः स्नात्वा नमोऽन्तैः प्रणवेन च ॥ इति ।

स्थानविशेषे आकृतिविशेषः स्मर्यते,

निटिले बाहुवच्चैव दण्डवत्कर्णपञ्चवे ।
 हृदये कमलाकारमुदरे दीपवत्लिखेत् ॥
 वेणुपत्रसमाकारं बाहुर्मध्ये लिखेत्सुधीः ।
 अधःपृष्ठे स्कन्धदेशे लिखेज्जम्बूफलाकृतिम् ॥

भाष्ये,

दशाङ्गुलप्रमाणन्तु उत्तमोत्तममुच्यते ।
 नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ॥
 सप्तषट्पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ।
 नासादिकेशपर्यन्तं प्रयत्नाद्धारयेद्विजः ॥

पारिजाते सङ्गृहे,

ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा मध्ये शून्यं प्रधारयेत् ।

शृणु तन्मुखमध्ये च उभयाऽहं अथवा हरिः ॥ इति ।

स्मृतिसारसमुच्चये,

गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो यं यं पश्यति चक्षुषा ।

तं तं शृद्धं विजानीयात् नात्र कार्या विचारणा ॥ इति ।

अथातो भस्मधारणविधिं व्याख्यास्यामो

भूत्यै न प्रमदितव्यमिति हि विज्ञायते अथाप्युदाहरन्ति ।

मध्यमाऽनामिकाऽङ्गुष्ठैस्त्रिपुण्ड्रं भस्मना कृतम् ।

तत् त्रिपुण्ड्रं भवेच्छस्तं महापातकनाशनम् ॥

अथ अम्बकमिति सर्वाङ्गं संमृजेत्पूतो भवति दश पूर्वान्
दशापरानात्मानं चैकविंशतिं पङ्क्तिं च पुनाति ब्रह्मणः सायुज्यं
सलोकतामाप्नोतीत्याह भगवान् बौधायनः । अथाप्युदाहरन्ति ।

ललाटे हृदि दोर्दन्धे गले कुक्षौ शिरस्तथा ।

धारयेच्च सितं भस्म द्विजो नित्यमतन्द्रितः ॥ इति ।

अस्य श्रीभस्मधारणमन्त्रस्य पिप्पलाद ऋषिः । देवीगायत्री
छन्दः । कालाग्निरुद्रो देवता । अग्निरिति बीजम् । भस्मेति शक्तिः ।
भस्मधारणे विनियोगः । कालाय नमः । अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।
कलविकरणाय नमः । तर्जनीभ्यां नमः । बलविकरणाय नमः ।
मध्यमाभ्यां नमः । बलप्रमथनाय नमः । अनामिकाभ्यां नमः ।
सर्वभूतदमनाय नमः । कनिष्ठिकाभ्यां नमः । मनोन्मथनाय नमः ।
करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । एतैरेव हृदयादिन्यासः । ध्यानम् ।

विभूते भूतिमानासीद्वामदेवस्मदाशिवः ।

रक्षाबद्धस्त्वया देवि रक्ष मामनघे सदा ॥

सद्योजातादिपञ्चब्रह्ममन्त्रैश्च भस्म गृहीत्वा वामहस्ते निधाय दक्षिणहस्तेन आच्छाद्य सद्योजातादिभिरग्निरित्यादिभिश्चामन्त्र्य “आपो वा इदं सर्वं विश्वाभूता० राप ओम्” इत्यनेन मन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य जले जलाधिदैवतं विष्णुं ध्यात्वा ओमापो ज्योती रसो ऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोमिति मन्त्रेण भस्मासिच्य मानस्तोके इति मन्त्रेण मर्दयित्वा षट् भागान् कृत्वा पञ्चपिण्डैरीशानादिपञ्चमन्त्रैः शिरोवदनहृदयगुह्यपादेषु समुद्धृत्य प्रणवेन सर्वाङ्गं समुद्धृत्य हस्तौ प्रचाख्याचम्य अवशिष्टपिण्डेन त्रिपुण्ड्रधारणं कुर्यात् ।

तत्प्रकारस्तु आयुषमित्यनेन मेधावीत्यादिभिर्वा ब्रह्मचारिभिः, अम्बकेन प्रणवयुक्तपञ्चाक्षरेण वा गृहस्थैर्वनस्थैश्च, ॐकारेण चिरुक्तेन सहंसेन सव्यासिभिः क्रियेत । त्रिपुण्ड्रधारणानन्तरं हस्तौ प्रचाख्य तज्जलमापः पुनन्विति मन्त्रेण पिबेदिति सङ्क्षेपः ।

सद्योजातं प्रपद्यामि० १। वाम० २। अघौ० ३। तत्पु० ४। ईशा० ५। अम्बकम्। ६। अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति भस्म सर्वं हवा इदं भस्म । मन एतानि चक्षुषि भस्मानि । मानस्तोके० च्छ्वेदे । आयुषं जमदग्नेः कश्यपस्य आयुषम् । अगस्त्यस्य आयुषं यदेवानां आयुषं तन्मे अस्तु आयुषं शतायुषम् । आपस्तम्बशाखायाम् । मेधावी भूयासम् । तेजस्वी वर्चस्वी ब्रह्मवर्चसी० । आयुश्चान् भू० अन्नादो० यशस्वी भू० सर्वसमृद्धो भू० ।

वृहज्जाबाले,

मध्याह्नात् प्राक् जलैर्युक्तं तोयं तदनु वर्जयेत् ।

सुप्ता भुक्त्वा पयः पीत्वा कृत्वा चावश्यकदिकम् ॥

स्त्रियं नपुंसकं गृह्यं विडालं वकमूषकम् ।

स्पृष्ट्वा तथाविधानन्यान् भस्मस्नानं समाचरेत् ॥

आपः पुनं तु पृथिवीं * ह५ स्वाहा ।

समिद्धाग्निसमुत्थेन विरजानलजेन वा ।

अग्निस्रोत्रसमुत्थेन भस्मना सजलेन तु । १ ।

अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः षड्भिर्वा सप्तभिः क्रमात् ।

विमृज्याङ्गानि सर्वाणि समुद्धूय ततः परम् । २ ।

तिर्यक् त्रिपुण्ड्रमुरसा ललाटे च करादितः ।

घोवायां च शुचिर्भूत्वा शिवं ध्यात्वा शिवां तथा । ३ ।

* पञ्चब्रह्मादिभिर्मन्त्रैर्धारयेद् ब्राह्मणः सदा ।

त्रियायुषं जमदग्नेरिति मन्त्रेण वा पुनः । ४ ।

महादेवार्चनं कुर्यात् पुण्यादा फलपत्रतः । इति

सूतसंहितायाम् । (ख. २ । अ. ३ । श्लो. ७-११)

शङ्करसंहितायाम्,

भस्मना सजलेनैव भावितेन त्रियम्बकैः ।

त्रियायुषेण तारेण पञ्चाक्षरसमन्वितम् ॥ इति ।

रक्षार्थं मङ्गलार्थं च प्रवदन्ति महर्षयः ।

त्रिपुण्ड्रधारणं मुक्त्वा मुक्तिमिच्छति यः पुमान् । १ ।

* आनन्दाश्रमयन्त्रालयमुद्रितसूतसंहितापुस्तके “मेधावीत्यादिभि”रिति पाठो दृश्यते ।

विषपानेन नित्यत्वं कुरुते आत्मनो हि सः ।
 वेदोदितेन मार्गेण भस्मगोद्वूलनेऽपि च । २ ।
 त्रिपुण्ड्रधारणेनैव ज्ञानं सम्यग्विजायते ।
 ब्राह्मणेनात्मभूतेन शिवेन परमात्मना । ३ ।
 आदरेण धृतं भस्म त्रिपुण्ड्रोद्वूलनात्मना ।
 आदिब्राह्मणभूतस्य धर्मस्तिर्यक् त्रिपुण्ड्रकम् । ४ ।
 ब्राह्मणो धारयेन्नित्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ।
 वेदसिद्धेषु धर्मेषु त्रिपुण्ड्रं भस्मगुण्डनम् । ५ ।
 रुद्रलिङ्गार्चनं चैव मुख्यमाहुर्दिजास्तिकाः ।
 सर्वागमेषु निष्ठानां त्रिपुण्ड्रं भस्मगुण्डनम् । ६ ।
 वरिष्ठं सर्वलिङ्गेभ्य इति सत्यं मयोदितम् ।
 भस्म त्रेयोऽर्थिभिः सर्वैर्जन्मना लब्धजातिभिः । ७ ।
 धार्यं त्रिपुण्ड्ररूपेण भस्मना चावगुण्डनम् ।
 ब्राह्मणो यः सितेनैव भस्मना चावगुण्डितः । ८ ।
 त्रिपुण्ड्रावलिभिर्हीनस्तं राजा परिरचयेत् ।
 भस्मप्रच्छन्नसर्वाङ्गं त्रिपुण्ड्राङ्कितमस्तकम् । ९ ।
 ये निन्दन्ति नरा राजा हन्यात्तानविचारतः ।
 वैष्णवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् । १० ।
 पवित्रमुपवीतं च त्रिपुण्ड्रोद्वूलनं द्विजः ।
 एतादृशानि लिङ्गानि यस्य सन्ति द्विजन्मनः । ११ ।
 सत्यमेव मयाप्रोक्तं सफलं जन्म तस्य वै ।

इति च ।

प्रकृतमनुसरामः ।

अपिः सर्वसमुच्चायकः । चेन सायं वरुषसमुच्चयः । तच्च वारुण-
मन्त्रेण । अत्र जपात्माक् उपस्थानोक्तिर्मध्याह्नसन्ध्याग्रयिका ॥ २२ ॥

प्राणायामस्वरूपमाह ।

गायत्रीमिति । त्रिरःपदार्यमाह । आप इति ।

फलितमाह । संयुक्तामिति । कचिसंयुक्तमित्येव पाठः । तदा
मूलवत्तदपि क्रियाविशेषणम् ।

प्रत्येकमित्यर्थकस्य प्रतीत्यस्य आकाङ्क्षायांमर्यादानन्तर्याच्चाह ।

प्रतिव्येति । तत्स्वरूपमाह । ओं मूः ओं भुव इति ।
मुखेति ।

मध्यमपदलोपिसमासः द्वन्द्वोत्तरमाहुः प्रश्नेषो वा । निरोधः
पूरणरेचनयोरप्युपलक्षणम् ।

अतएव

पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।

नासिकाद्वष्ट उच्छ्वासो भ्रातः पूरक उच्यते ॥

इत्यादियोगिवचनविरोधाभावः । अत एवाह ।

मनसेति ।

अत्र प्रत्येकं प्राणायामत्वं विशिष्टस्य वेति पञ्चदशमन्यत्र स्पष्टम् ।
तत्सामान्यलक्षणमिदमिति सूचयन्नाह ।

सर्वचेति ।

योगाङ्गादावपीत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्राणायामोत्तरं सन्ध्याविषये प्रागतुक्तं कथञ्चन् प्रातःसायं-
सन्ध्ययोर्जपोत्तरमुपस्थानमिति सूचयन्नुभयत्र तद्वधिमाह ।

प्राणानायम्येति ।

तुष्टार्थं व्युत्क्रमे च । संप्रोक्ष्य च । प्राम्बदाह । प्रत्यक्सन्ध्या-
मिति । पश्चिमसन्ध्यामित्यर्थः । आसीत् उपासीत् कुर्यात् ।
अत एवाह । अर्थादिति ।

एवमप्येऽपि । सन्ध्यापदस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । अत एव
व्युत्क्रमोक्तिः । जपेऽवधिमाह । आतारेति ॥ २४ ॥

प्राक्सन्ध्यामित्यस्य तिष्ठेदित्यत्रान्वयः । प्रातस्तु प्राङ्मुखः
सूर्योदयावधि । एवं पूर्वाक्तविधिं जपमाचरन् प्राक्सन्ध्यामनुतिष्ठे-
दित्यर्थः । हि त्वर्थे पूर्वैलक्षणे व्युत्क्रमे च । सन्ध्याशब्दस्य काल-
देवतापरत्वनिरासायाह । अहोरेति ।

अत्र किञ्चिदुच्यते ।

अङ्गुलित्रयसंयुक्तं मुक्त्वाऽङ्गुष्ठकनिष्ठयोः ।

गोकर्णाकृतिमित्याहुर्ब्रह्मकर्मप्रकाशकम् ॥

तथा च शौनकः,

नासिकामङ्गुलीभिश्च तर्जनीमध्यमादृते ।

दक्षिणेन समाहृत्य सव्येन तु विसर्जयेत् ॥

प्रणव्याहृतिसमं गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदाद्यतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

ग्रनैर्नासापुटे वायुमुत्सृजेन्न तु वेगतः ।

न कल्पयेच्छरीरं तु स योगौ परमो मतः ॥ इति ।

पञ्चाङ्गुलीभिर्नासायपीडनं प्रणवाभिधा ।
 मुद्रेण सर्वपापघ्नी वानप्रस्थमृहस्थयोः ॥
 कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्नासायस्य च पीडनम् ।
 ऊँकारमुद्रा सा प्रोक्ता यतेषु ब्रह्मचारिणः ॥
 प्राणानायम्य विधिवद्वाग्यतः संयतेन्द्रियः ।
 अथ सन्ध्यामुपासिष्यदिति सङ्कल्प्य मार्जयेत् ॥
 तिसृभिर्मार्जनं कुर्यादापोहीति कुशोदकैः ।
 पादे पादे चिपेन्मूर्ध्नि प्रतिप्रणवसंयुतम् ॥ इति ।

अग्निविधाने,

नवप्रणवयुक्तेन आपोहिष्ठाद्वचेन च ।
 संवत्सरकृतं पापं मार्जनान्ते विनश्यति ॥

ब्रह्माप्याहं,

आपोहिष्ठादिभिः पादैः शिरसंसे च विप्रुषः ।
 यस्य जयायाधस्तान्तु चित्ताग्निः परिषेचयेत् ॥ इति ।

स एव,

धाराच्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्तिर्विगर्हिता ।
 कथं तर्हि मार्जनं कार्यमित्यत्र स एवाह ।
 नद्यां तीर्थे हृदे वापि भाजने मृन्मयेपि वा ।
 औदुम्बरेऽथ सौवर्णे राजते दारुसम्भवे ॥
 कृत्वा तु वामहस्ते वा सन्ध्योपास्तिं समाचरेत् । इति ।
 औदुम्बरं ताम्रपाचम् । कृत्वेति जलमिति शेषः ।

यत्तु,

वामहस्ते जलं कृत्वा ये तु सन्ध्यामुपासते ।

सा सन्ध्या वृषली ज्ञेया असुरास्तैस्तु तर्पिताः ॥ इति ।

तन्मृन्मयादिपाचान्तरसङ्गावविषयम् । तदभावे तु कृत्वा तु वामहस्ते इत्येतद्बोधम् ।

अथ मन्त्राचमनम् ।

तत्र गृह्यपरिशिष्टम् । (आ. गृ. अ. १ । खं. ३ ।)

अथाचमनोदकमादाय सूर्यश्चेति पिबेत् । सूर्यश्चेत्यनुवाकेन जुहोमि स्वाहेत्यन्तेनैतत्समन्त्राचमनम् । (खं. ७ ।) अथ मध्यन्दिने आपः पुनन्वित्यनुवाकेन प्रतिग्रहः स्वाहा । (खं. ६ ।) एवं सूर्यश्चेति मन्त्रे सूर्यस्थाने अग्निश्च मा मन्युश्चेतीत्याह सत्ये ज्योतिषीति चान्ते ब्रूयात् ।

भगवांश्चाह । (आ. गृ. अ. १ । खं. ८ ।)

*सूर्यश्चेतिमन्त्रस्य याज्ञवल्क्य उपनिषदृषिः । सूर्यमन्युमन्युपतयश्च देवताः । गायत्रीपङ्क्तिविराजश्चन्द्रांषि । रचनामित्यन्ता गायत्री । दुरितं मयीत्यन्ता पङ्क्तिः । पञ्चपदा पङ्क्तिरिति श्रुतेः । द्विपदा विराज इत्यनुक्रमिकातश्च प्रकृतिश्चन्द्र इति मदनपारिजाते ।

आपः पुनन्वित्यस्य याज्ञवल्क्योपनिषदृषिः । मतान्तरे तु पूत ऋषिः । आपः पृथिवी ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मा देवता । अष्टपदा अष्टौ चन्द्रः ।

इति मन्त्राचमनम् ।

* आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टादत्र ऋष्यादिविषये वैलक्षण्यं च दृश्यते ।

अथ द्वितीयमार्जनम् ।

गृह्यपरिशिष्टे । (आ. अ. १। खं. ३।)

अथ पुनराचम्य मार्जयेत् प्रणवव्याहृतिषाविचौभिरापोहिष्ठेति सूक्तेन गायत्रीशिरसा च आत्मानं परिषेचयेदेतन्मार्जनमिति ।

भगवान्,

प्रणवेन व्याहृतिभिर्गायत्र्या प्रणवाद्यया

आपोहिष्ठेति सूक्तेन मार्जनं हि चतुर्थकम् ।

कात्यायनः,

प्रणवं भूर्भुवःस्वस्व गायत्री च तृतीयिका ।

अश्वत ऋचश्चैव चतुर्थमिति मार्जनम् ॥

प्रजापतिः,

अगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ।

अर्द्धर्चान्ते तथा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदृशम् ॥

इति मार्जनम् ।

अथ पापपुरुषनिरसनम् ।

भगवान्,

उद्धृत्य दक्षिणे हस्ते जलं गोकर्णवत्कृते ।

निःश्वासं नासिकाऽग्रे तु पाप्मानं पुरुषं स्मरेत् ॥

अतश्चेति त्वचं वाऽपि द्रुपदां वा जपेदृचम् ।

दक्षनासापुटेनैव पापात्मानमपोहयेत् ॥

तज्जलं नावलोक्त्याथ वामभागे क्षितौ क्षिपेत् ।

ब्रह्मापि,

जलपूर्णं तथा हस्तं नासिकाऽग्रे समर्पयेत् ।

चतुश्चेति जपित्वा ऽथ तज्जलं तु चितौ चिपेत् ॥

द्रुपदा च वाजसनेयकेऽपि पचते ।

द्रुपदादिव मुमुक्षानः स्निग्धः स्नातो मल्लादिव ।

पूतं पवित्रेणैवाज्यमापः शुभन्तु मेनसः ॥ इति ।

कात्यायनः,

करेणोत्सृज्य सलिलं प्राणमासज्य तत्र च ।

जपेदनियतासुर्वा त्रिः सहस्राऽघमर्षणम् ॥ इति ।

प्राणमासज्य । निरुद्धप्राण इत्यर्थः । द्विविधो ऽपि विकल्पः
शक्ताशक्तविषयतया व्यवस्थितो बोध्यः । ध्येयस्य पापपुरुषस्य स्वरूपस्य
स्मर्यते,

ब्रह्महत्याग्निरस्कं च स्वर्णक्षेयभुजद्वयम् ।

सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम् ॥

तत्संयोगपदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ।

उपपातकरोमाणं रक्तशश्वुविलोचनम् ॥

खड्गचर्मधरं कृष्णं कुक्षौ पापं विचिन्तयेत् ।

इति पापपुरुषनिरसनम् ।

अथार्थप्रदानम् ।

गृह्यपरिशिष्टे, (अ. १ । खं. ५ ।)

अथाचम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्याभिमुखः स्थित्वा
प्रणवव्याहृतिपूर्वका सावित्र्या त्रिर्निवेदयन् चिपेत् तदेवार्थनिवे-

दनम् । असादिवात्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणं परितन्य परिषिष्याप उप-
सृशति । (अ. १ । खं. ७ ।) अथाहृषीयया हंसवत्या वा चिः
सहृदा अर्घ्यमुत्क्षिपति । आधारमण्डपस्थं ज्योतिर्विशेषमञ्जलिपुटं
प्रति दक्षिणनासापुटेन सम्प्राप्तं परिभाष्य तच्च मन्देहासुरनिवर्हणाय
जलाञ्जलिना सह क्षिपामीति भावयन्, गायत्रीशिरसा पुनस्तेजो
वायुमार्गेण स्वस्तिगन्थापयेदिति विशेषो बोध्यः ।

तदुक्तमाश्वलायनस्मृतौ,

ततस्तिष्ठन् जलं गृह्य प्राप्नुवोऽञ्जलिना स्मरेत् ।

स्थानादौ सुस्थितश्चैव स्फाटिकज्योतिषा समम् ॥

स्थानादौ आधारमण्डपे इत्यर्थः ।

उत्तीर्य तच्च सम्प्राप्तं दक्षिणेन पथाऽञ्जलिम् ।

व्याहृत्यादि जपेन्मन्त्रं सृष्ट्वैवं परितो रवेः ॥

मन्देहान् युह्यतः क्रूरान् निक्षिपेत्तेष्वथाञ्जलिम् ।

षोडशाक्षरमन्त्रेण पुनराहृत्य सत्वरः ॥

पुनर्जलं गृहीत्वैवं तेजोमन्त्रञ्च तं स्मरेत् ।

एवं त्रिवारमावृत्य दग्ध्वा तानसुरान् द्विजः ॥

मन्त्रेणाहृत्य तत्तेजः स्थानादौ स्थापयेत्स्मरन् ।

पूर्ववदाममार्गेण स्मत्वा संस्थाप्य चात्मनि ॥

प्रदक्षिणं समावृत्य जलं गृह्याचमेत्ततः । इति ।

षोडशाक्षरमन्त्रलक्षणमाह,

व्यासः,

षोडशाक्षरकं ब्रह्मन् गायत्र्यास्तु शिरः स्मृतम् ।

ओमापो ज्योतिरित्येष मन्त्रो वै तैत्तिरीयके ॥ इति ।

सङ्गहे,

मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न कारयेत् ।

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन राक्षसी मुद्रिका भवेत् ॥

राक्षसीमुद्रिकाऽर्घ्येण तत्तोयं रुधिरं भवेत् ।

जलेष्वर्थं प्रदातव्यं जलाभावे शुचिस्थले ॥

संप्रोक्ष्य वारिणा सम्यक् ततोऽर्थं तु प्रदापयेत् ।

एतच्च अर्घ्यप्रदानं प्रधानमिति केचित् । अङ्गमिति बहवः ।

एवमर्घ्यान्तानि पूर्वाङ्गाणि निरूपितानि ।

अथ गायत्रीजपः ।

तत्र गृह्यम्,

यज्ञोपवीती नित्योदकः सन्ध्यामुपासीत वाग्यतः सायमुत्तरा-
पराभिमुखोऽन्वष्टमदेशं सावित्रीं जपेत् अर्द्धास्तमिते मण्डले
आनञ्चदर्शनादेवं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् आमण्डलदर्शनादिति ।

अस्यार्थः । यज्ञोपवीतीति शिखाबन्धनादेरप्युपलक्षणम् ।
नित्योदकः, स्मृत्युक्ताचमनाद्यर्घ्यप्रदानान्तम् उदकसाध्यत्वादुदक-
शब्देन लक्ष्यते । वाग्यतः मौनी । नित्योदकः कृतस्मृत्युक्ताचमना-
द्यर्घ्यान्तः सन् । सन्ध्यामुपासीतेति सर्वकालसाधारणम् । सायं तु
विशेषोऽयम् । उत्तरस्या अपरस्याश्चान्तरालं वायवी दिक् तदभि-
मुखः । तत्रापि नाञ्जल्येन । अन्वष्टमदेशम् अभिमुखः, प्रतीच्यां च
उत्तरो भागः तदभिमुख इत्यर्थः । प्रातस्तिष्ठन्निति उपवेशन-
नित्यत्वार्थम् ।

अथ गृह्यपरिशिष्टम् । (अ. १ । खं. ५ ।)

शुचौ देशे दर्भाभ्योक्षिते दर्भान् संस्तीर्य व्याहृतिभिरभ्युक्ष्य सावित्र्या ऋषि-
प्राणायामत्रयं कृत्वा आत्मानं व्याहृतिभिरभ्युक्ष्य सावित्र्या ऋषि-
देवतच्छ्रद्धांस्तुष्टयं षड्विंशदङ्गमन्त्रैर्यथाङ्गम् आत्मनि न्यस्थात्मानं
तद्रूपं भावयेत् । यथा तत्सवितुर्ब्रह्मण्य नम इति हृदये । वरेण्यं
शिरसे स्वाहेति शिरसि । भर्गो देवस्येति शिखायै वषडिति
शिखायाम् । धीमहीति कवचाय ऊमित्युरसि । धियो यो नः
नेचत्रयाय वौषडिति नेत्रयोर्ललाटे च न्यस्य अथ प्रचोदयादस्ताय
फडिति करतले अस्त्रं प्राच्यादिदशदिक्षु न्यसेत् । देहाङ्गन्या-
सोऽयम् । एनमन्ये नेच्छन्ति । स हि विधिरवैदिक इति ।
अथ मन्त्रदेवतां ध्यात्वा आगच्छ वरदे देवीत्यावाह्यं तिष्ठन्नङ्ग-
नक्षत्रे आमण्डसदर्शनात् मन्त्रार्थमनुसन्दधानः प्रणवव्याहृतिपूर्विकां
सावित्रीं जपेदिति ।

भगवान्,

सायं प्रातश्च मध्याह्ने सावित्रीं वाग्यतो जपेत् ।

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशापराम् ॥

गायत्रीं संसरेद्धीमान् यदि वा सूर्यमण्डले ।

मनःसन्तोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ॥

अव्यग्रत्वमनिर्वदो जपसम्पत्तिहेतवः । इति ।

जपसङ्ख्यामाह,

अष्टोत्तरशतं नित्यमष्टाविंशतिरेव वा ।

विधिना दशकं वाऽपि चिकालेषु जपेद्बुधः ॥ इति ।

जपयोग्यान्यासनान्याह

व्यासः,

कौशेयं कम्बलञ्चैव अजिनं पट्टमेव च ।

दारुजं वासपत्रञ्च आसनं परिकल्पयेत् ॥

कृष्णाजिने ज्ञानसिद्धिर्मेघश्रीव्याघ्रसर्मणि ।

वंग्राजिने व्याधिनाशस्तुर्वेष्टं चित्रकम्बले ॥ इति ।

निषिद्धासनान्याह

स एव,

वंग्रासनेषु दारिद्र्यं पाषाणे व्याधिसम्भवः ।

धरण्यां दुःखसम्भूतिर्दौर्भाग्यं चित्रदारुजे ॥

दण्डे धनयशोदानिः पल्लवे चित्तविभ्रमः । इति ।

तचोपवेशनमन्त्रमाह

व्यास एव,

पृथिव्या मेरुपृष्ठस्तु ऋषिरित्यभिधीयते ।

सुतलं हृन्द इत्याहुः कूर्मे वै देवता स्थिता ॥

मेरोरारोहणे तस्या विनियोगः प्रकीर्तितः । इति ।

वृद्धमनुः,

वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः सदा जपेत् ।

तस्य तत्सफलं जप्यं तद्धीनमफलं स्मृतम् ॥ इति ।

विश्वामित्रः,

उत्तमं मानसं जप्यम् उपांशं मध्यमं विदुः ।

अधमं वाचिकं प्राहुः सर्वमन्त्रेषु वै द्विजाः ॥ इति ।

गौतमः,

गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि स्नेह्यया कर्म कुर्वतः ।

अशुचेर्वा विना सङ्गां तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ इति ।

बौधायनः,

नाभेरधः संस्पृशं कर्मसंयुक्तो वर्जयेत् । इति ।

जपाङ्गभृतामचमालामाह

हारीतः,

गङ्गाक्षयमयी माला काञ्चनी जलजोत्पलैः ।

पद्माचकैश्च रुद्राचैर्विद्रुमैर्मणिमौक्तिकैः ॥

राजतैर्द्राचकैर्माला तथैवाङ्गुलिपर्वभिः ।

गौतमः,

ग्रतं स्थाण्डिल्यमणिभिः प्रवालेषु सहस्रकम् ।

स्फाटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लघुमुच्यते ॥

पद्माचैर्दशलक्षं तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते ।

कुशपङ्क्त्या च रुद्राचैरनन्तं फलमुच्यते ॥ इति ।

अथाचमालामणिसङ्ख्यामाह

प्रजापतिः,

अष्टोत्तरशतं कुर्यात् चतुष्षष्टाश्रिकां तथा ।

सप्तविंशतिकां वाऽपि ततो नैवाधिका मता ॥

इति जपप्रकरणम् ।

अथ उपस्थानविधिः ।

तच्च गृह्यपरिशिष्टम् । (अ. १ । खं. ६ ।)

जातवेदसे सुनवाम सोमं, तच्छंयोरावृणीमहे, नमो ब्रह्मणे
नमो अस्त्वग्नये इत्येताभिरुपस्थाद्य प्रदक्षिणं दिशः साधिपाः नत्वा
अथ सन्ध्यायै सावित्र्यै गायत्र्यै सरस्वत्यै सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नम-
स्क्रुत्यात उत्तरम्,

उत्तमे शिखरे देवी भूम्यां पर्वतमूर्द्धनि ।

ब्राह्मणेभ्यो ह्यनुज्ञानं गच्छ देवि यथासुखम् ॥

इति सन्ध्यां विसृज्य भद्रं नो अभिवादय मन इत्युक्त्वा शान्तिं
च चिरुच्चार्य प्रदक्षिणं परिक्रमन्,

आसत्यल्लोकादापातालाल्लोकाल्लोकपर्वतात् ।

ये वसन्ति द्विजा देवास्तेभ्यो नित्यं नमो नमः ॥

इति नमस्क्रुत्य भूमिसुपसंगृह्य गृह्णन् वृद्धांश्चोपसंगृहीयात्
एवं सायमिति ।

इदमुपस्थानोत्तरानुष्ठेयमुपसङ्ग्रहणं ब्रह्मचारिप्रकरणे मूलादौ
स्यष्टम् ।

पारिजाते,

आर्षच्छन्दो दैवतञ्च विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥ इति ।

गोभिलः,

आथात्वित्यनुवाकस्य वामदेव ऋषिः स्मृतः ।

अनुभवं भवेच्छन्दो वाग्देवी देवता स्मृता ॥

आवाहने तु गायत्र्या विनिधोगः प्रकीर्तितः ।

मृद्वपरिशिष्टे तु, (अ. १ । अ. ५ ।)

अनुवाकसमानार्थको मन्त्रो विनियुक्तः आगच्छेति । स च प्रागु-
दाहृतः ।

व्यासोऽपि,

आवाहयेत्तु गायत्रीं सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

आगच्छ वरदे देवि जप्ये मे सन्निधौ भव ॥

गायन्तं चायसे यस्मात् गायत्री त्वमुदाहृता ।

इति । व्याहृतीनां देवताद्याह

बृहत्पराशरः,

अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो बृहस्पत्याप एव च ।

इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदीरिताः ॥

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ।

त्रिष्टुप् च जगती चैव ह्रन्दांस्थेतान्यनुक्रमात् ॥

भरद्वाजः कश्यपश्च गौतमोऽपिस्तथैव च ।

विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ ऋषयः क्रमात् ॥

इति । मध्याह्नकालमधिकृत्योक्तम्

तत्रैव, (आ. गृ. प. अ. १ । ७ ।)

उद्वाह्यन्मुख उदृत्यं जातवेदसं चित्रं देवानामिति सूक्ताभ्या-
मादित्यमुपस्थाय जपमासीनो यथेष्टकालं कुर्यात् इति सन्ध्या-
विधिर्याख्यातः ।

दैवाद्वा माध्याह्निकं न कृतं तत्र

स्मर्यते,

रात्रौ प्रहरपर्यन्तं दिवाकृत्यानि कारयेत् ।

अवगाहं ब्रह्मयज्ञं सौरजयञ्च वर्जयेत् ॥ इति ।

सायं प्रातश्चोपस्थाने विशेषमाह

भगवान्,

नमो ब्रह्मणदित्येतां चिरक्ता ऽथ दिशो नमेत् ।

इमं मे वरुण तत्त्वायामीति सायंकाले विशेषतः ॥

मित्रस्य चर्षणी द्वाभ्यां प्रातःकाले विशेषतः ।

आश्वलायनस्मृतौ तु,

अग्निश्चतुर्भिर्मित्रैश्च गायत्रीरेव बह्वृचः ।

इत्युक्तम् । मित्रैर्मित्रदेवताकैः मित्रस्य चर्षणी धृत इत्यादि-
भिरित्यर्थः ।

पराशरमाधवीये,

वारुणीभिरथादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणम् । इति ।

यद्यपि वारुणीभिर्वरुणोपस्थानमेव लिङ्गात्प्राप्तं तथापि श्रुतेः
प्राबल्यात्सूर्योपस्थाने वारुणीनां विनियोगः ।

तदाहुर्भट्टपादाः,

मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्वा पश्चाच्छक्तिं निरूप्य च ।

मन्त्राकाङ्क्षाबलेनेन्द्रग्रेषश्रुतिविकल्पनम् ॥

श्रुत्या प्रबलया पूर्वं गार्हपत्याङ्गतां गते ।

निराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे निर्मूला श्रुतिकल्पना ।

तेन ग्रीष्मप्रवृत्तित्वात् श्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम् ॥ इति ।

साङ्गायाः सन्ध्यायाः फलमाह

यमः,

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संग्रितव्रताः ।

विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ इति ।

अकरणे प्रत्यवायमाह

दक्षः,

सन्ध्याहीनो ऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग् भवेत् ॥

गोभिलोऽपि,

सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या येनानुपासिता ।

जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः स्या चैव जायते ॥ इति ।

मरीचिः,

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ॥ इति ।

तत्र विशेषमाह

पारिजाते भरद्वाजः,

सूतके मृतके कुर्यात्प्राणायामममन्त्रकम् ।

तथा मार्जनमन्त्रास्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥

गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्याचार्यं निवेदयेत् ।

मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं न चैव हि ॥ इति ।

अत्र गायत्रीदशकं कार्यम् ।

आपन्नस्याशुचिः काले तिष्ठन्नपि जपेद्दश । इति ।

श्लो. २५ । अर्घ्यदानस्यावश्यकत्वं आहुभोजिनः संध्याधिकारय । १८४

आपन्नः । आपन्नस्तः । तं प्रति अग्निस्मृतौ अङ्गान्तरहरणेऽपि
अर्घ्यस्यावश्यकतोक्ता ।

जलाभावे महामार्गे बन्धने त्वशुचावपि ।

उभयोः सन्ध्ययोः कान्ते रजसा वाऽर्घ्यसुत्सृजेत् ॥ इति ।

अशुचौ आग्नौचे इत्यर्थः । आहुभोजिनां सन्ध्याधिकारसिद्धये-
विशेषः

स्मर्यते,

दशकृतः पिबेदापो गायत्र्या आहुभुग् दिजः ।

ततः सन्ध्यासुपासीत शुध्यते तदनन्तरम् ॥ इति ।

नैतच्छ्राद्धभोजनप्रायश्चित्तं, तस्य गुरुणो वक्ष्यमाणत्वात् । किं तु
सन्ध्याधिकारायेति बोध्यम् ।

अथ मन्त्रार्थाः । तत्रापोहिष्ठादयश्चक्षुषंहिताश्चमन्त्रास्त-
दर्थस्तद्वाक्यादेव ज्ञेयाः । इतरे तु मन्त्रा व्याख्यायन्ते । अग्निस्ते-
त्यस्यायमर्थः । मा इति माम् । एते रचन्तां । मन्युः क्रोधाभि-
मानिनी देवता ।

तथाच भगवान्व्यासः । (वे. अ. २ पा. १ सू. ५) अभिमानि-
व्यपदेशस्त्वित्यसूचयत् । मन्युपतयो जितक्रोधा महात्मानः । शिआ
शिमेन । सुपांसु रुगित्यादिना डादेशः । इदं पापजातं मां
तत्कर्तारं चाहङ्कारम् अमृतयोनौ मोक्षकारणे अम्याख्ये ज्योतिषि
परब्रह्मणि जुहोमि प्रक्षिपामि तदर्धमिदमभिमन्त्रितं जलं स्वाहा
मदीयप्राणाग्नौ हुतमसु । एतेन सूर्यस्तेत्यपि व्याख्यातम् ।

आपः पुनन्वित्यस्यायमर्थः । आपः पृथिवीं मच्छरीरम् ।

यच्छरीरं वा पृथिवीत्यारण्यकोक्तेः । वा च पृथिवी मां क्षिप्र-
शरीरं पुनातु किञ्च ब्रह्मणो देवस्य पतिः परमात्मा पुनन्तु
पुनातु । अत्ययेन बडवचनम् । ब्रह्म वेदः पूता पूतमित्यर्थः ।
सुपां सुसुगिति पूर्वसवर्णः । उच्छिष्टं तन्निमित्तकपापं सर्वं, परि-
हृत्येति शेषः । मां पुनातु । तदर्थं स्नात्वा अभिमन्त्रितमुदकं
प्राणाग्नौ जुहोमीत्यर्थः ।

प्रणवो ब्रह्मपरः । भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भूः । अधिकरणे क्षिप् ।
भावयति स्थापयति विम्वमिति भुवः । अन्तर्भावितश्चर्यादसुनि
गुणाभावश्चान्दसः । सुष्ठु इयन्ति इयति प्राप्नुवन्त्येतदिति सुवः ।
अधातोः कर्मणि विष् बाडलकात् । मह पूजायाम् अस्मादसुनि
महः पूज्यम् । जन जनने, तप सन्तापे, आभ्यां कर्त्तृर्धसुन् । सत्यं
काशचयावाध्यम् । सवितुः प्रेरकस्य वरेण्यं भजनीयं भर्गः संसार-
भर्जनात् सच्चिदानन्दात्मकं रूपं धीमहि ध्यायामः यः सविता नः
धियः प्रचोदयात् प्रेरयेत् । पञ्चमक्षकारः । आपः व्यापकं ज्योतिः
चिद्रूपं रसः सुखम् अमृतं मोचः ईदृक् ब्रह्मेति ओम् अग्नीकुर्वे
ध्यायामि इत्यर्थः ।

अथ पितृचरणाः,

सवितुः सकलब्रह्माण्डोत्पादकस्य देवस्य क्रीडाकर्तुः कूटस्थ-
ब्रह्मणः राशोः शिर इतिवदियं षष्ठी वरेण्यं सर्वोत्कृष्टतमं सूर्य-
मण्डलतेजोरूपं भर्गः साम्नाशिवरूपाग्निदेवताकम् । ओमित्येकाक्षरं
ब्रह्म अग्निर्देवतेत्यादिश्रुतौ तथा प्रसिद्धेः । तन्माधारहितं ब्रह्म
ॐ तत् ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादिश्रुतौ तथा प्रसिद्धेः । न त्वयं सर्वनाम

इदं कर्म वयं धीमहि ध्यायेम बाह्यान्तरेन्द्रियादिविग्रिष्टस्यास्म-
दर्थतयोद्धतरूपकर्तृत्वस्य विवक्षणात् ब्रह्मवचनम् । एतेनार्थं ब्रह्मवच-
नमिति व्याख्यानं परास्तम् । यः इत्याद्येति यः सङ्गीनारायण-
स्वरूपो नोऽस्माकं पूर्ववत् षष्ठीब्रह्मवचनम् अस्मात्सम्बन्धिनीः धियः
बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियादिविग्रिष्टे षड्विषयज्ञानानि प्रेरयेत् इत्यर्थः ।
अयमपि न सर्वनाम । एतेन तथा व्याख्यानमपास्तम् । यथाश्रुते
सर्वोच्छिष्टे एकवचनतया ऽतिनिश्चिष्टेऽस्मदर्थं ब्रह्मवचनतया व्याख्या-
नन्तु सुतरामयुक्तमिति केचित् । तन्न । भेदाभेदप्रतिपादनेनाप-
कर्षोत्कर्षप्रतिपादनाथ तथैवौचित्यादित्याहुः ।

मम तु प्रतिभाति । स चासौ सविता च तत्सवितेत्येकं पदं
देवस्य स्वरूपप्रकाशस्य तस्य सवितुः कर्मादौ लोकानां प्रेरकस्य
वरेण्यं महः । षष्ठी ध्यानादेर्भेदनिबन्धनत्वाद्भेदतदसम्भवाद्वाहोः
शिर इति वक्तव्यसूचनायैव कृता । भर्गोऽहं संसारभर्जितत्वाद्भर्गत्वं
कर्त्तरि धीमहि ध्यायामि आर्षमेव ब्रह्मवचनम् । आत्मानेपदार्थं
तत्कल्पनस्यावश्यकत्वात् । तत्फलं तु तद्विज्ञानस्य सर्वावश्यकत्वसूचनम् ।
अत एवाप्ये न इति ब्रह्मवचनम् । व्यत्ययो वोभयत्र बोध्यः ।

यद्वा भर्गः वयमिति वेदाः प्रमाणमिति वत् । ब्रह्मत्वं तु
प्राग्वदाऽधिकारिव्यक्तिभेदेन वा । यः सविता । अग्रे प्राप्स्यत् ।

यद्वा प्रेरकस्य सूर्यस्य सवितुरित्यनेनैव शेषेणोत्पादकतया ब्रह्म-
रूपत्वं, देवस्येत्यनेन क्रीडार्थकतया विष्णुरूपत्वं, भर्गः भर्गस्य हान्दसो
व्यत्ययः अनेन शिवरूपत्वं, वरेण्यमित्यनेन तुरीयरूपत्वम् । षष्ठी
अन्यच्च सर्वं प्राप्स्यत् ।

यदा यः सविता देवः नोऽस्माकं धियः कर्माणि धर्मादिविषया
बुद्धीर्वा प्रचोदयात् प्रेरयेत् तत्तस्य सर्वासु श्रुतिषु प्रसिद्धस्य
देवस्य द्योतमानस्य सवितुः सर्वान्तर्यामितया प्रेरकस्य जगत्सृष्टुः
परमेश्वरस्यात्मभूतं वरेण्यं सर्वैरूपास्तथा ज्ञेयतया च संभजनीयं
भर्गः अविद्यातत्कार्ययोर्भर्जनाद्भर्गः स्वयं ज्योतिः परब्रह्मात्मकं
तेजः धीमहि तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति वयं ध्यायेम ।

यदा तदिति भर्गविशेषणं सवितुर्देवस्य तत्तादृशं भर्गे
धीमहि । किं तदित्यपेक्षयामांश्च य इति । सिद्धयत्ययः । यत्
भर्गो धियः प्रचोदयति तद्भाष्येनेति समन्वयः ।

यदा यः सविता सूर्यः धियः कर्माणि प्रचोदयात् प्रेरयति तस्य
सवितुः सर्वस्य प्रसवितुर्देवस्य द्योतमानस्य सूर्यस्य तत्सर्वैर्दृश्यतया
प्रसिद्धं वरेण्यं सर्वैर्भजनीयं भर्गः पापानां तापकं तेजोमण्डलं
धीमहि ज्ञेयतया मनसा धारयेम ।

यदा भर्गशब्देनात्ममभिधीयते यः सविता देवो धियः प्रचो
दयति तस्य प्रसादाद्भर्गोऽस्मादित्यलक्षणं फलं धीमहि धारयामः ।
तस्याधारभूता भवेमेत्यर्थः । भर्गशब्दस्यात्मपरत्वे धीशब्दस्य कर्मपरत्वे
आयर्वर्णं प्रमाणम्,

वेदांश्चन्दांसि सवितुर्वरेण्यं

भर्गो देवस्य कवयोऽस्रमाजुः ।

कर्माणि धियः सूनुते प्रब्रवीमि

इति । गृह्यपरिशिष्टादावुपस्थानोत्तरकालानुष्ठेयतथोक्तम्
उपसंग्रहणं तु ब्रह्मचारिप्रकरणे प्रपञ्चितमन्यच्च ।

उपनीतस्य सन्ध्यायाः प्रारम्भे तत्त्वमुच्यते ।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ॥

इति दक्षोक्तेः,

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनकं विधिम् ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ॥ इति

छन्दोगपरिशिष्टाच्च,

सर्वमूलत्वेनोपनीतस्य सन्ध्याप्रारम्भादिविषये तत्त्वं यथाशास्त्रं
यथामति उच्यते । तत्र

अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।

सा तु सन्ध्या समाख्यातेति दक्षोक्तेः यद्यपि सन्ध्याशब्दः
कालविशेषपरः । अत्र सूर्यनक्षत्रपदमत्यन्ततेजस्वितत्परम् ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्धाक्षमितभास्कराम् ।

इति संवर्त्तात्, प्रत्यगातारकोदयादिति याज्ञवल्क्याच्च ।
तथाऽपि

सन्धौ सन्ध्यामुपासीत मोक्षते नास्तगे रवौ ।

इति वृद्धयाज्ञवल्क्यात्, स प्रती बहिः सन्ध्यामुपासीतेति
शङ्खात्, अहरहः सन्ध्यामुपासीतेति विधेः, तस्मात् ब्राह्मणो
अहोरात्रस्य सन्ध्यामुपासते इति तैत्तिरीयाच्च तत्कालयोगनिमि-
त्तकः प्राणायामादिकर्मकलापविशेषः सन्ध्याशब्दार्थः । उपासनं
चानुष्ठानमिति केचित् । परे तु ततो ह्युक्ता च सन्ध्याशब्दवाच्या
देवी ।

पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री सावित्री रक्तवर्णिका ।

कृष्णा सरस्वती ज्ञेया सन्ध्याचयमुदाहृतम् ॥

इति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेश्च । सन्धिकालोपासत्वात् सन्ध्येति
माधवः । सम्यक् ध्येयत्वात् सन्ध्येति नृसिंहः । अनेन क्रमेण ब्रह्म-
रुद्रविष्णुरूपत्वमुक्तं तेषां तदर्णत्वादित्याहुः । अत्रोपासनं ध्यानम् ।

न भिक्षां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।

साऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित् ॥

इति व्यासोक्तेरिति केचित् । परे तु ध्यानपूर्वको गाय-
त्रीजप एवात्रोपासनं तदेव प्रधानम् । सन्ध्यामुपासते इति फल-
सम्बन्धबोधनात् । नार्थदानं तदभावात् ।

या सन्ध्या सा जगत्सूतिर्मायाऽतीता हि निष्कला ।

ईश्वरौ केवला शक्तिस्तत्त्वत्रयसमुद्भवा ॥

ध्यात्वाऽर्कमण्डलगतां सावित्रीं तां जपेद्बुधः ।

इति कौर्मण ध्यानस्याङ्गत्वप्रतिपादनात् । देवतां ध्यायेत् जपं
कुर्यादिति शङ्खगत् । नित्योदकः सन्ध्यामुपासीतेत्युपक्रम्य गायत्री-
जपस्यैव आश्रयस्त्रायनेनोक्तेस्तज्जपस्यैव प्राधान्यप्रतीतिः ।

मनुनाऽपि, (अ. ४ ब्रौ. ८ ४)

स्रष्टयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

इति गायत्रीजपे एव सन्ध्यापदप्रयोगात् । प्राणायामादीनां
प्रतिनियतस्वरूपत्वेन दैर्घ्यासम्भवेन गायत्रीजपस्य सहस्रादिसङ्ख्याया
दैर्घ्यसम्भवात् ।

यत्तु भारतम्,

तथैव ते महाराज दंशिता रणमृद्धनि ।

सन्ध्यागतं सहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे ॥

इति । तदपि गायत्रीजपपरमेव । तथैव ब्रह्माभिज्ञानोपस्था-
नात् । उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिधायन्निति तैत्तिरीयश्रुते-
रुक्तरीत्या तत्परत्वाच्च ।

पूर्वां सन्ध्यां सनत्तुमुपक्रम्य यथाविधि ।

गायत्रीमभ्यसेन्नावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥

इति नारसिंहाच्च । एवञ्च “न भिक्षा”मिति व्यासवाक्ये-
ऽङ्गभूतस्थानमेवोपासनत्वेनाभिमतमित्याहुः । केचित्तु गायत्रीं मन्त्र-
रूपां तत्प्रतिपाद्यब्रह्माभिज्ञत्वेन गृहीतां जपेत्तां मनसाऽहमित्युपा-
सीतेति व्यासवाक्यार्थमाहुः । इयं नित्या कान्त्या च ॥

अहोरात्रकृतैः पापैर्यामुपास्य प्रमुच्यते ।

सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाप्युपासिता ।

जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः सा चैव जायते ॥

इति वृद्धयाज्ञवल्क्येन फलदोषयोरुक्तेः । स्पष्टं चेदमन्यथापि ।

अज्ञानकृतपापविषयमेतत् । यद्यपि

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यथोः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र सूतकाशौचविध्वमातुरभीतितः ॥

इति वैष्णवात्,

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् । (या.सृ.अ.१.स्रो.२४)

सन्ध्यां प्राक् प्रातरेषां हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनाद् ॥ (या.सृ.अ.१.स्रो.२५) इति

प्रातःसन्ध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम् । (या.सृ.अ.१.स्रो.२८) इति ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां ऊत्वाऽग्नींशानुपास्य च । (या.सृ.अ.१.स्रो.११४)

इति च याज्ञवल्क्यात् । सन्ध्यादधोपासनम् इति विष्णुस्मृते
नास्तुतिष्ठति यः पूर्वां गोपास्ते यश्च पश्चिमां ।

स शूद्रवद्विष्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥ (म.सू.अ.२ब्री.१०३) इ
पूर्वां सन्ध्यां जपन् तिष्ठेत्सावित्रीमाऽर्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीनः सन्ध्यादधोपासनात् ॥ (म.सू.अ.२ब्री.१०१) इ

*कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिद्वयं सन्ध्यधोः क्षिपेद् ॥

इति च मनोश्च सन्ध्यादधमेव प्राप्तं तथापि,

*परं नमः प्रभाते स्यान्मध्याह्ने तु ऋजुस्थितः ।

दिजोऽर्थं प्रक्षिपेद्देव्या सायं चोपविशन्भुवि ॥ इति

*प्राणायामप्रत्येकं कार्यं सन्ध्यासु च तिसृष्वपि ।

अथ सन्ध्यामुपासिष्य इति सङ्कल्प्य मार्जयेद् ॥ इति

*सादंकाले पिबेदप इति च मनोः ।

प्रातःसन्ध्यां सनचर्चा मध्यमां स्नानकर्मणि ।

इति शङ्खात्

सन्ध्याकाले तु संप्राप्ते मध्याह्ने च ततः पुनः ।

उपास्ते यस्तु नो सन्ध्यां ब्राह्मणो हि विशेषतः ॥

स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः सा चैव जायते । इति

रात्र्यन्तयामनाडी द्वे सन्ध्याकालोऽयमुच्यते ।

दर्शनाद्रविरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः ॥

अथर्द्धयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकीत्यते ।

* एतच्चिह्नानि वचनानि मनुसंहितापुस्तके गोपयन्त्वानि ।

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 05262 6028

